

ÚRSKURÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

Mál nr. 7/2003

Álftaver og Skaftártunga, sveitarfélaginu Skaftárhreppi

10. desember 2004

EFNISYFIRLIT

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD	757
2. MÁLSMEÐFERÐ	757
2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar	757
2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar	758
2.3. Lýstar kröfur og kynning	758
2.4. Afmörkun máls nr. 7/2003	759
2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð	760
3. KRÖFUGERÐ	761
3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu	761
3.2. Kröfur Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrstum Álftavershreppi vegna Álftaversafréttar	761
3.3. Kröfur Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrstum Skaftártunguhreppi vegna Skaftártunguafréttar	762
3.4. Kröfur Landsvirkjunar á svæðinu	762
4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN	763
4.1. Inngangur	763
4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar	763
4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru	763
4.4. Vettvangsferð	764
4.5. Skýrslutökur	766
5. SAGA AFRÉTTA	766
5.1. Landnám	766
5.2. Álftaversafréttur	767
5.3. Skaftártunguafréttur	770
6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR	776
6.1. Inngangur	776
6.2. Landnám	777
6.3. Álftaversafréttur	777
6.4. Skaftártunguafréttur	782
6.5. Vatnajökull, Mýrdalsjökull og önnur landsvæði í Álftaveri og Skaftártungu	793
6.6. Landsvirkjun	794
6.7. Um málskostnað	794
6.8. Um tæknileg atriði	794
7. ÚRSKURÐARORÐ	795

VIÐAUKAR 797

- I. Hnit
- II Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000
(uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)

FYLGISKJÖL 803

- I. Kort
- II. Aðilaskrá
- III. Skjalaskrá
- IV. Tækniskýrsla

1. ÚRLAUSNAREFNI, SKIPAN OG AÐILD

Ár 2004, föstudaginn 10. desember, er í óbyggðanefnd, sem starfar samkvæmt lögum um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998, sbr. lög nr. 65/2000, tekið fyrir málið

nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga, sveitarfélaginu Skaftárhreppi, hvort og þá hvaða land teljist til þjóðlendna, hver séu mörk þjóðlendu við eignarland, hvaða hluti þjóðlendu sé nýttur sem afréttur og hver séu eignarréttindi innan þjóðlendu,

og í því kveðinn upp svohljóðandi

ÚRSKURÐUR

Úrskurð þennan kveða upp Kristján Torfason, formaður óbyggðanefndar, og nefndarmennirnir Karl Axelsson og Allan Vagn Magnússon.

Aðilar málsins eru:¹

Fjármálaráðherra f.h. íslenska ríkisins vegna þjóðlendna og ríkisjarðanna Herjólfssstaða I og II og Holts I og II í Álftaveri.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Sveitarfélagið Skaftárhreppur f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrrum Álftavershreppi vegna Álftaversafréttar, f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrrum Skaftártunguhreppi vegna Skaftártunguafréttar og vegna sveitarfélagsins.

(Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfræðingur)

Eigendur jarðanna Ljótastaða og Búlandstorfu í Skaftártungu.

(Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfræðingur)

Eigandi jarðanna Herjólfssstaða I og II og Holts I og II.

(Ólafur Sigurgeirsson hrl.)

Umráðamenn jarðanna Herjólfssstaða I og II og Holts I og II.

(Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfræðingur)

Landsvirkjun.

(Þórður Bogason hdl.)

2. MÁLSMEÐFERÐ

2.1. Setning laga nr. 58/1998 og skipan óbyggðanefndar

Þann 1. júlí 1998 tóku gildi lög um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Lögin kveða á um að starfa skuli óbyggðanefnd sem hafi með höndum eftirfarandi hlutverk, skv. 7. gr.:

¹ Sjá nánar í fylgiskjali nr. II (aðilaskrá).

- a) Að kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b) Að skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c) Að úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Af ákvæði 7. gr. leiðir að gildistaka þjóðlendulaga, nr. 58/1998, og úrskurðir óbyggðanefndar, fela ekki í sér afstöðu til réttinda einstakra aðila yfir eignarlandi eða hver séu mörk milli eignarlanda og leiða ekki til neinna breytinga þar á.

Þann 2. september 1998 skipaði forsætisráðherra Kristján Torfason dómstjóra, formann óbyggðanefndar, og aðra nefndarmenn Karl Axelsson hæstaréttarlögmann, varaformann, og Allan V. Magnússon héraðsdómara. Varamenn voru skipuð Halldór Jónsson héraðsdómslögmaður, Ragnheiður Bragadóttir héraðsdómari og Þorgeir Örlygsson prófessor. Þorgeiri Örlygssyni var veitt lausn að eigin ósk frá og með 1. janúar 2003 og Benedikt Bogason héraðsdómari þá skipaður varamaður í hans stað.

2.2. Sveitarfélög í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu tekin til meðferðar

Með bréfi, dagsettu 12. október 2000, tilkynnti óbyggðanefnd fjármálaráðherra þá ákvörðun sína að taka til meðferðar landsvæðið vestan sveitarfélagsins Hornafjarðar og austan Þjórsár, sbr. 8. gr. og 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Svæði þetta, sem er hið þriðja sem kemur til meðferðar hjá óbyggðanefnd, var nánar tiltekið afmarkað til austurs af vesturmörkum jarðarinnar Núpsstaðar í Fljótshverfi (Skaftárhreppi), að sunnan af hafi, til norðurs í samræmi við tillögu starfshóps um stjórnsýslumörk á miðhálendinu frá 1996 og á Vatnajökli af línu þeirri sem samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálendis Íslands hefur notað við vinnu sína, sbr. afmörkum svæðisins á meðfylgjandi korti. Fjármálaráðherra var veittur frestur til 1. apríl 2001 til að lýsa kröfum um þjóðlendur á þessu svæði, sbr. 1. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998, væri um slíkar kröfur að ræða. Fyrirsvarsmönnum sveitarfélaga á svæðinu, þ.e. Ásahrepps, Holta- og Landsveitar, Rangárvallahrepps, Djúpárhrepps, Vestur-Landeyjahrepps, Austur-Landeyjahrepps, Fljótshlíðarhrepps, Hvolhrepps, Vestur-Eyjafjallahrepps, Austur-Eyjafjallahrepps, Mýrdalshrepps og Skaftárhrepps, auk Bændasamtaka Íslands, var tilkynnt um ákvörðun óbyggðanefndar. Frestur fjármálaráðherra var síðar framlengdur til 27. apríl 2001 og með því orðið við rökstuddri beiðni ráðuneytisins.

2.3. Lýstar kröfur og kynning

Kröfulýsingar fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu bárust 27. apríl 2001. Óbyggðanefnd birti tilkynningu um meðferð á framangreindu svæði og útdrátt úr kröfum ríkisins, ásamt uppdrætti, í Lögbirtingablaðinu 1. júní 2001, Morgunblaðinu 3. júní og fleiri blöðum síðar í sama mánuði, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998. Skorað var á þá sem teldu til eignarréttinda á því landsvæði sem félli innan kröfusvæðis ríkisins að lýsa kröfum sínum fyrir óbyggðanefnd í síðasta lagi 1. desember 2001. Þá var tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðaðist ekki við kröfur aðila heldur bæri nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Til þess gæti því komið að tekin yrðu til athugunar svæði utan við kröfulýsingu fjármálaráðherra.

Óbyggðanefnd lét þinglýsa yfirlýsingu um málsmeðferð nefndarinnar og kröfugerð fjármálaráðherra á þær fasteignir sem kröfugerðin snertir og sem skráðar eru í þinglýsingabókum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, sbr. 2. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Kröfur fjármálaráðherra voru gerðar aðgengilegar almenningi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, auk viðkomandi sveitarfélaga og heimasíðu óbyggðanefndar. Þá var málið kynnt fyrirvarsmönnum aðliggjandi sveitarfélaga og sýslumönnum í þeim umdæmum, auk fjölmiðla.

Frestur annarra til að lýsa kröfum á kröfusvæði ríkisins var framlengdur í þeim tilvikum að leitað var eftir slíku með rökstuddum hætti, fyrst til 15. janúar 2002 og síðar til 15. febrúar. Þar

sem allar boðaðar kröfulýsingar höfðu ekki skilað sér innan þessa tíma var að auki veittur lokafrestur til 9. maí. Síðustu viðbætur og lagfæringar á kröfulýsingum bárust óbyggðanefnd 11. september 2002.

Gefið var út yfirlit yfir allar lýstar kröfur og þær færðar inn á uppdrátt. Lögboðin kynning fór fram með því að yfirlit og uppdráttur lágu frammi á skrifstofum sýslumanna á Hvolsvelli og í Vík, dagana 1. - 31. október 2002, sbr. 12. gr. laga nr. 58/1998. Athugasemdafrestur var til 7. nóvember 2002. Vakin var athygli á kynningunni í fjölmiðlum. Jafnframt fengu hlutaðeigandi sveitarstjórnir yfirlit og uppdrátt óbyggðanefndar til upplýsingar.

Engar athugasemdir bárust fyrir lok athugasemdafrests en eftir þann tíma hafa aðilar gert nokkrar breytingar á kröfum sínum og jafnframt hafa komið fram nýjar kröfur. Óbyggðanefnd hefur vakið athygli málsaðila á augljósu misræmi eða villum í málatilbúnaði og haft frumkvæði að því að kanna hvort aðilar sem kunna að telja til eignarréttinda á kröfusvæði íslenska ríkisins vilji lýsa kröfum sínum, sbr. 2. mgr. 13. gr. laga nr. 58/1998.

Fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins lagði fram kröfulýsingar um þjóðlendur á svæðinu í ellefu hlutum og sjö kröfulýsingar vegna ríkisjarða. Á móti bárust 34 kröfulýsingar ýmissa aðila, auk krafna Landsvirkjunar. Gerðar voru kröfur vegna 159 tilgreindra jarða, jarðahluta eða annarra landsvæða, stundum sameiginlega.

2.4. Afmörkun máls nr. 7/2003

Í janúar 2003 var lögmönnum aðila tilkynnt að ákveðið hefði verið að fjalla um svæðið í eftirfarandi níu málum og var hreppamörkum þar fylgt í meginatriðum:

Mál nr. 1/2003, Ásahreppur og fyrrum Djúpárhreppur, nú í Rangárþingi ytra, ásamt Holtamannafrétti.

Mál nr. 2/2003, Holta- og Landsveit ásamt Landmannafrétti í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 3/2003, fyrrum Rangárvallahreppur, nú í Rangárþingi ytra.

Mál nr. 4/2003, fyrrum Fljótshlíðar-, Hvol- og Vestur- og Austur-Landeyjarhreppar, nú í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 5/2003, Eyjafjallasvæði og Þórsmörk í Rangárþingi eystra.

Mál nr. 6/2003, Mýrdalshreppur.

Mál nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi.

Mál nr. 8/2003, Síða, Landbrot og Brunasandur ásamt fyrrum Leiðvallarhreppi, nú í Skaftárhreppi.

Mál nr. 9/2003, Fljótshverfi í Skaftárhreppi.

Landsvæði því sem til meðferðar er í máli nr. 7/2003, Álftaver og Skaftártunga í sveitarfélaginu Skaftárhreppi, (Vestur-Skaftafellssýslu), má skipta í fimm hluta. Í fyrsta lagi er þar um að ræða Skaftártunguafrétt, í öðru lagi Álftaversafrétt, í þriðja og fjórða lagi hluta Vatnajökuls og Mýrdalsjökuls og í fimmta lagi önnur landsvæði í Álftaveri og Skaftártungu. Heildarsvæðið afmarkast til vesturs og norðurs af Holtamannafrétti, Landmannafrétti, Rangárvallafrétti, Mýrdalsjökli og Mýrdalshreppi. Til austurs eru Kirkjubæjarhreppur og Leiðvallarhreppur, nú innan Skaftárhrepps. Til norðausturs er Vatnajökull og til suðurs hafið. Þess ber að geta hér að Álftaver og Skaftártunga (Álftavershreppur og Skaftártunguhreppur) tilheyra nú Skaftárhreppi.

Svæði það á Vatnajökli, sem til meðferðar er í málinu, afmarkast af tveimur línunum sem dregnar eru frá Bárðarbungu (2009 m). Sú vestari er yfir Kerlingar og að upptökum Tungnaár í Fremri-Tungnaárbotnum, við jaðar Tungnaárjökuls. Sú austari er í upptök Skaftár við jaðar Vatnajökuls.

Loks er til meðferðar í málinu svæði á Mýrdalsjökli sem afmarkast svo: Frá Mælifelli, við norð-austanverðan Mýrdalsjökul, er dregin lína til suðvesturs inn á jökulinn, í stefnu á upptök Fúlalækjar við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og þeirri línu fylgt þar til kemur að skurðarpunkti við línu sem dregin er á milli Entu (1347 m), í norðvestanverðum Mýrdalsjökli, og Huldufjalla (730 m), í

suðaustanverðum Mýrdalsjökli. Úr framangreindum skurðarpunkti er dregin lína í Kötlu koll (1310 m), klettahöfða í Höfðabrekkujökli, og þaðan að jaðri Höfðabrekkujökuls, í stefnu á Blautu-kvíslarbotna, austan Hafurseyjar.

Á því svæði, sem hér hefur verið lýst, hafa í meginatriðum annars vegar komið fram kröfur fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins um þjóðlendu á Álfaversafrétti, Skaftártunguafrétti og Mýrdalsjökli og hins vegar kröfur tiltekinna aðila um beinan eignarrétt að stærstum hluta kröfu-svæðis íslenska ríkisins. Að auki hafa verið lagðar fram kröfur af hálfu Landsvirkjunar. Endanleg þjóðlendukrafa íslenska ríkisins tekur ekki til lands í Álfavers og Skaftártungu að öðru leyti en varðar framangreinda afrétti og jökla. Kröfur og aðild í máli þessu hafa tekið nokkrum breytingum við meðferð þess, sjá einnig í kafla 3. Í tilefni af kröfugerð íslenska ríkisins um þjóðlendur á svæðinu, fyrst og fremst hvernig kröfulínur voru dregnar á kort, bárust óbyggðanefnd upphaflega kröfulýsingar frá eigendum jarðanna Ljótastaða og Búlandstorfu og umráðamönnum jarðanna Herjólfstaða I og II og Holts I og II. Einnig bárust kröfur íslenska ríkisins vegna ríkisjarðanna Herjólfstaða I og II, Holts I og II, Hraunbæjar í Álftaveri og Snæbýlis II í Skaftártungum.

Við aðalmeðferð og endurupptöku málsins var kröfulínum aðila breytt að hluta, einkanlega því hvernig kröfusvæði íslenska ríkisins var afmarkað á korti. Eftir þá breytingu er ekki ágreiningur á milli annars vegar íslenska ríkisins og hins vegar eigenda Búlandstorfu og Ljótastaða og umráðamanna Holts og Herjólfstaða um eignarréttarlega stöðu lands innan merkja jarðanna, svo sem þeir hafa skilgreint þau. Jarðir þessar koma því ekki sérstaklega til umfjöllunar í úrskurði þessum umfram það sem sjálfstæð rannsóknarskylda óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 98/1998, leiðir af sér nema að því er varðar ákvörðun um málskostnað í þeim tilfellum að kröfum var lýst. Þá lýsti íslenska ríkið upphaflega kröfum sem eigandi ríkisjarðanna Hraunbæjar og Snæbýlis II. Við meðferð málsins kom hins vegar í ljós að kröfugerð íslenska ríkisins um þjóðlendu á svæðinu snertir ekki land innan landamerka jarðanna. Þær koma því ekki til sérstakrar umfjöllunar í úrskurði þessum umfram það sem leiðir af sjálfstæðri rannsóknarskyldu óbyggðanefndar, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 98/1998, sjá kafla 6.5. Hér skal þó tekið fram að málsmeðferð óbyggðanefndar einskorðast ekki við kröfur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 98/1998, sjá nánar í kafla 4.2.

2.5. Fyrirtökur og aðalmeðferð

Mál nr. 7/2003 var fyrst tekið fyrir á fundi óbyggðanefndar og forsvarsmanna málsaðila 25. febrúar 2003. Lögð voru fram skjöl málsins ásamt skjalaskrá og upplýst um ýmis atriði varðandi gagnaöflun nefndarinnar. Jafnframt var óskað eftir því að lögmenn skiluðu umboðum hið fyrsta og gerð grein fyrir mikilvægi þess að lögmenn og óbyggðanefnd vinni saman að því að þeir sem hagsmuna eigi að gæta gerist aðilar að málinu. Enn fremur var sérstaklega vakin athygli á ákvæði 17. gr. þjóðlendulaga um samnýtingu á sérfræðiaðstoð o.fl. Þá var því beint til lögmanna að kanna hvort ljúka mætti málinu að einhverju eða öllu leyti með sátt, sbr. 15. gr. þjóðlendulaga. Loks var íslenska ríkinu veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerð.

Við fyrirtöku málsins 26. mars 2003 var lögð fram greinargerð af hálfu íslenska ríkisins og fleiri gögn. Öðrum málsaðilum var veittur fjögurra vikna frestur til að skila greinargerðum. Við fyrirtöku málsins 23. apríl var greinargerð annarra málsaðila lögð fram, ásamt fleiri gögnum. Þá kom fram að fyrirsjáanlegt væri að taka þyrfti málið fyrir aftur áður en að aðalmeðferð kæmi og að um tíma-setningu þeirrar fyrirtöku yrði tilkynnt síðar.

Málið var svo tekið fyrir í fjórða skipti 21. júlí 2003. Við það tækifæri voru lögð fram frekari gögn af hálfu óbyggðanefndar, farið yfir dagskrá aðalmeðferðar og fyrirkomulag vettvangsferðar. Á sama fundi var einnig leitast við að upplýsa málið að öðru leyti.

Aðalmeðferð fór fram dagana 29. júlí - 1. ágúst 2003 og skiptist í forflutning, vettvangsferð, skýrslutökur og munnlegan málflutning. Þeirri fyrirsögn var beint til lögmanna hvort þeir teldu

unnt að setta málið að hluta eða öllu leyti, sbr. 1. mgr. 15. gr. þjóðlendlaga, en svo var ekki. Að lokinni aðalmeðferð var málið tekið til úrskurðar. Fundað var í félagsheimili Mýrdælinga, Leikskálm, Vík í Mýrdal. Um vettvangsferð og skýrslutökur er fjallað nánar í köflum 4.4.-4.5.

Þann 8. nóvember 2004 var málið endurupptekið. Lögmenn fengu þar tækifæri til að tjá sig um fyrstu dóma Hæstaréttar í þjóðlendumálum, upp voru kveðnir 21. október 2004 í málunum nr. 47/2004 og 48/2004. Að auki voru lögð fram viðbótargögn sem áður höfðu verið kynnt lögmonnum. Engar athugasemdir komu fram.

Málið var tekið fyrir í síðasta skipti 10. desember 2004 og lögð fram ný gögn. Þau höfðu áður verið kynnt lögmonnum og tækifæri gefið til athugasemda. Engar athugasemdir komu fram. Var málið síðan tekið til úrskurðar að nýju.

3. KRÖFUGERÐ¹

3.1. Kröfur íslenska ríkisins um þjóðlendu

Af hálfu fjármálaráðherra fyrir hönd íslenska ríkisins er gerð svohljóðandi þjóðlenduþrafa í greinargerð, dags. 25. mars 2003:

„Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Skaftártungum er sá sami og síðasti punktur í Skaftárhreppi, það er landamerkjapunktur Skaftárdals í Miðvatni í Skaftá og er hann kallaður A. Frá punkti A er dregin lína í mynni Blánipugils (Hánipugils) og síðan upp eftir gílinu allt til enda þess á Bláfjalli (punktur B), síðan að norðan úr Blánipugili (Hánipugili) sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna til vesturs (punktur C).

Frá punkti C er farið í Þvergljúframynni og svo ræður Þvergljúfur landamörkum vestur svo langt sem það nær (punktur D), þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá (punktur E), síðan liggur kröfulínan suður með Hólmsá allt til þess að hún og Leirá sameinast (punktur F). Endar þar kröfulína í Skaftártungum.

Fyrsti punktur í kröfulínu fjármálaráðherra um þjóðlendumörk í Álftaveri er sá sami og lokapunktur í Skaftártungum, þ.e. sá staður þar sem árnar Leirá og Hólmsá sameinast og er hann kallaður A. Frá punkti A er dregin lína meðfram Leirá í vestur þar til kemur að upptökum hennar í Sandfellsjökli (punktur B), frá punkti B er dregin lína að punkti á hreppamörkum milli Skaftárhrepps og Mýrdalshrepps, þar sem línan tekur beygju í átt að Höfðabrekkujökli (punktur C).“

Við aðalmeðferð og endurupptöku málsins var framangreindum kröfulinum íslenska ríkisins, eins og þær voru upphaflega teiknaðar á kort, breytt að hluta án þess þó að texti kröfugerðar breyttist nema að þessu leyti:

Miðvatn Skaftár ræður á milli punkta A og A1, sbr. línu á milli punkta 1 og 2 hjá gagnaðila.

Frá Hvítanestorfu fylgir kröfulína ríkisins syðri kvísl Leirár að jökli (B) og þaðan með jökulbrún þar til hreppamörk Skaftárhrepps og Mýrdalshrepps þvera jökulinn. Fylgir svo línan hreppamörkum að Blautukvíslarbotnum niður á sandi (C).

3.2. Kröfur Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrrum Álftavershreppi vegna Álftaversafréttar

Af hálfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Álftavershreppi vegna Álftaversafréttar er gerð svohljóðandi þrafa í greinargerð, dags. 23. apríl 2002:

„Að kröfum ríkisins verði alfarið hafnað og að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur lögbýla í Álftaveri (áður Álftavershreppi), eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllum Álftaversafrétti,

¹ Sjá einnig fylgiskjöl nr. I (kort) og II (aðilaskrá). Sjá einnig umfjöllun í kafla 2.4. um breytingar á kröfum og aðild vegna jarðanna Herjólfstaða, Holts, Ljótastaða og Búlands.

til dómákveðinna og hefðbundinna merkja og skv. landamerkjaskrá. Jafnframt að það land sem hugsanlega kann að koma undan jökli falli við landamerki, til afréttarins með fullkomnum eignarrétti. Verði hins vegar talið að einhver svæði innan afréttarins teljist þjóðlenda er þess krafist að viðurkenndur verði fullkominn afnotaréttur þinglýstra eigenda jarða í Álfhverfi að þeim svæðum.

Að viðurkennt verði að landamerki afréttarins verði þau sem hér er lýst: Frá Mýrdalsjökli ræður meginvatn Leirá sunnan Sandfells sem næst stystu leið frá upptökum allt niður í Hvítanestorfu í hornmark, punkt 2 á meðfylgjandi korti, (sbr. hæstaréttardóm 1984:955 þar nefnt punktur P) og þaðan eftir gömlum farvegi norður í Hólmsá, sem síðan ræður allt norður fyrir Hólmsárbotna hjá Strútlaug (punktur 4).

Við Mýrdalsjökul verði miðað við jökulbrún á hverjum tíma. Um mörk Álfthversafréttar að vestan vísast til hrd. 1989:1011.

Til vara gerir Skaftárhreppur sömu kröfur f.h. sjálfs síns og að ofan greinir, að undanskildum þeim óumdeilda rétti sem lögbýli í hreppnum eiga skv. lögum, venju og hefð til lífrænna auðlinda (beitar og veiði), innan afréttarins.“

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

3.3. Kröfur Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda og umráðamanna lögbýla í fyrrum

Skaftártunguhreppi vegna Skaftártunguafréttar

Af hálfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu er gerð svohljóðandi krafa í greinargerð, dags. 23. apríl 2002:

„Að kröfum ríkisins verði alfarið hafnað og að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur lögbýla í Skaftártungu (áður Skaftárhreppi), eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllum Skaftártunguafrétti, til dómákveðinna og hefðbundinna merkja og skv. landamerkjaskrá. Jafnframt að það land sem hugsanlega kann að koma undan jökli falli við landamerki, til afréttarins með fullkomnum eignarrétti. Verði hins vegar talið að einhver svæði innan afréttarins teljist þjóðlenda, er þess krafist að viðurkenndur verði fullkominn afnotaréttur þinglýstra eigenda lögbýla í Skaftártungu, að þeim svæðum.

Að viðurkennt verði að merki afréttarins gagnvart heimalöndum einstakra jarða og öðrum afréttum séu þau sem hér er lýst: Skaftá ræður merkjum frá upptökum í Vatnajökli uns komið er skammt sunnan Lambaskarðshóla í Miðvatni Skaftár þaðan beint í vestur í mynni Hányþugils, síðan eftir gílinu, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá. Við Vatnajökul verði miðað við jökulbrún á hverjum tíma. Um mörk Skaftártunguafréttar að vestan vísast til H 1989:1022. Úr Kirkjufellsósi ræður Tungnaá til upptaka í jökli.

Til vara gerir Skaftárhreppur sömu kröfur f.h. sjálfs síns og að ofan greinir, að undanskildum þeim óumdeilda rétti sem lögbýli í Skaftártungu eiga skv. lögum, venju og hefð til lífrænna auðlinda (beitar og veiði), innan afréttarins.“

Þá er krafist málskostnaðar að skaðlausu samkvæmt framlögðum málskostnaðarreikningi.

Við aðalmeðferð og endurupptöku málsins var framangreindum kröfulinum, eins og þær voru upphaflega teiknaðar á kort, breytt að hluta án þess þó að texti kröfugerðar breyttist.

3.4. Kröfur Landsvirkjunar á svæðinu

Af hálfu Landsvirkjunar eru endanlega gerðar eftirfarandi kröfur sbr. bréf lögmanns Landsvirkjunar til óbyggðanefndar frá 23. apríl 2004 um breytingu á upphaflegri kröfugerð í málinu: Að viðurkenndur verði beinn eignarréttur að háspennumöstrum fyrirtækisins á svæðinu en ótakmarkaður afnotaréttur af landi því sem háspennulínurnar liggja um. Að auki verði viðurkennd takmörkun á rétti til athafna og afnota annarra á 54 metra breiðri landræmu undir og með fram háspennulínunum.

4. GÖGN OG GAGNAÖFLUN

4.1. Inngangur

Í málinu hafa verið lögð fram skjöl nr. 1-18 ásamt undirskjöllum eða samtals 199 skjöl, auk 34 hliðsjónargagna. Sjá nánar í fylgiskjali nr. III (skjalaskrá).

Gagna var ýmist aflað af málsaðilum eða óbyggðanefnd, á grundvelli rannsóknarskyldu nefndarinnar. Gerð var leit að frumgögnum sem varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi á svæðinu, farið á vettvang og jafnframt teknar skýrslur af málsaðilum. Verður nú gerð nánari grein fyrir hverju þessara atriða.

4.2. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar

Óbyggðanefnd ber að hafa frumkvæði að því að afla heimilda og gagna um eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem til meðferðar er og framkvæma rannsóknir og athuganir um staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu hafa fyrir niðurstöðu í einstökum málum, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll., nr. 58/1998, sbr. 1. nr. 65/2000. Úrlausn óbyggðanefndar einskorðast þannig ekki við þær kröfur og gögn sem aðilar leggja fram heldur ber nefndin einnig sjálfstæða rannsóknarskyldu. Markmiðið er að tryggja sem best að rétt niðurstaða fái um einstök álitaefti.

Á vegum óbyggðanefndar fór fram kerfisbundin leit að frumgögnum, prentuðum sem óprentuðum, sem líkur voru taldar á að varpað gætu ljósi á eignar- og afnotaréttindi yfir því landsvæði sem hér er til meðferðar. Verkið var unnið á hlutlausan og fræðilegan hátt.

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist á milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar, samkvæmt samkomulagi þessara aðila og nánari tilgreiningu í kafla 4.3. Jafnframt var haft samstarf við handritadeild Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og fleiri aðila. Gagnaöflun óbyggðanefndar grundvallast á „Yfirliti um frumgögn sem könnuð eru vegna rannsóknarskyldu óbyggðanefndar“. Við samningu þess hefur óbyggðanefnd notið ráðgjafar Gunnars Friðriks Guðmundssonar sagnfræðings og starfsmanna Þjóðskjalasafns Íslands, Bjarkar Ingimundardóttur og Jóns Torfasonar. Yfirlit þetta hefur verið kynnt lögmonnum og engar athugasemdir komið fram.

Leitað var eftir gömlum og nýjum nöfnum þeirra jarða sem kröfufylsing ríkisins tekur til, auk afrétta og almenninga. Jafnframt var að því hugað hvort utan kröfufsvæðis ríkisins væru landsvæði sem þörfuðust sérstakrar rannsóknar enda nær rannsóknarskylda óbyggðanefndar til alls þess svæðis sem tekið hefur verið til meðferðar, sbr. 5. mgr. 10. gr. þjóðll.

Fyrirsvarsmönnum aðila í máli þessu var gerð grein fyrir því að þeir hefðu óskoraðan rétt til að fá upplýsingar um tilhögun gagnaöflunar á vegum óbyggðanefndar og afrit allra gagna. Jafnframt hafði óbyggðanefnd frumkvæði að því að upplýsa lögmennt um þessi atriði. Þeir gátu jafnframt bent starfsmönnum Þjóðskjalasafns eða óbyggðanefndar á gögn sem ástæða væri til að kanna. Rannsóknarskylda óbyggðanefndar dregur hins vegar ekki úr skyldu málsaðila til að afla og leggja fram þær heimildir og gögn sem þeir byggja rétt sinn á, sbr. 4. mgr. 10. gr. þjóðll. Lögmonnum/málsaðilum ber þannig að leggja sjálfstætt mat á gögn og gagnaöflun.

Þau frumgögn sem í leitirnar komu og talið var að þýðingu hefðu voru lögð fram jafnóðum við fyrirtökur í málinu. Um nánari framkvæmd gagnaöflunar vísast til yfirlits í kafla 4.3., sjá nánar í greinargerðum Þjóðskjalasafns Íslands, handritadeildar Landsbókasafns Íslands – Háskólabókasafns og óbyggðanefndar um þetta efni, skjöl nr. 3, 4 og 5. Um afraksturinn vísast til skjalaskrár, sjá fylgiskjal nr. III, þar sem skjöl Þjóðskjalasafns og óbyggðanefndar (þ.e. undir yfirnúmerum 3 og 5) eru flokkuð eftir efni og uppruna.

4.3. Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru

Könnun einstakra skjalaflokka skiptist, eins og áður greinir, milli Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar. Í meginatriðum er skiptingin þannig að Þjóðskjalasafn leitar heimilda í óprentuð-

um frumgögnum en óbyggðanefnd í þeim prentuðu. Þessari skiptingu er nánar lýst í greinargerðum um gagnaöflun. Greinargerð Þjóðskjalasafns er nr. 3 í skjalaskrá en greinargerð óbyggðanefndar nr. 5.

Í flokki óprentaðra frumgagna leituðu sérfræðingar Þjóðskjalasafnsins eftir landamerkjabréfum og jarðabréfum frá svæðinu. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita af jarðabréfum í prentuðum heimildum og var við þá leit farið yfir Íslenskt fornbréfasafn (stuðst við efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl., „Heimildaskráning jarða“), 13. b. Jarðabókar Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1990) og Jarðabréf frá 16. og 17. öld (1993).

Af hálfu Þjóðskjalasafns var leitað heimilda í afsals- og veðmálabókum í safninu en óbyggðanefnd aflaði upplýsinga úr afsals- og veðmálabókum hjá sýslumanninum í Vík. Óbyggðanefnd kannaði einnig landskiptabækur við sýslumannsembættið og lagði fram efnisyfirlit bókana. Þjóðskjalasafn aflaði ljósrita af óprentuðum jarðamötum, þ.e. jarðamati 1804, 1849-1850 og fasteignamati 1916-1918. Óbyggðanefnd aflaði hins vegar ljósrita úr eftirtöldum prentuðum jarða- og fasteignamötum: Jarðatali á Íslandi í útgáfu J. Johnsen (1847), Nýrri jarðabók (1861), Fasteignabók 1921, Fasteignabók 1932, Fasteignabók 1938 og Fasteignabók 1957.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns fóru yfir gerðabækur sýslumanna og sáttanefnda, þ.e. dóma- og þingabækur og sáttabækur en óbyggðanefnd aflaði prentaðra dóma og lagði fram. Annars vegar var um að ræða dóma Landsyfírréttar og hins vegar dóma Hæstaréttar.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns athuguðu kirknaskjöl, vísitásiubækur prófaste, brauðamöt, kirkjustóla og skýrslur presta um tekjur, útgjöld og ástand prestssetra. Einnig var farið yfir vísitásiubækur biskupa og skrifað upp það efni sem talið var einhverju skipta fyrir málið.

Í Þjóðskjalasafni voru könnuð skjöl í skjalasafni amtmanns, landshöfðingja, stiftamtmanns og suðuramts m.a. varðandi nýbýlastofnanir í Vestur-Skaftafellssýslu á síðustu árum 18. aldar og fram- an af þeirri 19., þ.e. á því tímabili þegar nokkuð var um nýbýlastofnun á heiðum og óbyggðum lendum. Óbyggðanefnd sá hins vegar um leit í þeim skjölum sömu embættismanna sem gefin hafa verið út og var þá farið yfir tiltekna efnisflokka í Lovsamling for Island.

Af hálfu óbyggðanefndar var aflað yfirlita um fornleifar á svæðinu (sbr. greinargerð óbyggðanefndar í skjali nr. 5). Óbyggðanefnd aflar örnefnaskráa frá Örnefnastofnun Íslands o.fl. og leggur fram ef ástæða þykir til en það var ekki gert í þessu máli. Óbyggðanefnd aflaði og lagði fram ljósrit af fjallskilareglugerðum sem í gildi hafa verið á viðkomandi landsvæði og birtar eru í B-deild stjórnartíðinda.

Auk þeirra prentuðu rita, sem áður hafa verið nefnd, var af hálfu óbyggðanefndar farið yfir Íslenskt fornbréfasafn í leit að máldögum, jarðabréfum og öðrum skjölum sem varða einstakar jarðir og stuðst við áður nefnt efnisyfirlit Björns Teitssonar o.fl. Óbyggðanefnd lagði fram ljósrit úr Landnámabók í útgáfu Hins íslenska fornritafélags um landnám á viðkomandi svæði. Bréfabók Guðbrands Þorlákssonar biskups var yfirfarin skv. nafnaskrá en ekkert fannst sem ástæða þótti til að leggja fram. Ekki var talin ástæða til að yfirfara aðrar útgefnar bréfabækur biskupa enda allar frá Hólabiskupum og varða ekki málefni Skálholtsbiskupsdæmis sérstaklega. Af hálfu óbyggðanefndar var farið yfir nafnaskrá Alþingisbóka Íslands. Ekki voru lögð fram ljósrit úr Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns (1.-12. bindi) heldur við hana stuðst sem almennt uppláttarrit.

Sérfræðingar Þjóðskjalasafns athuguðu af sérstöku tilefni skjöl í annarri skrifstofu Stjórnarráðs Íslands (atvinnu- og samgöngumál) varðandi sölu þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklaustursumboði. Um önnur gögn, prentuð og óprentuð, en hér hafa verið nefnd er vísað til áðurnefndra greinargerða Þjóðskjalasafns Íslands og óbyggðanefndar og skjalaskrár.

4.4. Vettvangsferð

Farið var á vettvang dagana 29.-30. júlí 2003. Fyrri hluti vettvangsferðar hófst að morgni þriðjundagsins 29. júlí og var veður gott. Auk óbyggðanefndar, starfsmanna nefndarinnar og lögmanna málsaðila, voru með í för þeir Gissur Jóhannsson bóndi og fyrrverandi oddviti á Herjólfstöðum I

og Jóhannes Gissurarson bóndi og fjallkóngur á Herjólfstöðum II. Farið var eftir þjóðvegi 1 uns beygt var inn á Hrífunesveg á leið til Tungusels, félagsheimilis Skaftártungumanna, þar sem skoðaðar voru aðstæður fyrir væntanlega skýrslutöku. Haldið var áfram eftir Syðri-Fjallabaksleið og komið við á Ljótarstöðum þar sem Heiða Ásgeirsdóttir bóndi slóst í hópinn og því næst að Snæbýli I þar sem Jóhannes Ingi Árnason bóndi slóst með í för. Gissur Jóhannesson hafði að mestu orð fyrir heimamönnum og lýsti því sem fyrir augu bar.

Haldið var upp á Snæbýlisheiði og þar skoðað svokallað Hattsker sem og Kattahryggir. Jóhannes Ingi sýndi hópnum Beitilyngsgil sem er efstamark milli Snæbýlis og Ljótarstaða. Haldið var áfram og í átt að svonefndri Bjarnargötu sem norðurmörk Ljótarstaða miðast við. Aðilar voru ósammála um staðsetningu götunnar en reynt var að rekja sig eftir kennileitum með litlum árangri.

Farið var yfir vaðið hjá Brytalækjum og yfir í Álftaversafrétt en áður höfðu Jóhannes og Heiða haldið heim á leið. Keyrt var eftir svonefndri Mælifellsleið og helstu kennileiti skoðuð svo sem Mælifell, Strútur, Brennivínsskiel og Háalda. Áfram var ekið uns komið var inn á Öldufellsleið. Því næst var farin leiðin upp að Einhyrningi og svo aftur niður með Hólmsánni þar til stoppað var í kofa við Hólmsárfossa. Kofi þessi er af heimamönnum kallaður Fjallakofinn.

Frá Fjallakofa var haldið áfram vestur með Atley og niður að Leirá. Áin rennur frá Mýrdalsjökli í tveimur meginkvíslum en lögmenn voru ósammála í kröfulýsingum sínum við hvora ætti að miða. Kom fram að Efri-Leiráin rennur í fastari farveg. Áfram var ekið með fram Leirá og Rjúpnafelli sem stendur sunnan við ána. Skoðað var uppgræðsluverkefni niðri á afréttinum sem bændur vinna að í samvinnu við Landgræðslu ríkisins. Gissur Jóhannesson sýndi mönnum stíflu í Leirá áður en stoppað var við fossinn sem rennur hjá Leirárbúnni. Heimamenn gerðu þar grein fyrir mörkum Hrífuness og Álftaversafréttar en land Hrífuness nær alla leið að áðurnefndri stíflu en ekki einungis að búnni sbr. Hæstaréttardóm frá 1984. Kröfulínur lögmanna voru ekki í samræmi við þetta og hugðust þeir skoða málið. Frá búnni yfir Leirá var haldið í Tungusel til skýrslutöku.

Vettvangsferð var fram haldið miðvikudaginn 30. júlí. Óbyggðanefnd, starfsmenn nefndarinnar og lögmenn málsaðila lögðu af stað frá Hótel Lunda í þungbúnu veðri. Keyrt var eftir þjóðvegi 1 í austurátt á leið í Skaftártungu. Beygt var til vinstri inn Fjallabaksleið syðri og komið við í Úthlíð þar sem Valur Oddsteinsson fyrrverandi oddviti slóst í för með hópnum. Frá Úthlíð var ekið sem leið lá að Borgarfelli þar sem Sigfús Sigurjónsson slóst í hópinn. Svo er farið að Búlandi þar sem Sigurður O. Pétursson bættist í hópinn. Valur Oddsteinsson hafði að mestu orð fyrir heimamönnum.

Frá bæjarstæðinu á Búlandi var áfram keyrt eftir Fjallabaksleið syðri og upp Búlandsheiði. Sigurður benti á svokallaðan Granahaug sem liggur vestan Skaftár. Valur sagði frá því landsvæði sem liggur hjá Búlandsheiði og áður tilheyrði jörðunum Búlandsseli og Svartanúp sem nú eru komnar í eyði. Áfram var ekið og komið fram hjá svonefndum Króki sem stendur austan við veginn á móts við Skaftárdal. Ekið var svo með Réttarfelli og um Kálfasléttur. Þegar komið var að efstu mörkum Búlands í norðaustri var stoppað og reynt að glöggva sig á örnefnum sem kröfulínur landeiganda og lögmanns ríkisins byggjast á. Báðir aðilar miðuðu við að kröfulínan lægi frá miðvatni Skaftár og vestur í Hánipu en drógu hins vegar línurnar á mismunandi hátt inn á kort. Horft var til vesturs á Bláfjall og yfir í Fljótsbotna.

Frá efstu mörkum Búlands var keyrt yfir í hinn eiginlega afrétt Skaftártungumanna en stoppað stutta stund í sæluhúsinu í Hólaskjólí sem stendur við Lambaskarðshóla vestan Skaftár. Áfram var haldið en beygt inn á Álftavatnsskróka. Þegar hér var komið við sögu var skyggnið orðið afar lélegt vegna þoku. Aftur var farið inn á Fjallabaksleið syðri, yfir vöðin á Nyðri-Ófæru og að Skælings-ófæru. Haldið áfram eftir Fjallabaksleið syðri. Keyrt var yfir í afrétt Landmanna og stoppað þar í Höllinni (Kýlingskofa) en þá snúið við. Haldið var til baka sömu leið uns beygt var inn veginn norður að Langasjó og haldið inn eftir. Þoka var á svæðinu og þegar menn þóttust vissir um að hana tæki ekki af var snúið við og keyrt í niður í Tungusel til skýrslutöku. Lauk þar með vettvangsferð síðdegis.

4.5. Skýrslutökur

Við aðalmeðferð málsins voru teknar skýrslur af Gissuri Þórði Jóhannessyni, ábúanda og umráðamanns Herjólfsstaða II, og eiganda að hluta; Jóhannesi Gissurarsyni, ábúanda og umráðamanns Herjólfsstaða I, og eiganda að hluta; Jóhannesi Inga Árnasyni, eiganda og ábúanda Snæbýlis I; Heiðu Guðnýju Ásgeirsdóttur, bónda á Ljótastöðum; Sigurði O. Péturssyni, eiganda og ábúanda á Búlandi; Val Guðjóni Oddsteinssyni, eiganda og ábúanda Hlíðar; Sigfúsi Sigurjónssyni, eiganda og ábúanda að Borgarfelli og Gísla Halldóri Magnússyni, eiganda og ábúanda að Ytri-Ásum.

5. SAGA AFRÉTTA

Hér verður í fyrstu greint frá elstu ritheimildum um landnám á því svæði sem til meðferðar er og síðan rakin í stórum dráttum saga afmörkunar, ráðstafana að eignarrétti og nýtingar á þeim jörðum sem tilgreindar eru í málinu. Að lokum verður á sama hátt gerð grein fyrir sögu Álftaversafréttar og Skaftártunguafréttar frá öndverðu til þessa dags.

5.1. Landnám

Í Sturlubók Landnámu er þessi lýsing á landnámi í Skaftártungu:

Vilbaldr hét maðr, bróðir Áskels hnökkans; hann fór af Írlandi til Íslands ok hafði skip þat, er hann kallaði Kúða, ok kom í Kúðafljótsós; hann nam Tunguland á milli Skaptár ok Hólmsár ok bjó á Búlandi.¹

Síðan segir frá því í Sturlubók og Hauksbók að Vilbaldur hafi neyðst til að fara af landi sínu og annar tekið þar við búi:

Ísólfr hét maðr; hann kom út síð landnámatíðar ok skoraði á Vilbald til landa eða hólmgöngu, en Vilbaldr vildi eigi berjask ok fór brutt af Búlandi; hann átti þá land milli Hólmsár ok Kúðafljóts, En Ísólfr fór á Búland ok átti land milli Kúðafljóts ok Skaptár.²

Einar Ólafur Sveinsson taldi engan vafa leika á um takmörk landnámsins. Vesturtakmörk þess hefðu verið Hólmsá en Skaftá eystrimörk. Eftir að Skaftá skiptist væru rétt að miða við vestustu kvislina: Landá.³ Síðan hefði Vilbaldur látið býli sitt, Búland, í hendur Ísólfi og allt land að auki austan Kúðafljóts eða Tungufljóts eins og vafalaust væri átt við.⁴ Samkvæmt þessu hefur Tungufljót, eins og það nefnist nú, skilið lönd þeirra Vilbalds og Ísólfs.⁵

Í Landnámabók eru tveir landnámsmenn nefndir á því svæði sem nefnist Álftaver. Annar þeirra var Hrafn hafnarlykill en um hann segir svo í Sturlubók og Hauksbók:

Hrafn hafnarlykill var víkingr mikill; hann fór til Íslands ok nam land milli Hólmsár og Eyjarár ok bjó

1 *Landnámabók*. Íslensk fornrit. 1. b. Jakob Benediktsson gaf út. Reykjavík 1986. S. 326. Í Hauksbók er því bætt við að þeir bræður, Vilbaldur og Áskell, hafi verið synir Dofnaks sem einnig er nefndur Dufþakur Dufnialsson, Kjarvalssonar Írakonungs (sama rit, s. 327 og 367).

2 *Landnámabók* 1986, s. 328.

3 Einar Ól. Sveinsson, 1948: *Landnám í Skaftafellssþingi*. (Skaftafellinga rit 2. b.) Reykjavík. S. 97-98.

4 Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 104. Haraldur Matthíasson tók undir þetta og komst svo að orði: „Nú heitir ekki Kúðafljót fyrr en neðan við mynni Hólmsár“ (Haraldur Matthíasson, 1982: *Landið og landnáma*. 2. b. Reykjavík. S. 396). Sbr. einnig *Sunnlenskar byggðir*: 6. b. Skaftárþing. Búnaðarsamband Suðurlands 1985. S. 241.

5 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 396.

í Dynskógum¹; hann vissi fyrir eldsuppkvámu og færði bú sitt í Lágey². Hans son var Áslákr aurgoði, er Lágeyingar eru frá komnir.³

Hinn landnámsmaðurinn var Molda-Gnúpur Hrólfs son. Um hann er þessi frásögn í Sturlubók:

Maðr hét Hrólfr hoggvandi; hann bjó á Norðmæri, þar sem hét Moldatún. Hans synir váru þeir Vémundur ok Molda-Gnúpr; þeir váru vígamenn miklir ok járnsmiðir. ... Gnúpr fór til Íslands fyrir víga sakir þeira bræðra ok nam land milli Kúðafljóts ok Eyjarár, Álptaver allt; þar var þá vatn mikit ok álptveiðar á. Molda-Gnúpr seldi mörgum mönnum af landnámi sínu, ok gerðisk þar fjölbyggt, áðr jarðeldr rann þar ofan, en þá flýðu þeir vestr til Höfðabrekku ok gerðu þar tjaldbúðir, er heitir á Tjaldavelli. En Vémundur, son Sigmundar kleykis, leyfði þeim eigi þar vist. Þá fóru þeir í Hrossagarð ok gerðu þar skála ok sátu þar um vetrinn, ok gerðisk þar ófriðr með þeim ok vígafar.⁴ En um vátir eptir fóru þeir Molda-Gnúpr vestr í Grindavík ok staðfestisk þar; þeir höfðu fátt kvikfjár.⁵

Mörk landnáma þeirra Hrafnshafnarlykils og Molda-Gnúps verða að teljast glögg. Hrafn nam land milli Hólmsár og Blautukvíslar og voru þeir Vilbaldur nágrannar.⁶ Landnám Molda-Gnúps náði frá Kúðafljóti í austri og vestur að Blautukvísl. Að sunnan takmarkaðist landnámið af sjónum en að norðan komu landnám Molda-Gnúps og Hrafnshafnarlykils saman og eru þau landamerki ekki þekkt.⁷

5.2. Álftaversafréttur

Ekki er kunnugt um nein landamerkjabréf eða þinglýst gögn um merki Álftaversafréttar. Lýsingu afréttarins er þó að finna í nokkrum heimildum og verður hér gerð grein fyrir þeim helstu.

Í *Göngum og réttum* er þessi lýsing á mörkum Álftaversafréttar:

Afréttur Álftavershrepps takmarkast á þrjár hliðar af vötnum og jökli. Jökulvatnið Leirá fellur úr Mýrdalsjökli og í Hólmsá, skilur hún afréttinn frá heimalöndum hreppsins. Sunnan hennar, í heimalöndunum, stendur eitt einstakt fell, allhátt, og heitir það Rjúpnafell. Hólmsá skilur afréttinn frá Skaftártunguheiðum á austurhliði, allt til upptaka sinna, en á vesturhliði er Mýrdalsjökull. Við norðausturhorn Mýrdalsjökuls koma Álftaversafréttur og Rangárvallafréttur saman, og eru þar ekki nein vötn eða torfærur, sem skilja á milli, en gróðurlítið er þar, mest sandar, Mælifellssandur. Eru talsverð brögd að því, að fæ renni saman á þessum slóðum milli Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu.⁸

Í *Sunnlenskum byggðum* er afrétturinn sagður afmarkast „af Leirá að sunnan og sveitarmörkum að austan og vestan, norður í Hólmsárbotna“.⁹

1 Eyjará var sama áin og Blautukvísl, að sögn Sveins Pálssonar landlæknis og náttúrufræðings, en Dynskóga telja menn að hafi verið norðvestur af Herjólfstöðum, sunnan Skálmar, milli Dýja og Selvaðsfitja (Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 105).

2 Lágey er talin hafa verið vestan Eyjarár (Blautukvíslar) (sbr. *Landnámabók* 1986, s. 329, 7. nmgr.).

3 *Landnámabók* 1986, s. 328.

4 Tjaldavöllur mun hafa verið þar sem nú heita Búðir eða Tjaldbúðir og Hrossagarður þar sem nú eru Kaplagarðar, hvort tveggja í Höfðabrekkulandi (Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 107-108).

5 *Landnámabók* 1986, s. 328, 330. Orðamunur er í Hauksbók en skiptir ekki miklu máli. Í Hauksbók er t.d. fullyrt að Molda-Gnúpur og synir hans tveir hafi fallið í Hrossagarði (*Landnámabók* 1986, s. 331).

6 Einar Ól. Sveinsson 1948, s. 104-105.

7 Haraldur Matthíasson 1982 (2), s. 397.

8 *Göngur og réttir*. 1. b. Bragi Sigurjónsson bjó til prentunar. Önnur prentun aukin og endurbætt. Akureyri 1983. S. 159-160. Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 295.

9 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 295.

Í „Afréttarskrá Álftaversafréttar“, sem oddviti Álftavershrepps, Gissur Jóhannesson, undirritaði 26. nóvember 1985 er lýsingin þannig:

Takmörk Álftaversafréttar eru: Að austan ræður Hólmsá sunnan frá Leirá norður í Hólmsárbotna v/Strútslaug. Að sunnan ræður Leirá sunnan við Sandfell austur í Hólmsá. Að vestan takmarkast afrétturinn sunnan frá upptökum Leirár, af Mýrdalsjökli norður á Mælifellssand en þá tekur við sýslumarkalína Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu, sem dregin er úr upptökum Fúlalækjar á Sólheimasandi, norður yfir jökul í áðurnefnda Hólmsárbotna.¹

Árið 1989 staðfesti Hæstiréttur dóm héraðsdóms um mörkin á milli afréttarlanda Rangárvallahrepps að austan og Álftavershrepps að vestan. Í dómi Hæstaréttar er vísað til landamerkjalyýsingar frá 1888 og 1889, og síðan segir:

Þegar þessar rituðu heimildir eru hafðar í huga og jafnframt litið til þeirra afréttarnota, sem upplýst er, að málsaðilar, hvorir um sig, hafa haft af þrætulandinu, svo og til fjallskila á því, og loks til þess, hvaða mörk megi teljast hagkvæm, náttúrleg og glögg, verður það niðurstaða dómsins, að mörkin eigi að vera á línu, er hugsast dregin úr upptökum Fúlalækjar í hæsta punkt á Mælifelli, þaðan í hæsta punkt á Meyjarstrút, þaðan í Strútslaug (Hólmsárbotna). Línan úr Hólmsárbotnum í há-Torfajökul liggur að Skaftártunguafrétti, og verður því ekki um hana fjallað í máli þessu.²

Þá er þess að geta að í dómi Hæstaréttar í deilu um landamerki milli jarðanna Holts I og II og Herjólfstað I og II annars vegar og Skálmarbæjar og Hrífuness hins vegar (einnig var deilt um merki þeirra á milli) var niðurstaðan sú að merki jarðanna væru um miðjan Hrífuneshólmi.³ Nokkrum árum síðar lét hreppsnefnd Skaftárhrepps draga upp línu milli heimalanda annars vegar og afréttar hins vegar og í bréfi dags. 19. júní 1998 fór sýslumaður fram á það við eigendur og ábúendur viðkomandi jarða að þeir sannreynðu hvort merkjalýsing sú, sem þar kom fram, væri rétt. Merkjum milli heimalanda og afréttar frá Mýrdalsjökli til Hólmsár er lýst þannig:

Frá Mýrdalsjökli ræður Leirá sunnan Sandfells frá upptökum allt niður í Hvítanestorfu í hornmark, sbr. hæstaréttardóm frá 1979 og þaðan eftir gömlum farvegi norður í Hólmsá, sem ræður allt norður að Bjarnagötu, skammt norðan við þann stað, sem Fjallabaksleið syðri þverar ána.⁴

Ekki liggja fyrir eldri heimildir um nýtingu afréttarins en frá fyrri hluta 19. aldar. Í skýrslu séra Sveins Benediktssonar í Þykkvabæjarprestakalli frá 1840 kemst hann svo að orði um afrétt sóknarmanna:

Í Einhryningsfjöllum er sóknarinnar afréttur fyrir sauðfé og naut, en lambaafréttur í Atley, réttir <í> byggð í áðurnefndu Skálmarbæjarhrauni.⁵

1 Skjal nr. 1 (10).

2 Hæstaréttardómur 1989/1020 (nr. 28/1987).

3 Hæstaréttardómur 1984/955 (nr. 141/1980). Skv. korti er Hrífuneshólmi fyrir sunnan Leirá en að sögn Þorvalds Thoroddsens hafði Leirá áður sérstakan farveg og rann fyrir sunnan Hrífuneshólma í Kúðafljót (Þorvaldur Thoroddsen, 1959: *Ferðabók*. 3. b. Reykjavík. S. 195 (1. útg. 1913-1915)). Eftir korti að dæma frá síðari hluta 18. aldar virðist Leirá þá hafa runnið úr Mýrdalsjökli fyrir norðan Sandfell (sbr. Sveinn Pálsson, 1983: *Ferðabók Sveins Pálssonar. Dagbækur og ritgerðir 1791-1797*. 2. b. Reykjavík. S. [485] (1. útg. 1945)).

4 Skjal nr. 1 (7).

5 *Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873*. Jón Aðalsteinn Jónsson og Svavar Sigmundsson sáu um útgáfuna. Reykjavík 1997. S. 222.

Í gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849 er farið almennum orðum um búskaparhætti og landkosti í Álfhverfi. Þar er eftirfarandi lýsing á afréttinum látin nægja: „[A]frétt allgóð og næg fyrir sveitina.“¹ Í fasteignamati 1916 er lýsingin svipuð: „Allar jarðir í Álptavershreppi eiga sjerstakt afrjettarland nægilega víðlent til uppreksturs.“²

Elstu fjallskilaákvæði fyrir Vestur-Skaftafellssýslu eru frá 1897 (nr. 100). Þau fjalla um sauðfjármörk og markaskrá sýslunnar. Tveimur árum síðar var gefin út almenn reglugerð um fjallskil í sýslunni (nr. 78/1899). Þar er kveðið á um upprekstur og fjallskil á afrétt og einnig tekið fram hvaða reglur skuli gilda ef menn vilji nota heimaland sitt til upprekstrar fyrir sjálfa sig eða aðra.³

Í fjallskilasamþykkt nr. 245/1965 er fjallað um heimild fjáreigenda til að reka fê sitt í „afréttarland hreppsins“ (7. gr.), auk þess sem gert er ráð fyrir að sýslunefnd geti tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum. Þó megi ekki skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð séu nema takmarkaðan tíma í senn (5. gr.). Í þessari fjallskilasamþykkt er einnig ákvæði um fjárleitir á öræfum „sem ekki teljast til afrétta“ (41. gr.).⁴

Í fjallskilasamþykkt nr. 174/1992 er sérstakt ákvæði um þá sem áttu víðáttumikil heimalönd:

Þeir sem víðáttumikil heimalönd hafa að smala, sem notast að sumrinu sem beitiland fyrir afréttarpening, eiga rétt á að sú smölun sé metin til fjallskila, enda framkvæmdi landeigandi smölunina á sinn kostnað í sambandi við smölun afréttarins og eftir fyrirmælum hreppsnefndar (24. gr.).⁵

Jón Gíslason í Norðurhjáleigu lýsti göngum á Álftaversafrétt á fyrri hluta 20. aldar með þessum orðum:

Frá fornu fari hefir það verið venja að fara í fyrstu göngu á Álftaversafrétt sunnudaginn í 22. viku sumars, það er á tímabilinu 18.-24. sept. Þó hefir nú síðustu ár verið stöku sinnum brugðið út af því, ef veður eða aðrar ástæður hafa hamlað. En allt til 1910 var ævinlega farið þennan ákveðna dag, og þá sérstaklega vegna þess að á mánudaginn hittust Rangvellingar og Álftveringar venjulega í nyrstu leitum á Álftaversafrétti, það er í Brytalækjum. ...

Á síðustu áratugum 19. aldar réttuðu Álftveringar safnið úr aðalafréttinum við Jökulkvísl. Komu Rangvellingar þá þangað í rétt og tóku þar fê sitt eða ráðstöfuðu því á annan hátt. En eftir 1900 var þetta lagt niður, því að Rangvellingum þótti sú fyrirhöfn ekki borga sig. Áttu þeir oftast fätt fê þarna, og komið gat það fyrir, að ekkert væri frá þeim, en löng leið að reka fê til baka norður afrétt og svo vestur norðan Mýrdalsjökuls. Samtímis því, að Rangvellingar fóru réttarferðir á Álftaversafrétt, sóttu Álftveringar og Skaftártungumenn fê sitt til Rangvellinga í rétt við Strútslaug, sem er sunnan undir Torfajökli. En fyrir 60-70 árum⁶ var því hætt af Álftveringum, og tóku þá Skaftártungumenn að sér að hirða fê Álftveringa ásamt sínu eigin fê, sem þar var í Strútsrétt. Hést svo þar til nú eftir 1940, að Skaftfellingar máttu ekki hirða fê sitt af Rangárvallafrétti vegna sauðfjársjúkdóma, mæði- og garnaveiki, sem þá var farin að gera vart við sig í vestursýslunum. Alltaf hefir fê runnið meira vestur, það er austan úr sýslu, heldur en af Rangárvallafrétti austur. Nú síðustu ár hefir fê Álftveringa og Skaftártungumanna, sem á Rangárvallafrétti hefir komið, verið dauðadæmt og rekið af Rangvellingum til slátrunar að Hellu, Djúpadal eða Rauðalæk. Hefir ekki verið talið óhætt vegna útbreiðslu fjárpestanna að reka það aftur heim í áthagana.⁷

1 Skjal nr. 3 (40).

2 Skjal nr. 3 (23).

3 Skjöl nr. 5 (21 og 22).

4 Skjal nr. 5 (18).

5 Skjal nr. 5 (17).

6 Lýsing þessi hefir verið gerð um miðja 20. öld (sbr. *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 7).

7 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 162-164.

Jón Gíslason getur um tvö sæluhús á afréttinum, annað skammt fyrir norðan Jökulkvísl og hitt syðst á afréttinu, í Atlaey.¹

Á síðari árum hefur fyrsta leit tekið þrjá daga. Á fyrsta degi er Merkigil smalað en ekki er lengur farið í Sandfell í þeim áfanga. Á öðrum degi er norðurafrétt smöluð allt inn að Brennivínskvísl. Þá er farið inn að Mælifelli og út að jökli fyrir ofan Mælifell og út að sýslumarkinu þar og síðan er féð rekið í gerði við Jökulkvísl. Á þriðja degi er smalað sunnan Jökulkvísar og Atlaey og allt suður að Leirá og féð rekið til réttar. Eftir að smölun er lokið eru farnar dagsferðir á einstaka staði á afréttinum, í Sandfell og Öldufell og einnig í Strút og Svartafell.² Ekki hafa verið aðrar nytjar af afréttinum en sauðfjárbæit.³

Að lokum skal þess getið að á afréttinum hefur verið reist landgræðslugirðing á kostnað Landgræðslu ríkisins og hún hefur einnig lagt til áburð en vinna við að dreifa honum er kostuð af heimamönnum.⁴

5.3. Skaftártunguafréttur

Heimildir um mörk Skaftártunguafréttar má rekja aftur til 18. aldar. Í örnefnalýsingu Árna Magnússonar frá um 1700 er gerð grein fyrir veiði í „Fiskivötnum“ og staðhátum þar á hálendinu lýst. Hann segir „freka“ þingmannaleið þangað úr Skaftártungu „í norður eða lítið til útnorður[s]“. Í Fiskivötnum veiði „þeir“ [væntanlega Skaftártungumenn] mest í nóvember og sé þar nægur silungur. En bændur af Landi sóttu einnig til Fiskivatna,

uppmæð Þjórásá austan fram, til þess Túná kemur í hana, síðan yfir um Túná, hjá Hestabrekku, og svo upp með henni allri norðan fram í landnorður eða austur; skal vera álíka langt af Landi og úr Skaftártungu.⁵

Árið 1772 kom út Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar sem lýsti rannsóknnum þeirra á náttúrufari og högum lands og þjóðar á árunum 1752-1757.⁶ Í frásögn af ferð til „eldjökla-anna“ 1756 minnst þeir á Fiskivötn með þessum orðum:

Norður af Mýrdalsjökli eru Fiskivötn kunnust. Þau eru með afbrigðum fiskisæl, og hafa menn sótt þangað veiði úr vesturhluta Skaftafellssýslu og af Rangárvöllum. Hafa menn legið þar við í veiðimannakofum, og sjást minjar þeirra. Þangað eru 10 mílur úr Skaftártungu, en menn segja, að þeir geti ekki lengur sótt þangað, því að þar sé enginn hestahagi. En sú afsökun er einskis virði, því að þeir gætu farið þangað nokkrir saman og látið reka hestana til byggða, meðan þeir dveljast við vötnin.⁷

Eins og fram kemur í frumtitli bókarinnar fylgdi útgáfunni kort af Íslandi. Þeir Eggert og Bjarni áttu þó engan þátt í því heldur var það unnið eftir forsögn Jóns Eiríkssonar konferensráðs og Gerhard Schöning prófessors.⁸ Á kortinu virðast mörk Vestur-Skaftafellssýslu dregin töluvert fyrir vestan Fiskivötn sem nú teljast til Landmannaafréttar.

1 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 164.

2 Jóhannes Gissurarson, ábúandi á Herjólfsstöðum I, við skýrslutökur í máli nr. 7/2003, 29.-30. júlí 2003. Sbr. einnig lýsingu Gissurar Þórðar Jóhannessonar, ábúanda á Herjólfsstöðum II, við sömu skýrslutökur.

3 Gissur Þórður Jóhannesson við áður nefndar skýrslutökur.

4 Jóhannes Gissurarson við áður nefndar skýrslutökur.

5 Einar Ól. Sveinsson, 1940: „Svar við aðfinnslum.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 78.

6 Titill bókarinnar er: *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Biarne Povelsens Reise igennem Island, foranstaltet af Videnskabernes Selskab i Kiöbenhavn, og beskreven af forbemeldte Eggert Olafsen med dertil hørende 51 Kobberstøkker og et nyt forfærdiget Kart over Island*.

7 *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757*. Samin af Eggert Ólafssyni. 2. b. Reykjavík 1943. S. 127.

8 Steindór Steindórsson, 1943: „Formáli.“ *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757*. Samin af Eggert Ólafssyni. 1. b. Reykjavík. S. VIII-X.

Sveinn Pálsson lýsti Skaftártungu í dagbók sinni 5. september 1793:

Við vorum nú í Skaftártungu, þeirri sveit, sem næst liggur Fjallabaki. Hún er lengst frá norðri til suðurs og nær að norðan upp til öræfa inni í landinu allt að Túná, að vestan upp að Fjallabaki og Torfajökuls-fjöllum, að austan til hins forna farvegs Skaftár, er hraunið fyllti árið 1783, en til suðurs að Álftaveri.¹

Afréttunum er einnig lýst í heimildum frá 19. öld. Séra Pétur Stephensen að Ási í Skaftártungu kemst svo að orði í skýrslu frá fimmta áratug aldarinnar:²

Norður af Skaftártungu eða Búlandsheiði liggja afréttir. Í þeim eru Svartanúpsfjöll kölluð, og eru þau sums staðar mjög graslítill og ekki há. Í norðaustur frá þeim kemur sú svokallaða Hörðubreið. Þar við taka Skælingar nefndir, sauðgöngu- og rótapláss Skaftártungubúa. Þessir Skælingar ná austur undir Eldvatn eða gömlu Skaftá. Norður frá þessum Skælingum eru fjöll graslaus, ekki mjög há, og ná þau norður að Tungnaá kallaðri. En fyrir norðan hana er fjall stórt, nefnt Tungnaárfjall. Norðan undir því liggja Fiskivötn, hvar í silungaveiði hefur tíðkuð verið af Skaftártungubúum eins og Landmönnum og máski Rangvellingum.³

Síðar í skýrslunni vikur Pétur aftur að sama efni þegar hann svarar spurningunni um það hvar afréttarlönd Ása- og Búlandssóknar séu:

Áðurnefndir Skælingar og þar um kring liggjandi fjöll eru hér alm[en]ningar, þ.e. Tungumanna. Lögrétt eða skilarétt er í miðri Tungu. Þangað er sótt úr allri Tungu á haustum, fyrst í 22. viku sumar[s] og síðan í hvorri viku til veturnótta.⁴

Við jarðamat, sem fram fór um miðja 19. öld, var ekki hugað sérstaklega að landamerkjum heldur fremur leitast við að lýsa bústofni, mannvirkjum og landkostum. Um afrétt Skaftártungu er komist þannig að orði í gerðabók yfirjarðamatsnefndar 1849:

Afrétt mikil en hún spilltist talsvert af síðasta Heklugosi, og eins enir viðlendu hagar Norðurtungu jarðanna sem þó geta tekið upprekstursfé bæði úr Meðallandi og Fram-Túngunni.⁵

Í gerðabók fasteignamatsnefndar 1916 er þessi almenna umsögn um afréttinn: „Allar Skaftártungujarðir eiga aftrétt í sameiningu.“⁶

Á sýslufundi Vestur-Skaftafellssýslu 21. nóvember 1883 kom til umræðu að mikil þörf væri á að kanna fjöllin fyrir norðan Síðumannaaftrétt og Skaftártungu norður til Fiskivatna og austur að Vatnajökli, „þaræð grunur lægi á að fé leyndist þar á haustum, og hugsandi væri að finna mætti þar töluvert afréttarland, en fjöll þessi væru að mestu ókönnuð.“⁷ Á fundi amtsráðs suðुरamtsins 3. júní 1884 var tekin fyrir beiðni sýslunefndarinnar um 300 kr. styrk „til þess að rannsaka hin ókunnu fjalllendi, sem liggja fyrir norðan afréttarlönd Vestur-Skaftafellinga, Síðumanna og Skaptártungna, frá Fiskivötnum að norðvestan austur að Hverfisfljóti“. Samþykkt var að veita styrk úr jafnaðarsjóði og skyldi hann vera helmingur kostnaðar, þó eigi hærri upphæð en 250 kr., að því tilskildu að hinn helmingur yrði greiddur úr sýslusjóði. Í fundargerð amtsráðsins segir enn fremur:

1 *Ferðabók Sveins Pálssonar. Dagbækur og ritgerðir 1791-1797*. 1. b. Reykjavík 1983. S. 259.

2 Lýsing hans er ekki ársett, en var gerð eigi síðar en 1843.

3 *Skaftafellssýsla* 1997, s. 199-200.

4 *Skaftafellssýsla* 1997, s. 205.

5 Skjal nr. 3 (40).

6 Skjal nr. 3 (23).

7 *Suðri* 20. desember 1884. S. 127.

Amtsráðið áleit einnig nauðsynlegt, að fjalllendið austur af Landmannaafjretti og Laufaleitum allt austur að Vatnajökli og Skaptárjökli væri rannsakað, og því ákvað amtsráðið að veita Rangárvallasýslu, ef sýslunefnd hennar vildi leggja fram fje úr sýslusjóði til þessarar rannsóknar, sama styrk og með sömu skilmálum og Skaptafellssýslu, og er það enn fremur skilyrði fyrir þessari veitingu, að könnunarmenn úr báðum sýslunum mætist hjá Fiskivötnum austur undir jökli og beri sig þar saman.¹

Sýslunefnd Rangárvallasýslu fjallaði um þetta mál á fundi 25. júní 1884 og var niðurstaðan sú að ekki þætti gerlegt að leggja gjöld á sýslubúa til rannsóknarinnar af því að „sýslunefndin ekki geti eignað þessari sýslu fjalllendi þau, sem liggja fyrir innan og austan Fiskivötn, eða sýslan yfirhöfuð haft nein veruleg afnota af þeim“.²

Skaftártungumenn fóru engu að síður í þennan leiðangur, lögðu af stað 2. september 1884 og voru upp undir hálfan mánuð í ferðinni. Lengst munu þeir hafa farið suður og austur í Tungnaár-fjallgarð og könnuðu landsvæði sunnan undir austurenda fjallsins.³

Undir lok 19. aldar kom til ágreinings um mörkin milli Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafells-sýslu. Í október 1886 var tekin saman eftirfarandi lýsing á mörkum Landmannaafréttar sem Skaft-fellingar munu ekki hafa sætt sig við:

Fyrst er Ófærugil, þaðan beint í Krakatind, þaðan beint í Fljótið syðst í Reykjadölum, síðan ræður Fljótið inn að Torfajökli; síðan ræður Torfajökull inn að upptökunum á Stórukvisl, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá, þaðan beint í Þveröldu, sem er fyrir norðan austurbotninn í Þórisvatni; þaðan beint í Þóristind, þaðan beint í botninn á Blautukvisl, síðan ræður hún merkjum í Tungnaá, síðan Tungnaá í Þjórsá, síðan ræður Þjórsá fram að syðri endanum á Búrfelli, síðan þaðan beint í Ófærugil.

Framanskrifuð mörk samþykktum vér undirskrifaðir.

Landmannahreppi 22. okt. 1886

Fyrir hönd Landmannahrepps:

Eyjólfur Guðmundsson Kristófer Jónsson Þorsteinn Þorsteinsson

Fyrir hönd Holtamannahrepps:

Jón Þórðarson Runólfur Halldórsson Ól. Ólafsson Þ. Guðmundsson

Fyrir hönd Rangárvallahrepps:

Steinn Guðmundsson Gísli Felixson Páll Jónsson⁴

Landamerkjabréfið var upplestið og bókað á manntalsþingi að Þjóðólshaga 17. maí 1890.

Merkjalýsing þessi hefur átt sinn þátt í því að sýslumaðurinn í Vestur-Skaftafellssýslu ritaði sýslunefnd Rangárvallasýslu bréf, dags. 21. nóvember 1888, þar sem hann mæltist til þess að hún samþykkti eftirfarandi markalýsingu sýslunefndar Vestur-Skaftafellssýslu frá 30. apríl 1888:

1 Skjal nr. 3 (54).

2 Hæstaréttarmálið nr. 103/1953. Skjöl: A-K. S. 279.

3 *Suðri* 10. janúar 1885. S. 1-3. Sbr. skjal nr. 3 (55). Sbr. einnig hér síðar um leitir á öræfum milli Tungnaár og Langasjós.

4 Skjal nr. 3 (44).

Úr Fúlalæk á Sólheimasandi yfir Eyjafjallajökul¹ beina stefnu í miðjan Meyjarstrút, þaðan beit í Náma-kvísarlarmynni, þar sem hún fellur í Tungnaá, og þaðan fyrir vestan Tungnaárfjall í Þveröldu fyrir norðan Þórisvatns.²

Sýslunefnd Rangárvallasýslu gat ekki fallist á tillöguna og lagði í staðinn til að mörkin yrðu þessi:

Úr Fúlalæk beina stefnu í Hólmsárbotna, úr Hólmsárbotnum beina stefnu í austurendann á Þórisvatni.³

Ekki varð samkomulag um þessi mörk og var málið því óleyst næstu áratugi.

Pálmi Hannesson nefndi Kirkjufellsós sem kennileiti á afréttamörkum í ferðalýsingu frá 1931: „Kirkjufellsós kemur úr vatninu [Kirkjufellsvatni] og fellur norður í Tungnaá. Um hann eru sýslumót og afrétta.“⁴ Kirkjufellsós er einnig viðmið í sátt um afréttamörk sem gerð var 7. ágúst 1951 vegna dómsmáls um veiðirétt í Fiskivötnum (Veiðivötnum) suðvestan Vatnajökuls:

Úr Ófærugili í Tröllkonuhlaup í Þjórsá, eftir Þjórsá í Tungnaá, eftir Tungnaá í Blautukvísl, eftir Blautukvísl í Blautukvíslarbotna, þaðan í Þóristind, og þaðan sjónhending í Þveröldu, og úr Þveröldu í Svartakamb, þar sem hann er hæstur, þaðan þvert í Tungnaá, síðan eftir Tungnaá í Kirkjufellsós, og eftir honum í Kirkjufellsvatn, þaðan eftir Hábarmi í há-Torfajökul, frá Torfajökli í upptök syðri kvíslar Markarfljóts, þaðan í Krakatind og þaðan í Ófærugil.⁵

Ágreiningur Rangvellinga og Vestur-Skaftfellinga um afréttamörk var hins vegar ekki leystur fyrr en árið 1989 þegar Hæstiréttur staðfesti niðurstöðu héraðsdóms um mörk Landmannaafréttar að austan og afréttar Skaftártunguhrepps að vestan með þessum orðum:

Mörkin milli afréttarlanda Skaftártunguhrepps annars vegar og Landmannahrepps og Holtahrepps og jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi hins vegar skulu vera úr Hábarmi og í Kirkjufellsós, sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá. Lína þessi er mörkuð á korti í héraðsdómi.⁶

Heildarlýsing á afrétti Skaftártungu er í ritinu Göngum og réttum:

Afréttur Skaftártungumanna er bæði víðáttumikill og fjöllóttur. Eru takmörk hans að austan Skaftá og Vatnajökull, en að vestan Hólmsá og Torfajökull, og þaðan sem næst lína um Hábarm og Kistufell norður í Tungnaá. Til norðurs er nokkurt vafamál, hvað hann nær, en aldrei hefir verið safnað af Tungumönnum lengra en norður að Tungnaá.⁷

Merkjum afréttarins er einnig lýst í Sunnlenskum byggðum:

Að austan frá mörkum Búlandsheiðar ræður Skaftá. Að vestan ræður Hólmsá frá mörkum Ljótastaðaheiðar í Hítalaug (Strútslaug). Um afréttarmörk á milli Skaftártungu- og Landmannaafréttar hafa Skaft-

1 Rétt er Mýrdalsjökul (sbr. Hæstaréttardómar 1989/1032).

2 Skjal nr. 5 (31).

3 Skjal nr. 5 (31).

4 Pálmi Hannesson, 1958: *Frá óbyggðum. Ferðasögur og landlýsingar*. Reykjavík. S. 206.

5 Skjal nr. 5 (65).

6 Hæstaréttardómar 1989/1027 (nr. 29/1987) (hliðsjónargagn).

7 *Göngur og réttir* 1 (1983), s. 140. Sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 247. Í ritinu *Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar 1997* (sbr. hér síðar) er tekið fram að afréttir Skaftártungumanna og Rangvellinga komi saman „þar sem hlið er á jöklaklasanum og vegur liggur er kallast Fjallabaksvegur“ (s. 16).

fellingar og Landmenn ekki orðið alveg sammála. Læt ég¹ því fylgja hér með lýsingu þá sem hreppsnefnd Skaftártunguhrepps gaf út árið 1889: „Að austan ræður Skaptá suður á móts við Hánípugil; þaðan beina stefnu vestur í Fljótsbotn; þaðan beina stefnu vestur í Tjaldgilsháls við Hólmsá; þá ræður Hólmsá að upptökum sínum við heitu laug; þaðan beina stefnu norður í mynnið á Námskvísl, þar sem hún fellur í Tungnaá; þaðan beina stefnu fyrir vestan Tungnaárfjall í Þveröldu fyrir norðan Þórisvatn.“²

Sagnir eru um það að nyrst í Skaftártungu hafi verið byggð að fornu. Að sögn séra Jóns Steingrímssonar gerðist það um 1112 að heil byggð eyðilagðist þar af miklu öskufalli svo að aldrei kunni aftur að byggjast. Þar á að hafa verið kirkjustaður og merki húsatófta enn sjáanlegar í tíð séra Jóns (1728-91). Hann segir enn fremur að nafnið hafi haldist við staðinn eftir að byggðin fór í eyði og kallist Tólfahringur.³ Þorvaldur Thoroddsen lýsti svæðinu undir lok 19. aldar á þessa leið:

Milli Búlandsheiðar og Bláfjalls er slétta allvið niður að Skaftá. Þar eru niður undir ánni hnúðar tveir, er heita Hrafnar. Sjálf er sléttan mýrlend og grösug og er kölluð Kálfasléttu. Um sléttuna vestanverða rennur lítil á, er heitir Þorvaldsá, hún rennur í Tungufljót. Austan við sléttuna, við Skaftá, heitir Tólfahringur. Þar eru grösugar brekkur og tungur, og sjást þar merki tveggja eða þriggja bæja.⁴

Begar Bynjúlfrur Jónsson fór í rannsóknarferð um svæðið sumarið 1909 fann hann þar engar rústaleifar og taldi líklegt að þær hefðu farið undir hraun í gosinu 1783.⁵

Erfitt er að finna eldri heimildir en frá 19. öld um afréttarnot í Skaftárungu. Sveinn Pálsson segir í Ferðabók sinni um Búlandsheiði að hún sé „afrétt“ og virðist þá eiga við landsvæði það sem áður er hér lýst og nefndist Tólfahringur.⁶ Þorvaldur Thoroddsen víkur einnig að afréttarnotkun Skaftártungumanna í riti sínu Lýsing Íslands en þar segir:

Upp af Skaftártungu eru miklar heiðar með góðri sauðbeit og þar upp af mjög víðáttumikil öræfi með hagasnöpum hér og hvar vestan við Skaftá vestur að Tungná, í Jökuldali við Torfajökul og norður í Fögrufjöll og Langasjó. Fyrir 1850 leituðu Tungumenn aldrei Jökuldali eða vestustu leitir við Tungná, en nú leita þeir vestur í Kýlinga, um Jökuldali og Faxasund og finna þar oftast allmargt fê; þar hefir líklega margt fê drepist í fyrri daga.⁷

Í nýrri tilskipun um sveitarstjórnir 1872 var m.a. kveðið á um að sýslunefndir skyldu semja reglugerðir um notkun afréttu, fjallskil, fjárheimtur og refaveiðar.⁸

Elsta löggilta fjallskilareglugerðin („Fjallskilaákvæði“) fyrir Vestur-Skaftafellssýslu er frá 1897 (nr. 100).⁹ Þau fjalla um sauðfjármörk og markaskrá sýslunnar. Tveimur árum síðar var gefin út almenn reglugerð um fjallskil í sýslunni (nr. 78/1899). Þar er kveðið á um upprekstur og fjallskil á afrétt og einnig tekið fram hvaða reglur skuli gilda ef menn vilji nota heimaland sitt til upprekstrar fyrir sjálfa sig eða aðra.¹⁰ Árið 1929 var gefinn út viðauki (nr. 67) við almennu reglugerðina frá 1899 og gildi hann aðeins fyrir Skaftártunguhrepp. Þar stendur í 3. gr.

1 Vigfús Gestsson, bóndi að Ljótastöðum og síðar að Hjallanesi í Landssveit (sbr. *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 240).

2 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 244. Sbr. skjal nr. 5 (51) en þar er þessi lýsing í frumriti.

3 Helgi Magnússon, 1983: „Í byggðum.“ *Árbók Ferðafélags Íslands*. (Vestur-Skaftafellssýsla austan Skaftár og Kúðafljóts.) S. 62.

4 Þorvaldur Thoroddsen 1959 (3), s. 131-132.

5 Bynjúlfrur Jónsson, 1909: „Rannsókn í Vestur-Skaftafellssýslu sumarið 1909.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 15-16.

6 Sveinn Pálsson 1983 (1), s. 259.

7 Þorvaldur Thoroddsen, 1935: *Lýsing Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 192-193 (2. útg.).

8 Lýður Björnsson, 1972: *Saga sveitarstjórnar á Íslandi*. 1. b. Reykjavík. S. 254.

9 Skjal nr. 5 (22).

10 Skjöl nr. 5 (21 og 22).

Í sambandi við smölun afréttar, og áframhaldi af hverju afréttarsafni, skulu smalaðar Búlands- og Ljótastaðaheiðar, svo og Snæbýlisheiði vestan á móti. - Auk þeirra safnsmanna, er afrétt smala, skulu búendur utan Tungufljóts og ábúandi Ljótastaða leggja 6 menn til smölunar í 1. safn og 3 menn í 2. safn tveggja hinna fyrnefndu heiða, en hver búandi vestan Tungufljóts að undanskildum Ljótastöðum 1 mann í hvert safn Snæbýlisheiðar.¹

Í fjallskilasamþykkt nr. 245/1965 er fjallað um heimild fjáreigenda til að reka fê sitt í „afréttarland hreppsins“ (7. gr.), auk þess sem gert er ráð fyrir að sýslunefnd geti tekið upp nýja afrétti, lagt til þeirra hluta einstakra jarða og breytt þannig afréttarmörkum. Þó megi ekki skilja heimalönd þannig frá jörðum sem í byggð séu nema takmarkaðan tíma í senn (5. gr.). Í þessari fjallskilasamþykkt er einnig ákvæði um fjárleitir á öræfum „sem ekki teljast til afrétta“ (41. gr.).²

Í fjallskilasamþykkt nr. 174/1992 er sérstakt ákvæði um þá sem áttu víðáttumikil heimalönd:

Þeir sem víðáttumikil heimalönd hafa að smala, sem notast að sumrinu sem beitoland fyrir afréttarpening, eiga rétt á að sú smölun sé metin til fjallskila, enda framkvæmd landeigandi smölunina á sinn kostnað í sambandi við smölun afréttarins og eftir fyrir mælum hreppsnefndar (24. gr.).³

Skaftártunguafréttur þótti erfiður til smölunar vegna stærða og þess hversu fáir safnmenn voru, 14-18 í fyrsta safni. Vigfús Sæmundsson lýsti leitarferðum á Skaftártunguafrétti á fyrri hluta 20. aldar í frásögn sem hann samdi á árunum 1946-1947. Þar segir m.a.:

Skyldusöfn í afréttinum eru þrjú, og hefir venjulega verið farið í fyrsta safn laugardaginn í tuttugustu og annarri viku sumars. Hittast allir safnmennirnir þá á nyrsta bæ sveitarinnar, Svartanúpi, sem nú er raunar í eyði síðan í Kötlugosinu 1918. Halda safnmenn svo hópinn norður yfir Syðri-Ófæru og nær norður að Eldgjá, en þar skiptir gangnaforingi liði í tvennt. Fer annar hópurinn inn með Skafta á svokallaða Skælinga og gistir tvær næstu nætur í leitarmannakofa þar. Eiga Fögrufjallamenn⁴ að hitta þessa safnmenn þar. Hinn hópurinn fer Fjallabaksveginn nyrðri norður yfir Eldgjá og allt norður í Jökuldali og gistir þar í sæluhúsinu. Næstu tvo daga eru Jökuldalir safnaðir og fjöllin í kringum þá vestan frá Kyling og austur á móts við Faxe. Að aflokinni smölun seinni daginn er farið fram í Álftavötn, en þó getur komið fyrir að það dragist vegna veðurs þar til þriðja daginn. Í Álftavötnum koma Skælingamenn til móts við Jökuldalamenn og gista nú allir safnmenn þar þær nætur, sem eftir eru safnsins. Næstu tvo daga er safnaður miðafrétturinn, svo sem milli ána (Ófæranna), Ófærudalur, Svartahnjúksfjöll og svo framvegis.⁵

Þegar afrétturinn hafði verið safnaður var safnið rekið fram úr Álftavötnum og samhliða söfnuð heiðalöndin sem tóku við sunnan afréttarins.⁶

Árið 1965 fóru sex menn úr Skaftártungu til kindaleitar norður á öræfum, milli Tungnaár og Langasjós, allt austur að Vatnajökli. Landsvæði þetta hafði aldrei áður verið smalað enda jafnan talið að þar væru litlir bithagar. Leitarmenn fundu þó ýmis merki um kindur á þessum slóðum og fjórar voru fluttar þaðan lifandi til byggðar.⁷

Nú á tímum er upprekstri þannig háttað að fêð ýmist keyrt á afrétt eða því sleppt lausu og látið

1 Skjal nr. 5 (19).

2 Skjal nr. 5 (18).

3 Skjal nr. 5 (17).

4 Fjórir menn voru sendir þangað tveimur dögum áður en fyrstu leitir hófust.

5 *Göngur og réttir* 1, s. 143.

6 *Göngur og réttir* 1, s. 144.

7 Árni Þ. Jónsson: „Fjárleit á framandi slóðum.“ *Goðasteinn* 1970. S. 19-26.

sjá um sig sjálft. Lengst er farið með fêð í Skælinga og Eldgjá. Það dreifir sér síðan að Tungnaá, austur í Fögrufjöll og í vesturátt að Ófærudal og í Jökuldali.¹ Leitarsvæði Skaftártungumanna markast af Skaftá og Vatnajökli í austri, Tungnaá í norðri, Hólmsá og Torfajökli í vestri.² Fyrsta leit tekur fimm daga. Leitað er með Skaftá inn í Jökul en Tungnaá skilur að í norðri. Síðan er farið í Kýling, Strútslaug og að Kirkjufellsvatni sem er á leitamörkum. Einnig er leitað skipulega austur fyrir Faxasund og stundum austur undir Lónakvísl.³ Fögrufjöll eru smöluð sérstaklega, tveimur dögum áður en farið er í afrétt. Einnig eru farnar sérferðir inn fyrir Tungnaárfjöll.⁴ Reglubundnar leitarferðir í Fögrufjöll hófust þó ekki fyrir en upp úr 1920 og um 1965 í Tungnaárfjallgarð.⁵

Önnur nýting afréttarins auk sauðfjárbeitar er veiði í vötnum. Á sjöunda áratug nýliðinnar aldar var stofnað veiðifélag (Fjallavatnafélag) um veiðina í vötnum á afréttinum og eru þau öll í útleigu.⁶

6. NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

6.1. Inngangur

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, málum nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fylgja í viðauka með úrskurði þessum.

Þannig er gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þær breytingar sem á því hafa orðið síðan. Einnig er fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda. Gerð er grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað er sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka sem og eignarhaldi á og undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá er fjallað um það hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands megi draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist ítaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins. Því næst er fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Í því sambandi er gerð sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitasum, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum. Loks eru dregnar saman meginniðurstöður um þau atriði sem að framan hafa verið rakin.

Þá hefur óbyggðanefnd við úrlausn sína litið til og tekið mið af niðurstöðum Hæstaréttar í fyrstu dómum réttarins í þjóðlendumálum, varðandi úrskurð óbyggðanefndar í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi. Dómar þessir voru kveðnir upp 21. október 2004 í málum nr. 47 og 48/2004.

Í þeim köflum sem hér fara á eftir verður gerð grein fyrir þeim sérstöku forsendum sem úrskurður óbyggðanefndar í máli þessu byggist á. Sú umfjöllun er í beinu samhengi við framangreindar almennar niðurstöður óbyggðanefndar á svæðum I og II og vísar til þeirra. Í upphafi verður fjallað um landnám á því svæði sem hér er til meðferðar og því næst koma niðurstöður óbyggðanefndar um eignarréttarlega stöðu Álfaversafréttar, Skaftártunguafréttar, annarra landsvæða í

1 Valur Guðjón Oddsteinsson, eigandi og ábúandi Úthlíðar, við skýrslutökur í máli nr. 7/2003, 29.-30. júlí 2003.

2 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 247.

3 Jóhannes Ingi Árnason, eigandi og ábúandi Snæbýlis, við áðurnefndar skýrslutökur.

4 Gísli Halldór Magnússon, eigandi og ábúandi Ytri-Ása, við áðurnefndar skýrslutökur.

5 *Sunnlenskar byggðir* 6, s. 248.

6 Jóhannes Ingi Árnason, eigandi og ábúandi Snæbýlis, við áðurnefndar skýrslutökur.

Álftaveri og Skaftártungu, þ. á m. hluta Vatnajökuls og Mýrdalsjökuls.¹ Þá verður fjallað um ákvörðun málskostnaðar og loks gerð grein fyrir tæknilegum atriðum.

6.2. Landnám

Í kafla 5.1. er rakið hvernig þær ályktanir verða dregnar af lýsingum Sturlubókar og Hauksbókar Landnámu að Vilbaldur hafi numið land á milli Hólmsár að vestan en Skaftár að austan. Ísólfur eignast síðan land austan Kúðafljóts, sbr. sú tilgreining Hauksbókar að hann eigi land milli Kúðafljóts og Skaftár. Í Álftaveri koma tveir landnámsmenn við sögu. Hrafn hafnarlykill sem nam land milli Hólmsár og Eyjarár, sbr. frásögn Sturlu- og Hauksbóka. Bjó fyrst í Dynskógum en flutti bú sitt í Lágey Samkvæmt frásögn Sturlubókar nam Molda-Gnúpur Hrólfrsson land milli Kúðafljóts og fyrrnefndrar Eyjarár. Af þessum lýsingum verður ráðið að landnám þeirra hafi komið saman hið efra án þess að marka sé getið nánar.

Efri mörk landnámsins eru þannig í öllum tilvikum óljós. Til þess er þá að líta að í Landnámu eru engin þekkt kennileiti eða örnefni nefnd til sögunnar sem staðsett verða ofan byggðarmarka, svo sem þau eru þekkt og skilgreind á seinni tímum. Óbyggðanefnd telur að frásögn Landnámu bendi ekki til þess að landsvæði Skaftártungu- og Álftaversafrétta hafi verið numin í öndverðu nema e.t.v. að sunnanverðu. Þess ber einnig að geta að sé tekið mið af staðháttum við túlkun landnámslýsinga verður einnig að telja fremur ólíklegt að landsvæði þessi hafi verið numin, sbr. kafla 6.3. og 6.4. Óvissa um aðferðir við landnám er þó of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.²

6.3. Álftaversafréttur

Landsvæði það, sem nefnt hefur verið Álftaversafréttur, tilheyrir sunnanverðu miðhálandi Íslands.³ Að Álftaversafrétti liggur Rangárvallafréttur að norðvestan og Skaftártunguafréttur að norðaustan. Til vesturs er Mýrdalsjökull og til austurs eru Ljótaraðir, Snæbýli, Hemra, Flaga og Hrifunes í Skaftártungu. Að sunnan liggur sambeitarland jarðanna Holts og Herjólfstaða í Álftaveri.

Álftaversafréttur liggur að mestu leyti ofan 200 m hæðar yfir sjó.⁴ Land hækkar til norðurs og ris hæst við austurjaðar Mýrdalsjökuls milli skriðjökla, sem teljast frá suður til norðurs, Kötlujökull, Sandfellsjökull, Öldufellsjökull og Botnjökull. Einstök móbergfell rísa í landslaginu, Atley (325 m) og Lágey að sunnanverðu, Einhyrningur (694 m), Mælifell (791m) og Meyjarstrútur (968 m) þeirra hæstur á norðanverðum afréttinum. Að norðan breiðir úr sér svört, slétt standbreiða er nefnist Mælifellssandur og eru þar vatnaskil. Jökulsár og kvíslar út frá þeim renna fram afréttinn frá vestur til suðaustur í flestum tilvikum. Erfitt er að áætla með nokkurri vissu hvernig gróðurfari var háttað á Álftaversafrétti um og eftir landnám vegna þeirra áfalla sem land á þessu svæði hefur í gegnum tíðina orðið fyrir vegna eldstöðvanna í Mýrdalsjökli. Gróðurlendi er þó talið hafa teygst sig nær óslitið norður Álftaversafrétt allt til norðurmarka hans í Hólmsárbotnum. Frá landnámi hafa síðan orðið verulegar breytingar á gróðurfari. Gróður er samfelldastur fremst en teygir sig síðan slitrótt norður eftir afréttinum austanverðum. Sunnan og norðan við Brytalæki og upp með Hólmsá og norður fyrir Svartafellstanga er stórt og samfellt gróðurlendi. Þaðan og allt norður í Hólmsárbotna er gróður hins vegar slitróttur. Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæði Álftaversafréttar á eftirfarandi hátt: 73% auðnir,

1 Umfjöllun um staðhætti og gróðurfær er byggð á skýrslu Ingva Þorsteinssonar, ráðgjafa Óbyggðanefndar á sviði náttúrufræði, sbr. skjal nr. 10, úttefnum kortum Landmælinga Íslands, örnefnaskrár frá Örnefnastofnun Íslands, athugunum í vettvangsferð, sbr. kafla 4.4., og almennum uppsláttarritum, svo sem árbókum Ferðafélags Íslands.

2 Sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum Óbyggðanefndar.

3 Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

4 Í skýrslu Ólafs Arnalds o.fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins, 1997), segir að landsvæði þetta sé u.þ.b. 205 km² að stærð.

10% rýrt, 13% fremur rýrt og einungis 4% sem vel gróið land¹. Af þessu má sjá að afrétturinn er gróðurlítill.

Kröfugerð íslenska ríkisins miðar við að Álftaversafréttur sé allur þjóðlenda og endanleg kröfulína liggur þaðan sem aðilar eru sammála um að Bjarnagata liggi að Hólmsá, þar sem kröfulína ríkisins og afmörkun málsaðila á Skaftártunguafrétti endar, og í Hólmsá. Hólmsánni er fylgt þar til kemur að ármótum Hólmsár og Leirár við Hvítanestorfu. Þaðan fylgir kröfulína íslenska ríkisins syðri kvísl Leirár að jökli og síðan jökulbrún, þar til kröfulínan beygir til suðausturs að hreppaskilum á Mýrdalssandi. Sjá nánar í kafla 3.1.

Á móti hefur Skaftárhreppur fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Álftavershreppi vegna Álftaversafréttar krafist þess að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur lögbýla í Álftaveri (áður Álftavershreppi), eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllum Álftaversafrétti. Sjá nánar í kafla 3.2.

Af hálfu íslenska ríkisins er m.a. á því byggt að af lýsingum Landnámu verði ekki ráðið að umrætt landsvæði hafi verið numið á sínum tíma. Um sé að ræða afrétt og við mat á réttarstöðu þeirra verði m.a. að horfa til leiðbeiningar þeirrar sem lesin verði út úr Landmannaafréttardómi fyrri, H 1955 108, um eignarréttarlega stöðu Landmannaafréttar. Áþekk sjónarmið komi fram í fyrirliggjandi úrskurðum óbyggðanefndar í þá veru að líkur séu til þess að afréttir sambærilegir Álftaversafrétti séu ekki undirorpnrir beinum eignarrétti. Fyrirliggjandi niðurstöður óbyggðanefndar um þýðingu og túlkun landamerkjabréfa styðji einnig kröfugerð ríkisins. Þá eru áréttuð sjónarmið í þá veru að einkaréttarlegar eignarréttarkröfur til Álftaversafréttar verði ekki studdar við hefð. Engar lögformlegar eignarheimildir séu til fyrir Álftaversafrétt og öll umfjöllun í H 1989 1011 beri þess merki að verið sé að fjalla um land utan eignarlanda. Ekki fáiast séð að Álftaversafréttur hafi verið tekinn upp í fasteignaskrár eða af honum greidd fasteignagjöld. Af hálfu íslenska ríkisins er hins vegar viðurkenndur afréttarréttur lögbýla í Álftaveri til þess lands sem úrskurðað kunni að verða þjóðlenda og talið tilheyra afréttinum. Varakröfu Skaftárhrepps er mótmælt. Sjónarmiðum íslenska ríkisins er nánar lýst í kröfulýsingu, sbr. skjal nr. 1, og greinargerð, sbr. skjal nr. 1(11).

Af hálfu Skaftárhrepps er krafan um beinan eignarrétt að Álftaversafrétti studd þeim rökum að nánast sé unnt að fullyrða að landsvæðið hafi verið numið í öndverðu. Hugtakið afréttur sé að lögum margslungið og telja verði að of afdráttarlausar og einhæfar ályktanir hafi verið dregnar af Landmannaafréttardómi fyrri (H 1955 108). Bæði fyrir og eftir þann dóm hafi fallið dómur sem viðurkenni beinan eignarrétt að afréttum. Hafnað er þeirri skilgreiningu á hugtakinu afréttur sem fram komi í 1. gr. þjóðlendulaga. Líta verði á afréttinn sem eðlilegt framhald af viðkomandi sveit sem og þá staðreynd að þar hafi verið stundaður hefðbundinn búskapur með beit veiði o.fl. Þá styðjist eignarrétturinn við hefð og venju um nýtinguna, sbr. og að dómstólar hafi ítrekað dæmt þeim aðilum eignarrétt að þrætulandi sem einir hafi farið með not af viðkomandi landi. Jafnframt styðji framsetning Jónsbókar beint eignarréttartilkall. Auk þessa sé það ekki skilyrði fyrir eignarrétti á landi að eigandi þess nýti landið á nánar tiltekinn hátt. Vísað er til þýðingar fyrirliggjandi skráninga á merkjum afrétta og jarða og meintrar viðurkenningar ríkisins á tilvist viðkomandi réttinda. Þá er á því byggt að landamerki við jökul skuli ákvarða svo að þau breytist í samræmi við skrið og/eða hop jökuls á hverjum tíma. Varakrafa um viðurkenningu fullkomins afnotaréttar þinglýstra eigenda lögbýla að þeim landsvæðum sem úrskurðað kunni að verða þjóðlendur er studd því sjónarmiði að gera verði tæmandi grein fyrir fjölbættum afnotarétti afréttarhafa og óbyggðanefnd beri að afmarka hann. Þá er varakrafa Skaftárhrepps sú að sveitarfélagið sjálft fari með þau eignarráð sem aðalkrafa gerir ráð fyrir að tilheyri viðkomandi lögbýlum. Sjónarmiðum þessum er nánar lýst í kröfulýsingu, sbr. skjal nr. 6, og greinargerð, sbr. skjal nr. 6(2).

Í kafla 5.2 hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um landsvæði það sem nefnt er Álftaversafréttur. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við

1 Ólafur Arnalds o.fl. 1997. *Jarðvegsrof á Íslandi*. Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins.

aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim er ótvírætt að við gildistöku þjóðlendlulaga hefur það talist til afréttar, samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendlulaga, er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Álftaversafréttar. Í því sambandi verður einnig litið til gagna um merki aðliggjandi landsvæða. Að því er þau varðar skal þess getið að í máli nr. 3/2003 á svæði 3 hjá óbyggðanefnd er komist að þeirri niðurstöðu að Rangárvallafréttur sé þjóðlenda. Þá er ágreiningslaust í máli þessu að jarðir þær sem liggja að afréttinum til austurs og suðurs séu eignarland, sjá kafla 6.4.

Merkjum Álftaversafréttar er lýst heildstætt í afréttarlýsingu oddvita Álftavershrepps, dags. 26. nóvember 1985. Er sú lýsing nákvæmari en afmörkun afréttarins í ritunum Göngur og réttir og Sunnlenskar byggðir. Ber þeim lýsingu saman við afréttarlýsinguina svo langt sem þær ná. Fyrsta heimildin, sem gefur vísbendingu um afmörkun afréttarins, er í skýrslu séra Sveins Benediktssonar frá 1840, birt í Sýslu- og sóknalýsingum Hins íslenska bókmenntafélags. Þar er því lýst svo að í Einhyrningsfjöllum sé sóknarinnar afréttur fyrir sauðfé og naut en lambafréttur sé í Atley. Í gerðarabók yfirfasteignamatsefndar frá 1850, 1916 og eftir atvikum víðar er einungis vikið að afréttinum almennum orðum en án nokkurrar landfræðilegrar afmörkunar. Merki Álftaversafréttar hafa að hluta komið til umfjöllunar dómstóla á síðustu áratungum, sbr. H 1989 1011 um mörkin gagnvart Rangárvallafrétti og í H 1984 var dæmt um mörk jarðanna Holts, Herjólfstaða, Skálmarbæja og Hrífunes í Álftaveri og Skaftártungu og hornmark þeirra gagnvart afréttinum.

Ekki eru fleiri heimildir um afmörkun Álftaversafréttar en þær sem að framan greinir. Þannig var hvorki gert landamerkjabréf fyrir afréttinn í kjölfar setningar landamerkjalaga 1882 né 1919. Þá er mörkum hans ekki lýst í þeim fjallskilareglugerðum sem settar hafa verið fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá árinu 1899 til þessa dags, utan hefðbundinnar tilgreiningar í þá veru að það skuli vera afréttir, sem áður hafi verið. Framangreindar lýsingar á mörkum afréttarins eru flestar brotakenndar. Lýsing oddvita er samin u.þ.b. hundrað árum eftir gildistöku upphaflegra landamerkjalaga. Ekki verður séð að hún hafi fengið þá meðferð sem landamerkjalög mæla fyrir um varðandi landamerkjabréf. Á þessa yfirlýsingu verður því að líta sem einhliða staðfestingu oddvita á heildarlandamerkjum afréttarins.

Verður þá fyrst litið til vesturmerkja Álftaversafréttar, gagnvart Mýrdalsjökli og Rangárvallafrétti. Samkvæmt því er greinir í afréttarlýsinguinni 1985 takmarkast afrétturinn að vestan „sunnan frá upptökum Leirár, af Mýrdalsjökli norður á Mælifellssand en þá tekur við sýslumarkalína Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu sem dregin er úr upptökum Fúlalækjar á Sólheimasandi, norður yfir jökul í [...] Hólmsárbotna.“ Um vesturmörkin segir í Göngum og réttum að jökulinn og Rangárvallafréttur ráði. Í Sunnlenskum byggðum er sagt að í vestri ráði sveitamörk norður í Hólmsárbotna. Um mörkin gagnvart Rangárvallafrétti var dæmt í dómi Hæstaréttar frá árinu 1989 (H 1989 1011). Liggja þau á línu sem hugsast dregin úr upptökum Fúlalækjar í hæsta punkt á Mælifelli, þaðan í hæsta punkt á Meyjarstrút og þaðan í Strútslaug (Hólmsárbotna). Kröfugerð Skaftárhrepps í máli þessu er í samræmi við framangreinda afmörkun og sama máli gegnir um mál nr. 3/2003, Rangárvellir, hjá óbyggðanefnd.

Óbyggðanefnd telur að með umræddum dómi Hæstaréttar hafi ekki átt að fella hluta Mýrdalsjökuls undir Álftaversafrétt heldur sé um stefnulínu úr upptökum Jökulsár á Sólheimasandi (Fúlalækjar) að ræða. Þessu til stuðnings má vísa til orðalags dómsins þar sem sagt er að mörkin eigi að

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

vera á línu sem hugsast dregin úr upptökum árinna. Enn fremur vísast til annarra heimilda um mörk afréttarins að þessu leyti. Þá verður að teljast útilokað að umrætt landsvæði verði nýtt til beitar fyrir búfê. Verður því við það miðað að mörk afréttarins að þessu leyti ráðist af jaðri Mýrdalsjökuls.

Austurmerki Álftaversafréttar liggja gagnvart Skaftártunguafrétti að norðanverðu og, þegar sunnar dregur, jörðunum Ljótastöðum, Snæbýli, Hemru, Flögu og Hrífunesi í Skaftártungu. Samkvæmt afréttarlýsinguinni ræður þar Hólmsá, „sunnan frá Leirá norður í Hólmsárbotna v/Strútslaug“. Er þetta í samræmi við yfirlýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1889. Sama máli gegnir um lýsingu í Göngum og réttum en í Sunnlenskum byggðum er sagt að sveitarmörk ráði merkjum afréttarins að austan allt norður í Hólmsárbotna. Í bréfi hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumanns Vestur-Skaftafellssýslu frá 1998 kemur einnig fram að Hólmsá ráði merkjum milli afréttar og heimalanda. Af brotakenndum lýsingum einstakra heimilda og heimildarrita frá síðustu öld fæst ekki séð að nokkur ágreiningur sé um það gerður að Hólmsá ráði mörkum afréttanna með framangreindum hætti enda glögg skil frá náttúrunnar hendi. Þá eru kröfur aðila í máli þessu í samræmi við það.

Hornmark Skaftártunguafréttar, Álftaversafréttar og Ljótastaða í Skaftártungu liggur þar sem Bjarnagata kemur í Hólmsá, sbr. tilgreiningu í landamerkjabréfi Ljótastaða frá 24. janúar 1885. Málsaðila greindi á um staðsetningu þessara merkja og af því tilefni aflaði óbyggðanefnd greinargerðar Elínar Erlingsdóttur, landfræðings, sbr. skjal nr. 5(55). Við endurupptöku málsins lýstu aðilar því yfir að þeir legðu til grundvallar þá staðsetningu sem þar kemur fram. Gefur sú afmörkun ekki tilefni til frekari umfjöllunar hér.

Fyrir landi Ljótastaða skilur Hólmsá síðan áfram á milli lands þeirrar jarðar og Álftaversafréttar eða allt að mörkum Bleikjalyngsgilsmynnis sem skilur að land Ljótastaða og Snæbýlis, sbr. samræmda tilgreiningu í landamerkjabréfum Ljótastaða, dags. 24. janúar 1885, og Snæbýlis, dags. 17. febrúar 1885. Hólmsá ræður síðan áfram mörkum allt að suðurmörkum Snæbýlis og norðurmörkum jarðarinnar Hemru sem liggja í Hólmsá um Skógarminni/Villingaskógá. Þá liggja mörkin áfram um Hólmsá fyrir landi Hemru, sbr. landamerkjabréf dags. 20. apríl 1885, að Steingili sem er á norðurmörkum jarðarinnar Flögu. Hólmsá ræður áfram mörkum milli Flögu og Álftaversafréttar að Björgilsmynni sem liggur á mörkum gagnvart Hrífunesi, sbr. landamerkjaskrá Flögu, dags. 3. júní 1885. Hólmsá ræður áfram merkjum fyrir landi Hrífuness að mörkum við Leirá við Hvítanestorfu, sbr. landamerkjaskrá, dags. 8. júní 1886. Um hornmark afréttarins hjá Hvítanestorfu verður ekki deilt í máli þessu en um það var dæmt í landamerkjamáli 1984 (H 1984 955), millum jarðanna Holts, Herjólfstaða, Skálmarbæja og Hrífuness í Álftaveri og Skaftártungu. Kröfur aðila í máli þessu eru í samræmi við þetta.

Suður- og suðausturmerki afréttarins liggja gagnvart sambeitarlandi Herjólfstaða og Holts, frá framangreindu hornmarki við Hvítanestorfu. Samkvæmt afréttarlýsingu oddvitans 1985 liggja þessi merki í Leirá. Í lýsinguinni segir nánar tiltekið „að sunnan ræður Leirá sunnan við Sandfell austur í Hólmsá“. Í fyrrgreindu bréfi hreppsnefndar Skaftárhrepps til sýslumanns Vestur-Skaftafellssýslu kemur einnig fram að „frá Mýrdalsjökli ráði Leirá sunnan Sandfells frá upptökum allt niður í Hvítanestorfu í hornmarki, sbr. hæstaréttardóm frá 1979 [svo ranglega tilgreint en á að vera 1984] og þaðan eftir gömlum farvegi norður í Hólmsá ...“ Lýsingar afréttarins í ritunum Sunnlenskum byggðum og Göngum og réttum eru á sama veg.

Málsaðila greindi á um við hvaða farveg Leiráir skyldi miða, sunnan eða norðan Sandfells við jaðar Sandfellsjökuls, og af því tilefni fór Elín Erlingsdóttir landfræðingur á vettvang í september 2004, að beiðni óbyggðanefndar, og hnitasetti mörk Álftaversafréttar við Hvítanestorfu. Í greinargerð Elínar um mörkin kemur fram að Leirá breytti fyrri farvegi sínum austast á Mýrdalssandi seint á 19. öld og þar með landslagi og þeim kennileitum sem voru í mörkum milli jarðarinnar Hrífuness og jarða í Álftaveri. Afréttarmarkið hafi alltaf verið við Hvítanestorfu en þar mætist jarðirnar vestan við afréttinn. Baugadeildargil, sem er í mörkum milli Hrífuness annars vegar og jarða í Álftaveri

hins vegar, sé nú aðeins sýnilegt allra austast við Kúðaflljót en náði áður að Hvítanestorfu. Þegar Leirá breytti farvegi sínum hafi hún runnið um Baugadeildargil á tímabili, en nú alfarið í Hólmsá við Hvítanestorfu. Baugadeildargil hafi fyllst af framburði og einnig svæðið meðfram því. Nú sé það aðeins sýnilegt í bakkanum austur við Kúðaflljót.

Landamerkjabréf Herjólfstaða, ódags. en þingl. 21. júní 1886, og Holts, ódags. en þingl. 21. júní 1886, virðast einnig miða við syðri kvísl Leirár sem mörk milli samþéttarlands jarðanna og Álfaversafréttar.

Við endurupptöku málsins var því lýst yfir af hálfu íslenska ríkisins að miðað væri við þá staðsetningu sem þar kemur fram og miðað var við af hálfu Skaftárhrepps, þ.e. syðri kvísl Leirár. Varð hún þar með óumdeild í málinu. Gefur þessi afmörkun ekki tilefni til frekari umfjöllunar hér.

Svo sem hér hefur verið rakið var hvorki gert landamerkjabréf fyrir Álfaversafrétt í kjölfar gildistöku landamerkjalaga frá árinu 1882 né gildandi laga frá árinu 1919. Þannig liggur ekki fyrir lögformleg lýsing á heildarkerkjum afréttarins. Heildstæðasta lýsingin á merkjum afréttarins er lýsing oddvita Álfavershrepps frá árinu 1985. Sú lýsing er í samræmi við landamerkjabréf aðliggjandi jarða. Óbyggðanefnd telur jafnframt að líta verði til þess að landsvæði þetta er að mestu skýrt afmarkað af jökli og ám. Fyrirliggjandi gögn benda því til þess að landamerki Álfaversafréttar séu rétt dregin í lýsingu oddvitans, að teknu tilliti til þess er að framan greinir um tvo dóma Hæstaréttar, þ.e. H 1989 1011 um mörk gagnvart Rangárvallafrétti og H 1984 955 um hornmark við Hvítanestorfu. Fyrirliggjandi gögn benda því ekki til annars en að merkjum sé rétt lýst hér að framan og að um þau eða þá afmörkun Álfaversafréttar sé ekki ágreiningur.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Álfaversafréttar, svo sem þau hafa verið skilgreind hér að framan. Þar ber þess fyrst að geta að engar skriflegar heimildir styðja það að nokkurn tíma hafi verið búið heilsársbúsetu á því landsvæði sem að framan er lýst og í dag kallað Álfaversafréttur. Þá hafa lýsingar Landnámu á námi umrædds svæðis nú þegar verið raktar, sbr. kafla 6.1., og af þeim verða engar sérstakar ályktanir dregnar í þá veru að umrætt landsvæði hafi verið numið að hluta, hvað þá öllu leyti. Landnáma kveður nám þeirra Hrafnis hafnarlykils og Molda-Gnúps Hrólfssonar hafa spannað svæðið milli ána Eyjarár, Hólmsár og Kúðaflljóts og náð saman hið efra. Útilokað er að leggja í þessa frásögn neina marktæka þýðingu um landnám inn til landsins, norðan Leirár, eins og hún er þekkt á síðari tímum og þá vestan Hólmsár og norðan Leirár. Svo sem að framan er lýst er landsvæði þetta hálent, auk þess að vera að hluta gróðurlítið og langt frá byggð. Sé tekið mið af staðháttum við túlkun landnámslýsinga verður þannig einnig að telja fremur ólíklegt að Álfaversafréttur hafi verið numinn, sbr. kafla 6.2. Óvissa um aðferðir við landnám er þó of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli, sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Þegar þessa landsvæðis er getið í heimildum, sbr. það sem að framan er rakið, er það tengt upp- rekstri og afréttarnotum.

Samkvæmt framangreindu hafa búfjáreigendur í Álfaveri haft af Álfaversafrétti hefðbundin afréttarnot, undir umsjón hreppsins, á sama hátt og gildir um samnotaafrétti almennt. Ekki verður annað séð en að það fyrirkomulag hafi verið ágreinings- og athugasemdalaust. Ekkert liggur fyrir um að Álfaversafréttur hafi nokkurn tíma verið nýttur til annars en sumarþéttar fyrir búfé og ef til vill annarra takmarkaðra nota.

Engin gögn liggja fyrir um það hvernig jarðir í Álfaveri eru komnar að rétti sínum til þess landsvæðis sem hér er til umfjöllunar. Óbyggðanefnd telur ekki sérstakar líkur til þess að landsvæði það sem liggur til Álfaversafréttar hafi í öndverðu verið numið en minnir jafnframt á þá óvissu sem ríkir um umfang landnáma og legu þeirra. Í máli þessu er þannig ekki sýnt fram á annað en að réttur til Álfaversafréttar hafi orðið til á þann veg, að íbúar í Álfaveri hafi tekið landsvæði þetta til sumarþéttar fyrir búþétt og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur, sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í Álfaveri og sveitarfélagsins að landsvæði það sem hér er til umfjöllunar, sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun landsins hefur verið hátt-að hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

Heimildir benda hins vegar til þess að um afrétt jarða í Álfaveri hafi verið að ræða.

Ljóst er að einstakir hlutar þess svæðis sem hér hefur verið fjallað um, eru misjafnlega fallnir til beitar. Beitar svæði taka þó breytingum, auk þess sem þau eru ekki endilega samfelld. Land það, sem hér er til umfjöllunar, verður því talið falla undir skilgreininguna „landsvæði ... sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“, sbr. 1. gr. laga nr. 58/1998. Engin gögn liggja fyrir um að landsvæði þetta hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Eftir er þá að taka afstöðu til merkja Álfaversafréttar, sem samkvæmt framangreindu er þjóðlenda og afréttur, og Mýrdalsjökuls, sem einnig er þjóðlenda, sbr. kafla 6.4. Óbyggðanefnd telur ljóst að ákvarða þurfi mörk þess svæðis sem samkvæmt framangreindu er afréttur jarða í Álfaveri, að því leyti sem það liggur að jökli, til frambúðar, sbr. b-lið 7. gr. 1. nr. 58/1998. Með hliðsjón af því að hér er um einhliða ákvörðun afréttarmarka að ræða en ekki mörk tveggja afrétta eða afréttar og eignarlands telur óbyggðanefnd þó fullnægjandi að miða einfaldlega og án hnita-setningar afmörkunar við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna. Ekki verður séð að frekari rannsókn á þessu atriði hafi hagnýta þýðingu í þessu sambandi enda er eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðast af gróðurfari og hefur ekki þýðingu í öðru sambandi.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði það sem nefnt er Álfaversafréttur, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Þaðan sem lína sem dregin er frá upptökum Fúlalækjar og yfir Mýrdalsjökul í hæsta punkt á Mælifelli sker jökuljaðarinn að norðanverðunni og áfram til norðurs í hæsta punkt á Meyjarstrúti. Úr Meyjarstrúti er dregin lína í Strútslaug (Hólmsárbotna). Frá Strútslaug ræður Hólmsá allt þar til kemur að hornmarki við Hvítanestorfu. Þaðan ræður syðri kvísl Leirár að upptökum í Mýrdalsjökli. Á milli tveggja fyrrnefndra punkta við jökuljaðar Mýrdalsjökuls er miðað við jökuljaðar eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998.

Sama landsvæði er afréttur jarða í Álfaveri í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota sem afréttareign fylgja fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

Eftirtaldir hlutar þess svæðis, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda og afréttur jarða í Álfaveri, nú innan Skaftárhrepps, eru háðir sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Eldgjá“, „Emstrur og Fjallabak“.

6.4. Skaftártunguafréttur

Landsvæði það, sem í kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu í máli þessu er nefnt Skaftártunguafréttur, tilheyrir sunnanverðu miðhálandi Íslands.² Að því liggur Landmannaafréttur að suðvestan og Holtamannaafréttur að norðvestan. Til norðausturs er Tungnaárjökull í Vatnajökli, til austurs Síðumannaafréttur og þar sunnar eru jarðirnar Búland og Ljótartaðir í Skaftártungu. Að sunnanverðu eru Álfaversafréttur og Rangárvallaafréttur.

1 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

2 Eins og það er skilgreint í svæðisskipulagi fyrir miðhálandi Íslands 2015, dags. 10.5.1999.

Landsvæði þetta er fjöllótt og víðáttumikið.¹ Eftir því liggja samsíða móbergshryggir, hliðabrattir og gróðurlitlir víða með tindum og skörðum. Helstir þeirra eru Tungnaárfjöll, Fögrufjöll, Grænufjöll og Skælingar. Margir einstakir tindar standa upp úr fjallgörðunum og utan þeirra og er Sveinstindur (1090 m) þeirra mestur við enda Langasjós. Milli fjallgarðanna eru dalir, víðast þakir vikri og söndum, er þar víða greiðfært samsíða fjallgörðunum. Eldgjá klýfur afréttinn sunnanverðan en Langisjór nyrst. Um landnám er talið að nokkuð samfelldur gróður hafi þakið hluta þessa svæðis, norður að Tungnaá og suðurenda Langasjós. Ógróin hafi hins vegar verið Tungnaárfjöll, norðvestan Langasjós og fjalllendið frá Sveinstindi suður undir Gjátind. Tindafjall, Halldórsfell, Svartahnúksfjöll og fleiri fjöll hafi verið ógróin sem og leirur með fram Skaftá. Frá landnámi hafi síðan orðið miklar breytingar á gróðurfari. Þannig hafi orðið mikil gróður- og jarðvegseyðing á þessu svæði og gróðurþekjan að jafnaði minnkað um nær helming og þá mest á norðurhluta svæðisins. Á síðustu áratugum hefur staðan verið sú að suðausturhluti svæðisins, norður undir Ströngukvísl, er nær samfelld gróinn. Austur- og miðhluti svæðisins er að jafnaði hálfpakinn gróðri norður undir Faxafit að vestanverðu og Blautulón og Gretti að austanverðu. Þar fyrir norðan taka við víðáttumikil og nær ógróin öræfi, allt inn undir jökul. Þó er grónara land í Grænafjallgarði og Fögrufjölum. Samkvæmt skýrslu Rannsóknarstofnunar landbúnaðarins (1997) um jarðvegsrof á Íslandi flokkast landsvæði Skaftártunguafréttar á eftirfarandi hátt: 73% auðnir, 9% rýrt, 14% fremur rýrt og einungis 4% sem vel gróid land.² Af þessu má sjá að landsvæðið er gróðurlítið.

Íslenska ríkið hefur dregið kröfulínu sína frá miðvatni Skaftár í mynni Blánipugils (Hánipugils), upp eftir gilinu allt til enda þess á Bláfjalli og síðan að norðan úr Blánipugili (Hánipugili) sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna en þaðan áfram í Þvergljúframynni. Svo ráði Þvergljúfur landamörkum vestur, svo langt sem það nái, en þaðan Bjarnagata vestur í Hólmsá. Miðað við þessa kröfugerð liggur allur Skaftártunguafréttur innan þjóðlendu. Á móti hefur Skaftárhreppur, fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu, krafist þess að viðurkennt verði að þinglýstir eigendur lögbýla í Skaftártungu eigi fullkominn og beinan eignarrétt að öllum Skaftártunguafrétti. Kröfum íslenska ríkisins er nánar lýst í kafla 3.1. og kröfum gagnaðila í kafla 3.3. Um kröfur Landsvirkjunar er fjallað í kafla 6.5.

Af hálfu íslenska ríkisins er m.a. á því byggt að af lýsingum Landnámu verði ekki ráðið að umrætt landsvæði hafi verið numið á sínum tíma. Um sé að ræða afrétt og við mat á réttarstöðu þeirra verði m.a. að horfa til leiðbeiningar þeirrar sem lesin verði út úr Landmannaafréttardóminum fyrri, H 1955 108, um eignarréttarlega stöðu Landmannaafréttar. Áþekk sjónarmið komi fram í fyrirliggjandi úrskurðum óbyggðanefndar, í þá veru að líkur séu til þess að afréttir sambærilegir Skaftártunguafrétti séu ekki undirorpnir beinum eignarrétti. Fyrirliggjandi niðurstöður óbyggðanefndar um þýðingu og túlkun landamerkjabréfa styðji einnig kröfugerð ríkisins. Þá eru áréttuð sjónarmið í þá veru að einkaréttarlegar eignarréttarkröfur til Skaftártunguafréttar verði ekki studdar við hefð. Þá vísar ríkið til þess að Skaftártunguafréttur nái ekki til alls þess svæðis sem til umfjöllunar sé í málinu og að hluti þess hljóti að hafa verið almenningur þar sem gilt hafi nýtingarreglur Jónsbókar. Er þá m.a. vísað til Tungnaárfjallgarðs, Fögrufjalla, Faxasunds og Skælinga. Fram á 19. öld hafi þessi svæði ekki verið smöluð og vegna ákvæða í Jónsbók hafi Skaftártungumenn ekki mátt auka einhliða við afrétt sinn frá því sem fyrr hafi verið. Engar lögformlegar eignarheimildir séu til fyrir Skaftártunguafrétt, ekkert landamerkjabréf og raunar sé uppi mikil óvissa um afréttarmörkin, sbr. t.d. niðurstöður í H 1989 1022. Ekki fáið séð að Skaftártunguafréttur hafi verið tekinn upp í fasteignaskrár eða af honum greidd fasteignagjöld. Af hálfu íslenska ríkisins er hins vegar viðurkenndur afréttarréttur lögbýla í Skaftártungu til þess lands sem úrskurðað kunni að verða þjóðlenda og talið tilheyrja afréttinum, en um mörk þess og þess lands sem ekki sé afréttur Skaftártungumanna

1 Í skýrslu Ólafs Arnalds o.fl., *Jarðvegsrof á Íslandi* (Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins, 1997) segir að landsvæði þetta sé u.þ.b. 969 km² að stærð.

2 Ólafur Arnalds o.fl. 1997. *Jarðvegsrof á Íslandi*. Rannsóknarstofnun landbúnaðarins og Landgræðsla ríkisins.

verði óbyggðanefnd að úrskurða. Varakröfu Skaftárhrepps er mótmælt. Sjónarmiðum íslenska ríkisins er nánar lýst í kröfulýsingu, sbr. skjal nr. 1, og greinargerð, sbr. skjal nr. 1(11).

Af hálfu Skaftárhrepps er krafan um beinan eignarrétt að Skaftártunguafrétti studd þeim rökum að nánast sé víst að landsvæðið hafi verið numið í öndverðu. Hugtakið afréttur sé að lögum margslungið og telja verði að of afdráttarlausar og einhæfar ályktanir hafi verið dregnar af Landmannaafréttardómi fyrri, H 1955 108. Bæði fyrir og eftir þann dóm hafi fallið dómur sem viðurkenni beinan eignarrétt að afréttum. Þá er hafnað þeirri skilgreiningu á hugtakinu afréttur sem kemur fram í 1. gr. þjóðlendulaga. Líta verði á afréttinn sem eðlilegt framhald af viðkomandi sveit sem og þá staðreynd að þar hafi verið stundaður hefðbundinn búskapur með beit, veiði o.fl. Vísað var til þess við aðalmeðferð máls þessa að veiðifélag heimamanna hafi leigt út veiðiréttindi að einstökum vötnum á afréttinum. Þá styðjist eignarrétturinn við hefð og venju um nýtinguna, sbr. og að dómstólar hafi ítrekað dæmt þeim aðilum eignarrétt að þrætlendi sem einir hafi farið með not af viðkomandi landi; framsetning Jónsbókar styðji beint eignarréttartilkall. Auk þessa sé það ekki skilyrði fyrir eignarrétti á landi að eigandi þess nýti landið á nánar tiltekinn hátt. Vísað er til þýðingar fyrirbyggjandi skráninga á merkjum afrétta og jarða og meintrar viðurkenningar ríkisins á tilvist viðkomandi réttinda. Þá er á því byggt að landamerki við jökul skuli ákvarða svo að þau breytist í samræmi við skrið og/eða hop jökuls á hverjum tíma. Varakrafa um viðurkenningu fullkomins afnotaréttar þinglýstra eigenda lögbýla að þeim landsvæðum sem úrskurðuð kunni að verða þjóðlenda er studd því sjónarmiði að gera verði tæmandi grein fyrir fjölþættum afnotarétti afréttarhafa og óbyggðanefnd beri að afmarka hann. Varakrafa Skaftárhrepps er sú að sveitarfélagið sjálft fari með þau eignarráð sem aðalkrafa gerir ráð fyrir að tilheyri viðkomandi lögbýlum. Sjónarmiðum sveitarfélagsins er nánar lýst í kröfulýsingu, sbr. skjal nr. 7, og greinargerð, sbr. skjal nr. 6(2).

Í kafla 5.3. hér að framan eru rakin þau gögn málsins sem fjalla um landsvæði það sem nefnt er Skaftártunguafréttur. Gögn þessi eru afrakstur af skjalaframlagningu málsaðila, skýrslutökum við aðalmeðferð málsins og kerfisbundinni leit á vegum óbyggðanefndar að frumheimildum um merki, ráðstafanir að eignarrétti og nýtingu þessa landsvæðis.¹ Af þeim virðist ótvírætt að við gildistöku þjóðlendulaga hefur það talist til afrétta, samkvæmt þeirri eignarréttarlegu flokkun lands sem almennt var miðað við fram að þeim tíma.² Hvort í því hafa falist bein eða óbein eignarréttindi til landsvæðisins, þ.e. hvort þar er eignarland eða þjóðlenda samkvæmt skilgreiningum í 1. gr. þjóðlendulaga, er hins vegar atriði sem þarfnast nánari athugunar.

Kemur þá fyrst til umfjöllunar hvað ráðið verður af heimildum um afmörkun Skaftártunguafréttar. Í því sambandi verður einnig litið til gagna um merki aðliggjandi landsvæða. Þess skal getið að ágreiningslaust er í máli þessu að jarðirnar Búland og Ljótastaðir, suðvestan við Skaftártunguafrétt, séu eignarlönd, sbr. einnig kafla 6.4. Þá er komist að þeim niðurstöðum í málum nr. 1-3 og 8/2003 hjá óbyggðanefnd að land það, sem afréttir Landmanna, Holtamanna, Síðumanna og Rangvellinga tekur til, séu þjóðlendur.

Merkjum Skaftártunguafréttar er fyrst lýst heildstætt í yfirlýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps, dags. 12. desember 1889. Hún er samin sex árum eftir gildistöku hinna upphaflegu landamerkjalaga en ekki verður séð að hún hafi fengið þá meðferð sem landamerkjalog mæla fyrir um varðandi landamerkjabréf, þ. á m. áritanir vegna aðliggjandi landsvæða, þinglýsingu og innfærslu í landamerkjabók. Á hana verður því að líta sem einhliða yfirlýsingu hreppsnefndarinnar fyrir hönd hreppsins. Í þessu sambandi ber þess einnig að geta að fyrirsvarsmenn Skaftártunguhrepps árituðu landamerkjabréf jarðanna Ljótastaða og Búlands 1885 og 1886. Auk framangreinds er að auki til nokkur fjöldi af brotakenndum lýsingum á Skaftártunguafrétti, svo sem ferðabók Sveins Pálssonar frá 1791-1797, skýrslu séra Péturs Stephensen frá því fyrir miðja 19. öld, skýrslu um fjallarannsóknir frá 1885, auk heimilda frá 20. öld. Einnig er vikið að afréttinum almennum orðum í gerðar-

1 Sjá nánar í kafla 4.

2 Sbr. umfjöllun um hugtakið afréttur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

bók yfirfasteignamatsefndar frá 1850, 1916 og eftir atvikum víðar en án nokkurrar landfræðilegrar afmörkunar. Þá hafa merki Skaftártunguafréttar að hluta komið til umfjöllunar dómstóla á síðustu áratungum, sbr. H 1989 1011 og H 1989 1022.

Verður þá fyrst litið til vesturmerkja Skaftártunguafréttar, gagnvart Landmannaafrétti. Vestur-Skaftafellingar og Rangæingar deildu lengi um þessi merki og voru af því tilefni gerðar nokkrar lýsingar á umræddum mörkum. Mun deilan einkum hafa snúið að því hvoru megin Veidivatna afréttarmörkin skyldu liggja. Samkvæmt því er greinir í landamerkjabréfi Landmannaafréttar frá 1886 „ræður Torfajökull inn að upptökum á Stórukvísl“. Bréfið er ekki áritað af hálfu Skaftártunguhrepps. Í yfirlýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1889 liggja merki frá upptökum Hólmsár við heitu laug (Strútslaug) og „þaðan beina stefnu norður í mynnið á Námskvísl“. Lýsingar þessar ná ekki saman að sunnanverðu, þ.e. við Torfajökul, en skarast að norðanverðunni, þ.e. á Veidivatnasvæðinu.

Um þessi mörk var að hluta til dæmt í Hæstarétti árið 1989 (H 1989 1022). Af hálfu Holtahrepps, Landmannahrepps og eigenda og ábúenda jarðanna Næfurholts og Hóla var krafist frávísunar í málinu, með þeim rökum að mörk Landmannaafréttar hefðu þegar verið ákveðin með dóm-sátt frá 1951. Jafnframt var því haldið fram að Hæstiréttur hefði þegar dæmt um mörk Landmannaafréttar með dómum sínum 1955 og 1977 og 1981 sem byggst hafi á þeim mörkum sem ákveðin hafi verið í dómsáttinni frá 1951. Um aðild Skaftártunguhrepps að umræddri sátt frá 1951 segir Hæstiréttur svo:

Gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] var ekki aðili að nefndri dómsátt, og oddviti Skaftártunguhrepps hafði ekki umboð til þess að gefa bindandi yfirlýsingu um réttindi þau, sem mál þetta snýst um. Þá hefur Hæstiréttur ekki dæmt um sakarefnið í málum þeim, sem fyrr eru greind, en gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] átti eingöngu aðild að síðastgreinda málinu.

Frávísunarkröfunni var því hafnað.

Í þessu máli var dæmt um merki Landmannaafréttar og Skaftártunguafréttar að hluta. Liggja hin dæmdu mörk „úr Hábarmi og í Kirkjufellsós sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá“. Kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu miðar við þessi mörk. Þessi merki eru í samræmi framangreinda sátt frá 7. ágúst 1951 um merki Landmannaafréttar. Ekki var hins vegar kveðið á um merki afréttanna á svæðinu sunnan við Hábarm, þ.e. syðsta hluta merkja Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar. Sáttin frá 1951 gerir ráð fyrir því að mörk umræddra afréttanna liggja frá Hábarmi suður í há-Torfajökul. Sama máli gegnir um kröfugerð vegna Skaftártunguafréttar í máli þessu og kröfugerð málsaðila vegna í máli nr. 2/2003 hjá óbyggðanefnd sem fjallar um Landmannaafrétt. Af H 1989 1022 verður jafnframt ráðið að mörk umræddra landsvæða liggja óumdeilt frá Hábarmi suður í há-Torfajökul. Ljóst er þó að Torfajökull verður eðli máls samkvæmt ekki notaður til sumarbeitar fyrir búfé og hlýtur því að falla utan merkja hans.

Þá var hafnað kröfum Skaftártungumanna um áframhaldandi mörk að vestan og norðan, sbr. eftirfarandi rökstuðning í dóminum:

Eins og lýst er í hinum áfrýjaða dómi, virðist ágreiningur aðila áður fyrr aðallega hafa verið um mörkin sunnan Tungnaár. Samkvæmt gögnum málsins er ljóst, að báðir aðilar hafa smalað að Kirkjufellsósi og aðaláfrýjendur hafa smalað hina svonefndu Kýlinga og Jökulgil. Samkvæmt þessu ber að staðfesta niðurstöðu héraðsdóms um mörkin sunnan Tungnaár. Gagnáfrýjandi [Skaftártunguhreppur] hefur ekki leitt í ljós, að hann hafi átt upprekstrarrétt á hinum umdeilda svæði ofan Tungnaár. Verða því kröfur hans um tiltekin merki á þessu svæði með hliðsjón af rétti til afréttarnota ekki teknar til greina. Miðað við þessa niðurstöðu um, að gagnáfrýjandi eigi ekki afréttarland ofan Tungnaár, þykir, eins og kröfu-

gerð er háttað, skorið úr deilu aðila máls þessa um mörk afrétta ofan Tungnaár og ekki efni til að ákveða frekari mörk landsvæða í máli, sem eingöngu er á milli þessara aðila. Kröfu aðaláfrýjenda [Holtahrepps, Landmannahrepps, Næfurholts og Hóla] varðandi mörk við Tungnaá er því vísað sjálfkrafa frá héraðsdómi.

Í kröfugerð sveitarfélagsins Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu er miðað við að norðaustan þess staðar þar sem Kirkjufellsós kemur í Tungnaá liggi merki Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar í Tungnaá. Kröfugerð sveitarfélaga og jarðeigenda í máli nr. 2/2003 hjá óbyggðanefnd er í samræmi við þetta. Ekki virðist því vera ágreiningur um það lengur að merki Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar liggi í Tungnaá.

Verður þá næst litið til norðanverðra vesturmerkja Skaftártunguafréttar, svo sem hann er afmarkaður í kröfugerð, gagnvart Holtamannaafrétti. Samkvæmt því er greinir í merkjalýsingu hreppsnefndarinnar 1889 liggjá merki frá þeim stað þar sem Námskvísl, fellur í Tungnaá og „þaðan beina stefnu fyrir vestan Tungnaárfjall í Þveröldu fyrir norðan Þórisvatn“. Í kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu er miðað við að Tungnaá ráði merkjum. Heimildir um merki Holtamannaafréttar eru í samræmi við þetta, sbr. mál nr. 1/2003 hjá óbyggðanefnd, þar sem komist er að þeirri niðurstöðu að merki til austurs liggi í Tungnaá. Ekki virðist því vera ágreiningur um það lengur að landsvæði það, sem nefnt hefur verið Skaftártunguafréttur, nái ekki vestur fyrir Tungnaá. Misræmi er í lýsingum á mörkum norður af því viðmiði, sbr. álitæfni í tilvitnuðum H 1989 1022. Heimildir um merki afréttarins til norðurs eru samtvinnuðar lýsingum á nýtingu og koma til frekari umfjöllunar í tengslum við eignarréttarlega stöðu þess. Óhjákvæmilegt er þó að geta þess þegar í þessu samhengi að heimildir um afréttarnot á norðurhluta þess svæðis sem um er að ræða, millum Tungnaár og Skaftár eru takmarkaðar, svo sem nánar verður fjallað um hér á eftir. Þannig segir í Göngum og réttum frá árinu 1983 að til norðurs sé nokkurt vafamál hversu langt afrétturinn nái en tekið fram að aldrei hafi verið safnað af Tungumönnum lengra en norður að Tungnaá.

Upptök Tungnaár eru við Vatnajökul, nánar tiltekið við skriðjökulinn Tungnaárjökul. Áin liggur í mörgum og breytilegum kvíslum við jökulinn og upptök hennar því á allbreiðu beltí. Af hálfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu er miðað við upptök Tungnaár í Innri-Tungnaárbotnum við Sylgjújökul, norðan (vestan) við Jökulgrindur. Af hálfu Ásahrepps og Rangárbings ytra vegna sveitarfélaganna og jarða í Ásahreppi og fyrrum Djúpárhreppi í máli nr. 1/2003 er hins vegar miðað við upptök Tungnaár í Fremri-Tungnaárbotnum við Tungnaárjökul. Samkvæmt greinargerð Odds Sigurðssonar jarðfræðings, sbr. skjal nr. 18, hefur kvíslin, sem rennur úr Sylgjúkjli vestan (norðan) Jökulgrinda, alltaf verið lítil miðað við heildarrennslið. Þá segir þar að aðalupptök Tungnaár hafi a.m.k. lengst af sögulegum tíma verið í Fremri-Tungnaárbotnum. Verður því miðað við það hér að svo sé og að merki Holtamannaafréttar og þess landsvæðis sem hér er til meðferðar, liggi í upptökum Tungnaár í Fremri-Tungnaárbotnum, við Tungnaárjökul.

Verður þá næst litið til austurmerkja Skaftártunguafréttar, gagnvart Síðumannaafrétti að norðanverðu og jörðunum Búlandi og Ljótastöðum í Skaftártungu að sunnanverðu. Samkvæmt því er greinir í yfirlýsingu hreppsnefndarinnar 1889 ræður Skaptá að austan, þ.e. gagnvart Síðumannaafrétti, „suður á móts við Hánypugil; úr Skaptá vestur í Hánypugil; þaðan beina stefnu vestur í Fljótsbotn; þaðan beina stefnu vestur í Tjaldgilsháls við Hólmsá“. Yfirlýsing hreppsnefndarinnar 1889 er árituð um samþykki vegna Síðumannaafréttar, nánar tiltekið í umboði hreppsnefndar Kleifahrepps, 25. maí 1890, en hann skiptist síðar í Kirkjubæjarhrepp og Hörgslandshrepp. Aðrar heimildir um merki Skaftártunguafréttar miða einnig við Skaftá, sbr. ferðabók Sveins Pálssonar 1791-1797, Göngur og réttir 1983 og Sunnlenskar byggðir 1985. Um Síðumannaafrétt er fjallað í máli nr. 8/2003 og þar er einnig komist að þeirri niðurstöðu að Skaftá ráði gagnvart Skaftártunguafrétti enda Skaftáin glögg afmörkun af náttúrunnar hendi. Kröfugerð málsaðila vegna Síðumannaafréttar í máli nr. 8/2003 hjá óbyggðanefnd er einnig í samræmi við þetta.

Jarðirnar Búland og Ljótastaðir í Skaftártungu liggja suðvestur af Síðumannaafreitti og suðaustur af Skaftártunguafreitti. Landamerkjabréf Búlands er gert árið 1886, án nánari tilgreiningar, og þingl. 21. júní það ár. Merkjum gagnvart Skaftártunguafreitti er þannig lýst að úr Hánípugli er tekin sjónhending „yfir Bláfjall í Fljótsbotna til vesturs“. Þessi lýsing er í samræmi við merkjalýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1889. Bréf Búlands er einnig áritað af fyrirsvarsmanni hreppsnefndar og Jóni Jónssyni á Grímsstöðum „vegna Skaptártunguafrettarins“. Eldri heimildir um merki Búlands, vísitásiur frá 1727 og 1749, virðast í megindráttum fá samrýmst þessu. Þar er miðað við „Ófæru“, „ad nordann allt ad þeim Læk er kallast Hannesgilslækur, sydann Siónhending vestur i Fljótsbotna yfer Bláfjall“.

Landamerkjabréf Ljótastaða er dags. 24. janúar 1885 og þingl. 25. júní 1885. Samkvæmt því er merkjapunktur í Þvergljúframinni, „og ræður Þvergljúframinni landamörkum vestur svo langt sem það nær; þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá“. Í framangreindu bréfi hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1889 er miðað við Fljótsbotna og „þaðan beina stefnu vestur í Tjaldgilsháls við Hólmsá“. Landamerkjabréf Ljótastaða er áritað um samþykki af fyrirsvarsmanni hreppsnefndarinnar. Samkvæmt landamerkjabréfi Ljótastaða færast merki Skaftártunguafreittar gagnvart jörðinni nokkru sunnar að vestanverðu en norðar að austanverðu, miðað við lýsingu hreppsnefndar Skaftártunguhrepps frá 1889. Eldri heimild um merki Ljótastaða, úttekt frá 1847, styður fremur lýsingu landamerkjabréfsins, tekin er „bein stefna til vesturs allt að Hólmsá“, sbr. einnig áritun á bréfið um samþykki hreppsnefndar.

Í kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu er miðað við að afreitturinn afmarkist að þessu leyti af „Miðvatni Skaftár skammt sunnan Lambaskarðshóla beint í vestur í mynni Hánípugils, síðan eftir gilinu, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá.“ Kröfur eigenda jarðanna Búlands og Ljótastaða eru í samræmi við þetta. Jafnframt miðar íslenska ríkið kröfu sína um mörk þjóðlendu á Skaftártunguafreitti við sömu lýsingu.

Ekki er þannig eiginlegur ágreiningur um suðurmörk Skaftártunguafreittar og norðurmörk jarðanna Ljótastaða og Búlandstorf. Undir rekstri máls þessa kom hins vegar fram ágreiningur um túlkun fyrirbyggjandi landamerkjalyýsinga sem endurspegladist í misræmi kröfulína ríkisins annars vegar en sveitarfélags og jarðeigenda hins vegar. Ágreiningur þessi leystist ekki nema að hluta við aðalmeðferð og því kallaði öbygðanefnd eftir sérfræðialiti Elínar Erlingsdóttur landfræðings. Miðaðist rannsókn Elínar við að staðsetja þau örnefni er ákvarða suðurmörk afreittarins. Einkum þótti þörf á staðsetja Bjarnargötu og Fljótsbotna með ákveðnari hætti en áður. Í greinargerð Elínar segir um Bjarnargötu að hún sé gömul og fjölfarin þjóðleið af Fjallabaksleið syðri til austurs. Bjarnagata hafi verið greinilegt kennileiti og því notuð sem mark milli efstu jarða í Skaftártungu. Greinilegir götukaflar hafi fundist og þótt stórir hlutar götunar séu enn á huldu megi með nokkurri vissu setja fram tilgátu um meginlegu hennar. Úr Bjarnargötu liggja mörkin um Þverárgljúfurinni í Tungnaá og að Fljótsbotnum. Um Fljótsbotna segir að þeir séu það landsvæði sem liggja lægst milli Bláfjalls og Svartahnúksfjalla. Kjarni svæðisins sé þar sem það liggur allra lægst og gróður meira áberandi en annars staðar. Það svæði sé nánast við Álftavötnakröksleið þar sem vegurinn liggja upp úr Álftavötnum. Liggja beinast við að draga línu úr enda Hánípugils sjónhendingu til suðvesturs í Fljótsbotna og liggja þá línan nálægt vatnaskilum í Bláfjalli og á vatnaskilum vestan upptaka Fljótsbotnalækjar. Við endurupptöku málsins breyttu lögmenn málsaðila kröfulínum sínum til samræmis við rannsókn Elínar. Eru því suðurmörk Skaftártunguafreittar ágreiningslaus.

Verður þá næst litið til suðurmerkja Skaftártunguafreittar, gagnvart Álftaversafrétti. Hér var að framan komist að þeirri niðurstöðu að merki afreittarins og Ljótastaða nái þangað sem Bjarnagata kemur í Hólmsá. Samkvæmt því er greinir í yfirlýsingu hreppsnefndarinnar 1889 ræður Hólmsáin „að upptökum sínum við heitu laug“. Lýsing afrettarmarka í Sunnlenskum byggðum 1985 er í samræmi við þetta og í Göngum og réttum 1983 er miðað við Hólmsá og Torfajökul. Heildstæð landa-

merkjalýsing eða landamerkjabréf er ekki til fyrir Álftaversafrétt, sbr. kafla 6.3. Af brotakenndum lýsingum einstakra heimilda og heimildarrita frá síðustu öld fæst ekki séð að nokkur ágreiningur sé um það gerður að Hólmsá ráði mörkum afréttanna með framangreindum hætti enda glögg afmörkun af náttúrunnar hendi. Þá eru kröfur aðila í máli þessu í samræmi við það.

Rangárvallaafréttur liggur suðvestur af Skaftártunguafrétti og norðvestur af Álftaversafrétti. Samkvæmt því er greinir í yfirlýsingu hreppsnefndarinnar 1889 liggja merki frá upptökum Hólmsár við heitu laug og „þaðan beina stefnu norður í mynnið á Námskvísl, þar sem hún fellur í Tungnaá“. Í dómi Hæstaréttar frá 1989, bls. 1011, var kveðið á um mörk Álftaversafréttar og Rangárvallaafréttar. Þar er dregin lína úr Strútslaug (einnig nefnt Hólmsárbotnar) og vestur í há-Torfajökul en í framangreindri yfirlýsingu hreppsnefndarinnar var hins vegar haldið þaðan norður í Námskvíslarmynni. Í dómnum er tekið fram að línan úr Hólmsárbotnum í há-Torfajökul liggi að Skaftártunguafrétti, auk Rangárvallaafréttar, og verði því ekki um hana fjallað í málinu. Af samanburði forsendna og dómkrafa í þessu máli svo og máli því sem dæmt var við sama tilefni í H 1989 1022, um merki á milli Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar, fæst þó ekki séð að kröfur vegna Skaftártunguafréttar, Álftaversafréttar og Rangárvallaafréttar skarist á þessu svæði. Þvert á móti vekur það athygli að í síðarnefnda dómsmálinu var aðalkrafa Skaftártungumanna um mörk á umræddu svæði, bein lína úr Strútslaug (Hólmsárbotnum) í Námskvíslarmynni um Hábarm. Viðurkenning þeirrar kröfulínu hefði leitt til þess að land austan og norðaustan Torfajökuls félli utan Skaftártunguafréttar, enda er af hálfu Álftveringa miðað við Strútslaug (Hólmsárbotna) í há-Torfajökul og af hálfu Rangvellinga og rétthafa að Landmannaafrétti gert ráð fyrir hornmarki í há-Torfajökli. Ljóst er þó að Torfajökull verður eðli máls samkvæmt ekki notaður til sumarbeitar fyrir búfé og hlýtur því að falla utan merkja hans.

Í kröfugerð Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu í máli þessu er einnig miðað við að afrétturinn afmarkist að þessu leyti, þ.e. gagnvart Rangárvallaafrétti, af línu sem dregin er á milli Strútslaugar og há-Torfajökuls. Kröfu þessari til stuðnings er vísað til „aldagamallar hefðar um fjallskil“ og þess hvernig samvinnunefnd um svæðisskipulag miðhálandis hafi dregið merki á þessu svæði. Um Rangárvallaafrétt er fjallað í máli nr. 3/2003 og þar er einnig komist að þeirri niðurstöðu að merki gagnvart Skaftártunguafrétti liggi úr Hólmsárbotnum og þaðan í há-Torfajökul, sbr. einnig umfjöllun um merki Skaftártunguafréttar og Landmannaafréttar um síðarnefnda kennileitið. Kröfugerð málsaðila vegna Rangárvallaafréttar í máli nr. 3/2003 hjá óbyggðanefnd er einnig í samræmi við þetta. Þess skal þó getið að heimildir um merki afréttarins eru mjög litlar.

Hér hafa að framan verið raktar heimildir um merki Skaftártunguafréttar og aðliggjandi landsvæða til vesturs, austurs og suðurs. Norðurmerkjum er hins vegar hvergi sérstaklega lýst. Yfirlýsing hreppsnefndarinnar 1889 leysir ekki úr því atriði enda miðast vesturmerki þar við Þveröldu, norðan við Þórisvatn. Austurmerki miðast hins vegar við Skaftá, sem á upptök sín í jökli. Krafa Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu um að merki Skaftafellsafréttar og beinn eignarréttur nái allt til Tungnaárjökuls í Vatnajökli verður því ekki talin geta stuðst við heimildir um merki Skaftártunguafréttar nema að því er varðar austurmerki. Um önnur þau atriði, sem kröfu þessa varða er fjallað síðar. Með því er ekki tekin afstaða til eignarréttarlegrar stöðu lands innan umræddra merkja en um það atriði verður fjallað hér á eftir.

Svo sem hér hefur verið rakið liggur ekki fyrir lögformlegt landamerkjabréf fyrir Skaftártunguafrétt. Þá er mörkum hans ekki lýst í þeim fjallskilareglugerðum sem settar hafa verið fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá árinu 1899 til þessa dags, utan hefðbundinnar og almennrar tilgreiningar afrétta. Heildstæðasta lýsingin á merkjum afréttarins er yfirlýsing hreppsnefndarinnar frá árinu 1889. Sú lýsing er í samræmi við landamerkjabréf aðliggjandi jarða til suðausturs en í ósamræmi við heimildir um aðliggjandi landsvæði til vesturs, sbr. H 1989 1022. Einnig var hér að framan gerð grein fyrir óvissu um norðurmörk. Að teknu tilliti til þessa, telur óbyggðanefnd að líta verði til þess að landsvæði þetta sem slíkt er að hluta skýrt afmarkað af jökli og ám.

Kemur þá til skoðunar hver sé eignarréttarleg staða lands innan merkja Skaftártunguafréttar, svo

sem þau hafa verið skilgreind hér að framan. Þar ber þess fyrst að geta að engar skriflegar heimildir styðja það að nokkur tíma hafi verið búið heilsársbúsetu á því landsvæði sem í dag er kallað Skaftártunguafréttur. Þá hafa lýsingar Landnámu á námi umrædds svæðis nú þegar verið raktar, sbr. kafla 6.1., og af þeim verða engar sérstakar ályktanir dregnar í þá veru að umrætt landsvæði hafi verið numið að hluta, hvað þá öllu leyti. Svo sem að framan er lýst er landsvæði þetta hálent, gróðurlítið og liggur langt frá byggð. Sé tekið mið af staðháttum við túlkun landnámslýsinga verður þannig einnig að telja fremur ólíklegt að Skaftártunguafréttur hafi verið numinn, sbr. kafla 6.2. Óvissa um aðferðir við landnám er þó of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli, sbr. umfjöllun um landnám í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

Vegna framangreindrar óvissu um eiginlega afmörkun afréttarins, sem og heimildaskorts um afnot alls þess lands sem kröfugerð tekur til, er nauðsynlegt að fara yfir helstu heimildir um afnot svæðisins sem hér er til umfjöllunar. Er þá óhjákvæmileg nokkur endurtekning á því sem greinir í kafla 5.

Elstu heimildir um einhvers konar eignarréttarlegt tilkall Skaftártungumanna til lands ofan byggðarmarka einskorðast fyrst og fremst við frásagnir af veiðum í Fiskivötnum (Veiðivötn á Landmannaafreitti) og rekja þær sig svo: Í handriti Árna Magnússonar að Jarðabók frá því laust eftir 1700 er í lýsingu höfundar á Skaftafellssýslu vikið að veiði í Fiskivötnum sem sögð eru vera meira en (freka) þingmannaleið úr Skaftártungu, í norður eða lítið til útnorðurs. Segir þar jafnframt að þeir af Landi sæki og til vatnanna. Í sýslulýsingu Rangárvallasýslu, eftir Þorstein Magnússon sem sat sem sýslumaður á árunum 1743-1785, er jafnframt vikið að Fiskivötnum og veiði Skaftafellinga þar á fyrri tíma. Í ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar, sem rituð er um ferðir þeirra um Ísland á árunum 1752-1757, er í umfjöllun um Múla- og Skaftafellssýslur vikið að Fiskivötnum og að þangað hafi menn sótt veiði úr vesturhluta Skaftafellssýslu og af Rangárvöllum. Þangað séu 10 mílur úr Skaftártungu og beri Skaftfellingar því við að þeir geti ekki lengur sótt þangað veiði vegna skorts á högum fyrir hross.

Í ferðabók Sveins Pálssonar, frá árunum 1791-1797 segir svo um afmörkun Skaftártungu: „Hún er lengst frá norðri til suðurs og nær að norðan upp til öræfa inni í landinu allt að Túná, að vestan upp að Fjallabaki og Torfajökulsfjöllum.“ Þá kemur til skoðunar skýrsla séra Péturs Stephensen frá því fyrir miðja 19. öld, sennilega ekki yngri en frá árinu 1843, birt í Sýslu- og sóknalýsingum Hins íslenska bókmenntafélags. Þar er því lýst svo að norður af Skaftártungu eða Búlandsheiði liggja afréttir. Í þeim séu svokölluð Svartanúpsfjöll og séu þau sums staðar mjög graslítill og ekki há. Í norðaustur frá þeim sé svokölluð Hörðubreið. Þá taki við svokallaðir Skælingar, „sauðgöngu- og rótaþláss Skaftártungubúa“. Skælingar nái austur undir Eldvatn eða gömlu Skaftá. Norður frá Skælingum séu fjöll graslaus og ekki mjög há, og nái þau norður að Tungnaá. En fyrir norðan hana sé fjall stórt, nefnt Tungnaárfjall. Norðan undir því liggi Fiskivötn þar sem Skaftártungubúar hafi stundað silungsveiði eins og Landmenn og mögulega Rangvellingar. Í nánari tilgreiningu segir Pétur svo: „Áðurnefndir Skælingar og þar um kring liggjandi fjöll eru hér alm[en]ningar, þ.e. Tungumanna. Lögrétt eða skilarétt er í miðri Tungu. Þangað er sótt úr allri Tungu á haustum, fyrst í 22. viku sumar[s] og síðan í hvorri viku til returnotta.“ Þá vikur Sveinn að því í sama riti að veiði í Fiskivötnum hafi verið algjörlega aflögð síðan í Skaftáreldum (1783-’85).

Um hálendið nyrst á svæðinu var fjallað í skýrslu um fjallrannsóknir frá 1885. Sumarið áður samþykkti Amtráð að veita sýslunefnd Vestur-Skaftafellssýslu styrk til að kanna fjallendi í sýslunni. Í beiðni sýslunefndar kom fram að styrknum skyldi varið til „að rannsaka hin ókunnu fjallendi, sem liggja fyrir norðan afréttarlönd Vestur-Skaftafellinga, Síðumanna, og Skaptártungu, frá Fiskivötnum að norðvestan austur að Hverfisfljóti“. Leiðangur vegna verkefnisins var farinn sama ár. Könnuðu leiðangursmenn sérstaklega hvort hyggilegt væri að hefja veiði í Fiskivötnum og hvort afréttarland kynni að vera í fjöllum norðan Skaftár allt að Vatnajökli í austri. Lögðu leiðangursmenn til að Skaftfellingar myndu hefja veiði í Fiskivötnum og bentu á að Skaftárfjöll mætti hugsanlega nota sem afrétt fyrir Meðallendinga.

Þorvaldur Thoroddsen tekur að mestu upp lýsingar Sveins Pálssonar í Ferðabók sinni frá 1914 og vísar þar fyrst og fremst til nytja Skaftártungumanna af Fiskivötnum. Í lýsingu Íslands vikur Þorvaldur þó nánar að afréttarnotum og segir þá m.a. svo: „Upp af Skaftártungu eru miklar heiðar með góðri sauðbeit og þar upp af mjög víðáttumikil öræfi með hagasnöpum hér og hvar vestan við Skaftá vestur að Tungnaá, í Jökuldali við Torfajökul og norður í Fögrufjöll og Langasjó. Fyrir 1850 leituðu Tungumenn aldrei Jökuldali eða vestustu leitir við Tungnaá, en nú leita þeir vestur í Kýlinga, um Jökuldali og Faxasund og finna þar oftast allmargt fê; þar hefir líklega margt fê drepist í fyrri daga.“

Heildstæðustu lýsingarnar á umfangi og afnotum Skaftártungumanna á umræddu landsvæði eru ekki eldri en frá síðari hluta 20. aldar. Við mat á inntaki og umfangi réttar jarða í Skaftártungu til hins umkrafa landsvæðis er nauðsynlegt vegna fyrrnefndrar óvissu um norðurmerki að huga nokkuð nánar að þeim heimildum og gögnum.

Í Sunnlenskum byggðum, útgefnum 1985, er að finna lýsingu Vigfúsar Gestssonar, áður bónda að Ljótárstöðum, á afréttarnotum Skaftártungumanna. Áður hefur verið fjallað um þá afmörkun sem þar er að finna á Skaftártunguafrétti en jafnframt er tekið fram að smátt og smátt hafi verið sótt lengra inn á öræfin. Er í því sambandi vísað til framangreindrar lýsingar Þorvalds Thoroddsen í Lýsingu Íslands þar sem fram kemur að fyrir 1850 leituðu Tungumenn aldrei Jökuldali eða vestustu leitir við Tungnaá en um 1900 leiti þeir vestur í Kýlinga um Jökuldali og Faxasund. Fögrufjöll hafi ekki verið leituð reglulega fyrr en upp úr 1920 og Tungnaárfjallgarður ekki leitaður að jafnaði fyrr en 1965. Kemur síðan fram hjá Vigfúsi að sú regla gildi að það fê sem finnist með Lónakvísl og Hrutabjörgum, sem séu vestast við Langasjó að norðan fái að lifa. Því fê, sem finnist austar, sé slátrað enda sé alltof kostnaðarsamt að safna fjallgarðinn að öðrum kosti, slík víðátta sem hann sé. Í ritinu er því síðan nánar lýst hvernig leit er háttað á þessu nyrsta svæði, þ.e. Tungnaárfjallgarði og Fögrufjöllum austan Langasjós. Þetta er í samræmi við frásögn Árna Þ. Jónssonar, þá bónda í Hrifunesi, af fyrstu leit sem farin var árið 1965 á svæðið milli Tungnaár og Langasjós, Græna-fjallgarðs og Tungnaárfjalla, allt austur að Vatnajökli. Kemur fram í frásögn Árna að landsvæði þetta hefði aldrei verið smalað áður og því þá venjulega borið við að þar myndu aldrei stöðvast kindur vegna algers grasleysis. Er og ástæða til þess að vekja á því athygli að í 41. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá 23. desember 1965 er tekið upp ákvæði þar sem segir svo: „Fjárleitir á öræfum, sem ekki teljast til afréttar, skulu ákveðnar og kostaðar af sýslunefnd. Hreppsnefnd þess hrepps, sem besta aðstöðu hefur, er skylt að framkvæma smölunina. Heimilt er að krefja eigendur fjár, er finnst, um allt andvirði hins fundna fjár. Heimilt er sýslunefnd að ákveða, að fê, sem finnst við öræfaleit, skuli lógað sama haust.“

Í 2. útgáfu af Göngum og réttum, aukinni endurbættri frá árinu 1983, gefur að finna eldri frásögn Vigfúsar Sæmundssonar í Borgarfelli í Skaftártungu. Gerð er grein fyrir lýsingu hans á afmörkun afréttarins hér að framan. Þar kemur m.a. fram að aldrei hafi verið leitað af þeim Skaftártungumönnum lengra en norður að Tungnaá. Er jafnframt tekið fram að norðan Langasjós séu víðáttumikil háfjallaöræfi norður að Tungnaá og austur að Jökli. Sé það svæði aldrei leitað af leitarmönnum enda talið gróðurlaust að mestu. Þá kemur fram að leit í Fögrufjöllum sé síðar tilkomin og þá kostuð af sýslunni.

Við skýrslutökur fyrir óbyggðanefnd kom fram hjá þeim Val Oddsteinssyni í Úthlíð, fyrrum oddvita, Sigfúsi Sigurjónssyni að Borgarfelli og Gísla H. Magnússyni bónda og fjallkóngi að Ytri Ásum að svæðið norðanvert, a.m.k. norðvestan við Langasjó, að Tungnaá og Tungnaárfjökli sé ekki eiginlegur hluti af leitum Skaftártungumanna þó svo hugað sé að fê þar og jafnframt að Fögrufjöll austan Langasjós séu leituð sérstaklega fyrir hinar formlegu leitir. Við skýrslutökur var upplýst að starfandi væri sérstök fjallskilaneftnd fyrir afréttinn og sérstakt veiðifélag. Þá voru lagðir fram við aðalmeðferð málsins af hálfu Skaftárhrepps vegna jarða í Skaftártungu ýmsir samningar Veiðifélags Skaftártungumanna og leigutaka um veiði í ýmsum vötnum á svæðinu og þá m.a. í Botnlangalóni, Grænalóni, Stakahnúkslóni, Langasjó, Fagralóni, Kvíslarlónum, Stóralóni, Blautalóni

Álftalóni, Syðri- og Nyrðri-Ófæru. Frekari upplýsingar og útlistun í þessa veru kom fram við skýrslugjöf heimamanna á vettvangi. Þá lögðu sömu aðilar fram ódags. lóðarleigusamning milli Skaftártunguhrepps og nokkurra einstaklinga um lóð undir hús í Jökuldölum. Samningi þessum sýnist ekki hafa verið þinglýst. Þá voru lögð fram óþinglýst gögn vegna leitarmanahúss í Jökuldal. Frekari upplýsingar í þessa veru komu og fram í skýrslugjöf fyrir óbyggðanefnd.

Að öllum þessum gögnum og sjónarmiðum virtum liggur það fyrir óbyggðanefnd að taka til þess afstöðu hvort allt framangreint landsvæði, sem kröfugerð Skaftárhrepps f.h. jarðeigenda í Skaftártungu tekur til, sé jafnframt afréttur í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Af eldri heimildum um Skaftártunguafrétt verður ekkert ráðið um afmörkun hans til norðurs og vesturs umfram það að afrétturinn hafi náð að Tungnaá en minnt er á að ágreiningslaust sýnist vera að 1850 leituðu Tungumenn aldrei Jökuldali eða vestustu leitir við Tungnaá en um 1900 leita þeir vestur í Kýlinga um Jökuldali og Faxasund. Reglulegar leitir hefjast ekki í Fögrufjöllum fyrr en um 1920 og ekki er getið heimilda um leitir í Tungnaárþjallagarði fyrr en eftir 1965 og þá raunar ekki með reglulegum hætti. Í 41. gr. fjallskilareglugerðar fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá 23. desember 1965 er tekið upp ákvæði þess efnis að fjárleitir á öræfum, sem ekki teljast til afrétta, skulu ákveðnar og kostaðar af sýslunefnd. Af eldri heimildum verður vafalaust ráðið að Skaftártungnamenn hafa nýtt veiði í Veiðivötnum á Landmannaafretti en þau nyt sýnast aflögð í kjölfar Skaftárelða á ofanverðri 18. öld. Í máli þessu er engar kröfur gerðar um land eða landsréttindi vestan Tungnaár. Þá er vísað til niðurstaðna Hæstaréttar í tilvitnuðum dómi frá 1989, H 1989 1022, þar sem kröfum um afréttamörk norðan og vestan við Kirkjufellsós var vísað frá héraðsdómi.

Svo sem rakið er hér að framan háttar þannig til um gróðurfar á nyrðri hluta svæðisins að um landnám er talið að Tungnaárþjöll, norðvestan Langasjós og fjalllendið frá Sveinstindi suður undir Gjátind hafi verið ógróið. Í dag er staðan sú að norðan við Faxafit að vestanverðu og Blautulón og Gretti að austanverðu taka við víðáttumikil og nær ógróin öræfi, allt inn undir jökul. Ætla má að umrætt hálendi hafi frá upphafi byggðar, eins og nú, verið nánast gróðurlaust. Ólíklegt verður að teljast að á þessu svæði hafi verið bithagar síðan land byggðist. Að þessu öllu virtu fær óbyggðanefnd ekki séð að allt umkrafid landsvæði sé eða hafi nokkru sinni verið afréttur jarða í Skaftártungu í hefðbundnum skilningi. Ekkert bendir þannig til þess að land millum Skaftár og Tungnaár, a.m.k. norðan og vestan Lónakvíslar og Langasjós, allt að jökli, hafi að staðaldri verið nýtt til sumarbeitar fyrir búfé.

Samkvæmt þessu telur óbyggðanefnd eðlilegt og rétt að miða mörk þess landsvæðis sem hefur að staðaldri verið notað til sumarbeitar fyrir búfé, sbr. 1. gr. og b-liður 7. gr. laga nr. 58/1998, að vestan og norðan við línu sem afmarkast af Lónakvísl frá ós hennar í Tungnaá, að upptökum hennar og þaðan um hábungu Breiðbaks og beint austur í Langasjó. Síðan um Útfall Langasjós í Skaftá.

Samkvæmt framangreindu hafa búfjáreigendur í Skaftártungu haft hefðbundin afréttarnot af hluta Skaftártunguafréttar, eins og hann er afmarkaður í kröfugerð þeirra í máli þessu. Þau afréttarnot hafa verið undir umsjón sveitarfélagsins á sama hátt og gildir um samnotaafretti almennt. Ekki verður annað séð en að það fyrirkomulag hafi verið ágreinings- og athugasemdalaust. Ekkert liggur fyrir um að það landsvæði hafi nokkurn tíma verið nýtt til annars en sumarbeitar fyrir búfé og ef til vill annarra takmarkaðra nota en um mannvirki á vegum Landsvirkjunar vísast til kafla 6.4.

Engin gögn liggja fyrir um það hvernig jarðir í Skaftártungu eru komnar að rétti sínum til þess landsvæðis sem hér er til umfjöllunar. Í máli þessu er þannig ekki sýnt fram á annað en að réttur til þess hafi orðið til á þann veg, að íbúar í Skaftártungu hafi tekið hluta af þessu landsvæði til sumarbeitar fyrir búpening og, ef til vill, annarrar takmarkaðrar notkunar. Um afréttarnotkun og fjallskil voru snemma settar opinberar reglur sem sveitarstjórnnum var falið að annast framkvæmd á.

Að öllu framangreindu virtu hefur ekki verið sýnt fram á það af hálfu Skaftárhrepps, fyrir hönd eigenda jarða í Skaftártungu og vegna sveitarfélagsins, að landsvæði það, sem hér er til umfjöllunar, sé eignarland, hvorki fyrir nám, löggerninga né með öðrum hætti. Eins og notkun landsins hefur

verið háttáð hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að þar sé um þjóðlendu að ræða.¹

Heimildir benda hins vegar til þess að um afrétt jarða í Skaftártungu hafi verið að ræða á hluta svæðisins, sbr. umfjöllun og afmörkun þess hér að framan. Ljóst er að einstakir hlutar þess svæðis eru misjafnlega fallnir til beitar. Beitar svæði taka þó breytingum, auk þess sem þau eru ekki endilega samfelld. Umrætt landsvæði verður því talið falla undir skilgreininguna „landsvæði ... sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“, sbr. 1. gr. laga nr. 58/1998. Engin gögn liggja fyrir um að landsvæði þetta hafi að mismunandi eignarréttarlega stöðu að öðru leyti en að framan greinir.

Verður þá tekin afstaða til kröfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu um beinan eignarrétt að hluta Torfajökuls sem samkvæmt framangreindu er ekki innan merkja Skaftártunguafréttar.

Óbyggðanefnd telur ekkert liggja fyrir um hvort og þá með hvaða hætti stofnast hafi til beins eignarréttar að umræddum hluta Torfajökuls. Eins og notkun landsins hefur verið háttáð hefur ekki heldur verið sýnt fram á að eignarhefð hafi verið unnin á því.

Af hálfu Skaftárhrepps fyrir hönd eigenda jarða í fyrrum Skaftártungu hefur ekki verið sýnt fram á að landsvæði það á og undir Torfajökli, utan landamerkja Skaftártunguafréttar, sem af þeirra hálfu er gerð krafa um að talið verið til eignarlands, sé eignarland, hvorki fyrir nám, hefð, löggerninga né með öðrum hætti. Rannsókn óbyggðanefndar leiðir einnig til þeirrar niðurstöðu að framangreint svæði sé þjóðlenda.²

Um eignarréttarlega stöðu þess hluta Vatnajökuls, sem til meðferðar er í máli þessu, vísast til kafla 6.5.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að allt það landsvæði, sem samkvæmt kröfugerð Skaftárhrepps f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í Skaftártungu og sveitarfélagsins kallast Skaftártunguafréttur, þ.m.t. hluti Torfajökuls, svo sem það er endanlega afmarkað hér á eftir, teljist til þjóðlendu í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Að vestan ræður Hólmsá frá þeim stað er Bjarnagata liggur að ánni og allt að Strútslaug í Hólmsárbotnum. Þaðan sjónhendingu í há-Torfajökul, áfram í Hábarm og þaðan í Kirkjufellsós sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá. Þaðan er Tungnaá fylgt allt að jökuljaðri í Fremri-Tungnaárbotnum. Að austan ræður miðvatn Skaftár; frá upptökum við jökuljaðar og þar til Hánípugil liggur vestan Skaftár í mörkum Búlandstorfu og Skaftártunguafréttar. Síðan eftir Hánípugili, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláffall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá. Á milli tveggja framangreindra punkta við Vatnajökul er miðað við jökuljaðarinn eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998.

Það er einnig niðurstaða óbyggðanefndar að hluti þess landsvæðis, sem samkvæmt framangreindu er þjóðlenda, sé afréttur jarða í Skaftártungu, nú innan Skaftárhrepps, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998. Um rétt til upprekstrar á afréttinn og annarra hefðbundinna nota sem afréttareign fylgja fer eftir ákvæðum laga þar um, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Þar ber sérstaklega að nefna 7. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 21/1986, og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970. Umræddur afréttur afmarkast svo:

Að vestan ræður Hólmsá frá þeim stað er Bjarnagata liggur að ánni og allt að Strútslaug í Hólmsárbotnum. Þaðan sjónhendingu í há-Torfajökul þar til kemur að jaðri jökulsins. Ræður

1 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

2 Sbr. einnig lokakafla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

svo jökuljaðarinn í norður þar til há-Torfajökull og Hábarmur eru í beinni línu. Þeirri línu er fylgt í Hábarm og síðan sjónhendingu í Kirkjufellsós sem ræður merkjum austan Kirkjufells í Tungnaá. Þaðan er Tungnaá fylgt þar til kemur að ós Lónakvislar. Að norðan ræður Lónakvisl að upptökum hennar og þaðan um hábungu Breiðbaks og beint austur í Langasjó. Síðan um Út-fall Langasjós í Skaftá. Að austan ræður miðvatn Skaftár uns Hánípugill liggur vestan Skaftár í mörkum Búlandstorfum og Skaftártunguafréttar. Síðan eftir Hánípugili, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá. Þar sem samkvæmt framangreindu er miðað við jökuljaðar er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku Þjóðlendulaga 1. júlí 1998.

Eftirtaldir hlutar þess svæðis sem hér hefur verið lýst Þjóðlenda og að hluta aftréttur jarða í Skaftártungu, nú innan Skaftárhrepps, eru háðir sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. nánari skilgreiningu í náttúruminjaskrá: „Græni-fjallgarður“, „Eldgjá“.

6.5. Vatnajökull, Mýrdalsjökull og önnur landsvæði í Álftaveri og Skaftártungu

Hér verður tekin afstaða til eignarréttarlegrar stöðu þess lands sem til meðferðar er í máli þessu, sbr. kafla 2.4 um afmörkun þess, en ekki hefur þegar verið fjallað um. Þar er annars vegar um að ræða hluta Vatnajökuls og Mýrdalsjökuls og hins vegar önnur þau landsvæði í Fljótshverfi sem kaflar 6.2.-6.3. taka ekki til. Um hluta Torfajökuls er fjallað í kafla 6.4.

Kröfugerð íslenska ríkisins felur í sér að umræddir hlutar Vatnajökuls og Mýrdalsjökuls séu Þjóðlendu, sbr. kafla 3.1. Aðrir hafa ekki gert kröfu um eignarréttindi þar, að öðru leyti en því að jökulrönd á hverjum tíma ráði merkjum. Þar ber þess að geta kröfur þær sem upphaflega var lýst í málinu af hálfu umráðamanna Holts og Herjólfsstaða, við jaðar Mýrdalsjökuls sunnan Álftavers-afréttar, miða við jökulrönd. Gögn um merki þeirra jarða, þ. á m. landamerkjabréf frá 1886, benda ekki til annars. Þá er óumdeilt að önnur landsvæði í Álftaveri og Skaftártungu en þau sem fjallað er um í köflum 6.2-6.3, séu eignarland. Málsmeðferð öbyggðanefndar einskorðast þó ekki við kröf-ur aðila heldur ber nefndin sjálfstæða rannsóknarskyldu, sbr. 5. mgr. 10. gr. laga nr. 58/1998.

Þá hefur öbyggðanefnd áður hafnað þeirri almennu kröfu jarðeigenda að merki jarðar gagnvart jökli skuli miðuð við jökuljaðarinn eins og hann er á hverjum tíma, sbr. úrskurði nefndarinnar í málum á svæði 2. Grundvallast sú niðurstaða á því að löggjafinn hafi ekki álitid að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og Þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í Þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Jafnframt hefur öbyggðanefnd komist að þeirri niðurstöðu, sbr. úrskurði í málum á svæði 2, að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku Þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll.¹

Öbyggðanefnd telur ekkert benda til þess að á viðkomandi hluta jökulsins hafi stofnast til beins eða óbeins eignarréttar fyrir nám, löggerninga, hefð eða með öðrum hætti.

Það er því niðurstaða öbyggðanefndar að landsvæði þetta á Vatnajökli, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist Þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr Bárðarbungu (2009 m) eru dregnar tvær línur. Sú vestari er yfir Kerlingar og að upptökum Tungnaár í Fremri-Tungnaárbotnum, við jaðar Tungnaárjökuls. Sú austari er í upptök Skaftár við jaðar Vatnajökuls. Á milli tveggja framangreindra punkta við jaðar Vatnajökuls er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku Þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll.

1 Sjá umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum öbyggðanefndar.

Það er jafnframt niðurstaða óbyggðanefndar að landsvæði þetta á Mýrdalsjökli, svo sem það er afmarkað hér á eftir, teljist þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá Mælifelli, við norðaustanverðan Mýrdalsjökul, er dregin lína til suðvesturs inn á jökulinn, í stefnu á upptök Fúlalækjar við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og þeirri línu fylgt þar til kemur að skurðpunkti við línu sem dregin er á milli Entu (1347 m), í norðvestanverðum Mýrdalsjökli, og Huldufjalla (730 m), í suðaustanverðum Mýrdalsjökli. Úr framangreindum skurðpunkti er dregin lína í Kötlukskoll (1310 m), klettahöfða í Höfðabrekkujökli, og þaðan að jaðri Höfðabrekkujökuls, í stefnu á Blautukvíslarbotna, austan Hafurseyjar. Á milli tveggja framangreindra punkta, við jaðar Mýrdalsjökuls er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðl.

Landsvæði það, sem hér hefur verið lýst þjóðlenda, er háð sérstökum eignarréttarlegum takmörkunum samkvæmt lögum um náttúruvernd, nr. 44/1999, sbr. reglugerð um Skaftafellspjóðgarð, nr. 879/2004.

Loks telur óbyggðanefnd ekkert benda til þess að utan kröfusvæðis íslenska ríkisins í máli þessu sé að finna landsvæði sem þarfnist frekari rannsóknar, sbr. kafla 4.2. um rannsóknarskyldu óbyggðanefndar. Þar ber þess sérstaklega að geta að ekki verður ráðið af heimildum að á umræddu svæði séu samnotaafréttir eða afréttir einstakra jarða/stofnana. Þá eru engar vísbendingar um að á svæðinu sé að finna svokallaða almenningsfjöru, sbr. umfjöllun um fjörur í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar.

6.6. Landsvirkjun

Í máli þessu gerir Landsvirkjun kröfur vegna Suðurlínu (Sigöldulínu 4). Hér er um að ræða háspennulínu Landsvirkjunar sem liggur frá Sigölduvirkjun í Rangárvallasýslu austur í Prestbakka í Vestur-Skaftafellssýslu og þaðan að Hólum í Austur-Skaftafellssýslu. Línan er staðsett að hluta í afrétti Skaftártungu, nánar tiltekið frá vesturmörkum afréttarins við Tungnaá austan Stóra-Kýlings og síðan yfir í Jökuldali. Þaðan suðaustur með afréttinum og niður með eignarlandi Búlandstorfunnar. Af hálfu Landsvirkjunar er gerð krafa um beinan eignarrétt að háspennumöstrum fyrirtækisins á Skaftártunguafrétti en ótakmarkaður afnotaréttur af landi því sem háspennulínurnar liggja um. Að auki er gerð krafa um að viðurkennd verði takmörkun á rétti til athafna og afnota annarra á 54 metra breiðri landræmu undir og meðfram háspennulínunum í samræmi við ákvæði 404. gr. reglugerðar nr. 264/1971, um raforkuvirki. Um beinan eignarrétt á mannvirkjum vísar Landsvirkjun til 1. mgr. 4. gr. laga nr. 42/1983.

Með vísan til úrskurða óbyggðanefndar á svæði 1 í Árnessýslu er það niðurstaða óbyggðanefndar að Landsvirkjun sé eigandi orkuveitu þeirrar sem tilgreind hefur verið sem Suðurlína og fyrirtækið hefur komið fyrir og njóti lögvarins réttar til nýtingar hennar. Hins vegar er Landsvirkjun hvorki eigandi lands né annarra réttinda á svæði því sem orkuveitan liggur um, sbr. 1. gr., 2. gr. og 7. gr. laga nr. 58/1998.

6.7. Um málskostnað

Í samræmi við 2. mgr. 17. gr. laga nr. 58/1998 hefur óbyggðanefnd lagt mat á það hvað telja megi nauðsynlegan kostnað vegna hagsmunagæslu fyrir nefndinni í máli þessu. Við það mat hefur nefndin m.a. litið til þess hvort aðilar, sem svipaðra hagsmuna eigi að gæta, hafi sameinast um aðstoð lögmanns og annarra sérfræðinga enda rekist hagsmunir ekki á. Við mat á fjárhæð kostnaðar hefur nefndin enn fremur litið til þess hvað telja megi sanngjarnt og eðlilegt endurgjald fyrir hagsmunagæslu í máli þessu. Þess ber að geta að málskostnaðar var ekki krafist af hálfu Landsvirkjunar.

6.8. Um tæknileg atriði¹

Óbyggðanefnd hefur komist að þeirri niðurstöðu, sbr. umfjöllun um jökla í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar, að þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi beri að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku Þjóðlendlaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll. Í samræmi við framangreint fór óbyggðanefnd þess á leit við Odd Sigurðsson, jarðfræðing hjá Orkustofnun og ráðgjafa nefndarinnar á sviði jöklafræði, að ákvarða stöðu jökuljaðarsins við umrætt tímamark. Við verkið voru notaðar loftmyndir frá Loftmyndum ehf. frá árunum 2000, 2001 og 2003, myndir frá Landsat-7 gervitunglinu frá árunum 1999 og 2000 og þrívíddarljósmyndir sem teknar voru úr flugvél á árunum 1998-2000 og 2002. Engar nothæfar myndir eru til af svæðinu í heild frá árinu 1998. Ástæðan fyrir því að framangreind gögn urðu fyrir valinu er sú að þau komast næst rétttri tímasetningu af þeim gögnum sem völ er á auk þess sem um nákvæmstu gögnin í hverju tilviki fyrir sig er að ræða. Í þeim tilvikum sem á þurfti að halda var svo einnig stuðst við önnur gögn, s.s. vettvangsathuganir.

7. ÚRSKURÐARORÐ²

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. svæði það innan jaðars Vatnajökuls sem til meðferðar er í máli þessu, er Þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Úr Bárðarbungu (2009 m) eru dregnar tvær línur. Sú vestari er yfir Kerlingar og að upptökum Tungnaár í Fremri-Tungnaárbotnum, við jaðar Tungnaárjökuls. Sú austari er í upptök Skaftár við jaðar Vatnajökuls. Á milli tveggja framangreindra punkta við jaðar Vatnajökuls er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku Þjóðlendlaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll.

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. svæði það innan jaðars Mýrdalsjökuls, sem til meðferðar er í máli þessu, er Þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998:

Frá Mælifelli, við norðaustanverðan Mýrdalsjökul, er dregin lína til suðvesturs inn á jökulinn, í stefnu á upptök Fúlalækjar við suðvestanverðan Mýrdalsjökul, og þeirri línu fylgt þar til kemur að skurðpunkti við línu sem dregin er á milli Entu (1347 m), í norðvestanverðum Mýrdalsjökli, og Huldufjalla (730 m), í suðaustanverðum Mýrdalsjökli. Úr framangreindum skurðpunkti er dregin lína í Kötlukoll (1310 m), klettahöfða í Höfðabrekkujökli, og þaðan að jaðri Höfðabrekkujökuls, í stefnu á Blautukvíslarbotna, austan Hafurseyjar. Á milli tveggja framangreindra punkta, við jaðar Mýrdalsjökuls er miðað við stöðu jökuls eins og hann var við gildistöku Þjóðlendlaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. Þjóðll. Varðandi þann hluta framangreinds jökuljaðars sem liggur gagnvart sambeitarlandi jarðanna Herjólfssstaða og Holts, þ.e. frá upptökum syðri kvíslar Leirár og þar til kemur að skurðpunkti við línuna sem sker jaðar Höfðabrekkujökuls í stefnu á Blautukvíslarbotna, er vísað í þann fyrirvara sem fram kemur í kafla 6.8, sjá einnig hnitaskrár í viðauka sem skoðast skal sem hluti af úrskurði þessum.

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. Álftaversafréttur, er Þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Þaðan sem lína sem dregin er frá upptökum Fúlalækjar og yfir Mýrdalsjökul í hæsta punkt á Mælifelli sker jökuljaðarinn að norðanverðunni og áfram til norðurs í hæsta punkt á Meyjar-

1 Sjá fylgiskjal nr. IV. (Tækniskýrsla – Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun).

2 Sjá til skýringar fylgiskjal nr. I (Kort). Við afmörkun Þjóðlendu í hverju máli fyrir sig er miðað við orðalag í fyrirbyggjandi heimildum um það landsvæði sem til meðferðar er. Blæbrigðamunur kann því að vera á lýsingum á sömu línu á milli einstakra mála.

strúti. Úr Meyjarstrúti er dregin lína í Strútslaug (Hólmsárbotna). Frá Strútslaug ræður Hólmsá allt þar til kemur að hornmarki við Hvítanestorfu. Þaðan ræður syðri kvísl Leirár að upp-tökum í Mýrdalsjökli. Á milli tveggja fyrrnefndra punkta við jökuljaðar Mýrdalsjökuls er miðað við jökuljaðar eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Sama landsvæði er afréttur jarða í Álftaveri í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998.

Landsvæði það sem afmarkað er hér á eftir, þ.e. Skaftártunguafréttur eins og kröfugerð Skaftártunguhrepps f.h. jarða í Skaftártungu og vegna sveitarfélagsins gerir ráð fyrir að hann sé, og hluti Torfajökuls er þjóðlenda í skilningi 1. gr., sbr. einnig a-lið 7. gr. laga nr. 58/1998.

Að vestan ræður Hólmsá frá þeim stað er Bjarnagata liggur að ánni og allt að Strútslaug í Hólmsárbotnum. Þaðan sjónhendingu í há-Torfajökul, áfram í Hábarm og þaðan í Kirkjufellsós sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá. Þaðan er Tungnaá fylgt allt að jökuljaðri í Fremri-Tungnaárbotnum. Að austan ræður miðvatn Skaftár, frá upptökum við jökuljaðar og þar til Hánípugil liggur vestan Skaftár í mörkum Búlandstorfu og Skaftártunguafréttar. Síðan eftir Hánípugili, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá. Á milli tveggja framangreindra punkta við Vatnajökul er miðað við jökuljaðarinn eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Hluti þess landsvæðis sem samkvæmt framangreindu er þjóðlenda, svo sem hann er afmarkaður hér á eftir, þ.e. syðri hluti þess landsvæðis sem talinn er til Skaftártunguafréttar samkvæmt kröfugerð Skaftártunguhrepps f.h. jarða í Skaftártungu og vegna sveitarfélagsins, er jafnframt afréttur jarða í Skaftártungu, nú innan Skaftárhrepps, í skilningi 1. gr. og b-liðar 7. gr. laga nr. 58/1998:

Að vestan ræður Hólmsá frá þeim stað er Bjarnagata liggur að ánni og allt að Strútslaug í Hólmsárbotnum. Þaðan sjónhendingu í há-Torfajökul þar til kemur að jaðri jökulsins. Ræður svo jökuljaðarinn í norður þar til há-Torfajökull og Hábarmur eru í beinni línu. Þeirri línu er fylgt í Hábarm og síðan sjónhendingu í Kirkjufellsós sem ræður merkjum og rennur fyrir austan Kirkjufell í Tungnaá. Þaðan er Tungnaá fylgt þar til kemur að ósi Lónakvíslar. Að norðan ræður Lónakvísl að upptökum hennar, og þaðan um hábungu Breiðbaks og beint austur í Langasjó. Síðan um Útfall Langasjós í Skaftá. Að austan ræður miðvatn Skaftár uns Hánípugil liggur vestan Skaftár í mörkum Búlandstorfu og Skaftártunguafréttar. Síðan eftir Hánípugili, úr gilbotninum sjónhendingu yfir Bláfjall í Fljótsbotna. Úr Fljótsbotnum eftir Þvergljúframynni svo langt vestur sem það nær. Þaðan ræður Bjarnagata vestur í Hólmsá. Miðað er við jökuljaðarinn eins og hann var við gildistöku þjóðlendulaga 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll.

Á svæði þessu fer Landsvirkjun með eignarrétt að Suðurlínu (Sigöldulínu 4) sem nánar hefur verið fjallað um í úrskurðinum og nýtur lögvarins réttar til nýtingar hennar.

Allur kostnaður málsaðila, annarra en fjármálaráðherra vegna íslenska ríkisins og Landsvirkjunar, utan þóknunar lögmanna hefur þegar verið greiddur. Þóknun lögmanna ákvarðast svo: Bragi Björnsson hdl. og Einar Jónsson lögfr. sameiginlega 950.000 kr., er greiðist úr ríkissjóði, sbr. 17. gr. laga nr. 58/1998.

Gerður er fyrirvari um hnitasetningu annarra hluta þjóðlendulínu að liðnum málskotsfrestum eða að fenginni dómsniðurstöðu. Þá getur skipan þjóðlendu innan staðarmarka sveitarfélaga komið til endurskoðunar.

Kristján Torfason

Karl Axelsson

Allan V. Magnússon

VIÐAUKAR

- I. Hnit
- II. Almennar niðurstöður óbyggðanefndar í málunum nr. 1-7/2000
(uppsveitir Árnessýslu) og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)
Sjá bls. 79

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
1	506617	347246	51	505562	347035	101	504058	348464	151	503737	348054
2	506589	347232	52	505551	347048	102	504046	348462	152	503709	348057
3	506564	347216	53	505546	347059	103	504033	348451	153	503687	348061
4	506550	347202	54	505541	347072	104	504016	348445	154	503675	348071
5	506532	347181	55	505541	347081	105	504000	348423	155	503659	348082
6	506524	347166	56	505538	347084	106	503983	348399	156	503643	348094
7	506492	347140	57	505535	347086	107	503983	348385	157	503631	348097
8	506461	347126	58	505536	347085	108	503991	348356	158	503629	348105
9	506435	347115	59	505489	347094	109	503996	348340	159	503632	348124
10	506399	347117	60	505413	347115	110	503999	348323	160	503623	348137
11	506374	347122	61	505346	347150	111	503999	348306	161	503609	348148
12	506346	347126	62	505244	347199	112	503996	348274	162	503598	348151
13	506323	347124	63	505185	347240	113	503996	348256	163	503586	348148
14	506296	347119	64	505118	347284	114	503980	348230	164	503571	348144
15	506270	347104	65	505065	347322	115	503978	348212	165	503554	348137
16	506252	347081	66	505019	347372	116	503966	348188	166	503543	348129
17	506218	347062	67	504960	347427	117	503942	348174	167	503529	348130
18	506190	347051	68	504905	347486	118	503928	348169	168	503514	348130
19	506151	347031	69	504881	347527	119	503900	348165	169	503506	348130
20	506129	347023	70	504823	347565	120	503881	348165	170	503489	348137
21	506115	347008	71	504773	347617	121	503855	348169	171	503478	348138
22	506080	347008	72	504735	347682	122	503839	348188	172	503471	348144
23	506065	347008	73	504709	347731	123	503839	348198	173	503478	348155
24	506060	347007	74	504688	347755	124	503834	348220	174	503489	348165
25	506049	346999	75	504656	347796	125	503841	348235	175	503501	348166
26	506025	346991	76	504630	347837	126	503838	348248	176	503509	348171
27	506001	346998	77	504598	347892	127	503831	348266	177	503515	348179
28	505980	346997	78	504586	347930	128	503816	348268	178	503520	348190
29	505977	346980	79	504568	347971	129	503805	348254	179	503515	348198
30	505950	346966	80	504542	348018	130	503800	348232	180	503509	348202
31	505925	346964	81	504525	348056	131	503800	348209	181	503504	348215
32	505904	346961	82	504498	348094	132	503797	348198	182	503501	348216
33	505859	346964	83	504472	348126	133	503791	348184	183	503481	348221
34	505845	346970	84	504454	348161	134	503781	348174	184	503465	348224
35	505819	346982	85	504425	348225	135	503772	348162	185	503457	348229
36	505798	346980	86	504405	348246	136	503755	348158	186	503438	348238
37	505774	346980	87	504370	348284	137	503745	348146	187	503435	348240
38	505749	346979	88	504352	348290	138	503759	348130	188	503437	348248
39	505721	346983	89	504314	348299	139	503781	348126	189	503426	348263
40	505708	346987	90	504297	348299	140	503812	348122	190	503426	348281
41	505695	346995	91	504259	348290	141	503839	348118	191	503418	348293
42	505684	347018	92	504226	348284	142	503856	348112	192	503390	348302
43	505664	347034	93	504215	348290	143	503881	348086	193	503379	348309
44	505649	347047	94	504194	348322	144	503870	348074	194	503368	348304
45	505631	347056	95	504156	348357	145	503850	348068	195	503357	348290
46	505621	347052	96	504127	348401	146	503828	348072	196	503362	348282
47	505610	347045	97	504109	348430	147	503817	348072	197	503359	348263
48	505595	347038	98	504088	348457	148	503806	348066	198	503346	348248
49	505588	347035	99	504076	348463	149	503781	348055	199	503338	348232
50	505575	347029	100	504074	348465	150	503748	348055	200	503323	348220

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
201	503320	348220	251	503391	347977	301	503069	347640	351	504139	346813
202	503298	348227	252	503410	347979	302	503086	347637	352	504159	346799
203	503288	348229	253	503421	347975	303	503096	347639	353	504188	346775
204	503273	348234	254	503418	347958	304	503105	347630	354	504212	346781
205	503255	348230	255	503407	347944	305	503114	347612	355	504238	346770
206	503252	348223	256	503384	347930	306	503122	347600	356	504270	346755
207	503243	348207	257	503360	347924	307	503129	347586	357	504323	346726
208	503233	348194	258	503338	347916	308	503133	347570	358	504370	346699
209	503252	348182	259	503341	347903	309	503133	347556	359	504443	346659
210	503268	348176	260	503357	347891	310	503136	347536	360	504504	346647
211	503276	348171	261	503377	347885	311	503141	347522	361	504522	346644
212	503287	348165	262	503398	347883	312	503144	347509	362	504563	346629
213	503296	348163	263	503418	347883	313	503152	347506	363	504598	346615
214	503318	348163	264	503432	347889	314	503149	347489	364	504627	346615
215	503334	348165	265	503453	347869	315	503159	347477	365	504668	346609
216	503346	348166	266	503453	347850	316	503180	347457	366	504718	346609
217	503357	348180	267	503435	347825	317	503194	347448	367	504750	346609
218	503374	348188	268	503418	347822	318	503212	347419	368	504791	346609
219	503384	348190	269	503390	347816	319	503250	347395	369	504829	346600
220	503404	348190	270	503368	347806	320	503285	347369	370	504872	346585
221	503421	348180	271	503345	347806	321	503320	347348	371	504916	346577
222	503427	348173	272	503323	347808	322	503332	347334	372	504943	346565
223	503417	348158	273	503307	347813	323	503370	347308	373	504963	346556
224	503420	348138	274	503288	347819	324	503399	347261	374	504980	346536
225	503429	348129	275	503266	347827	325	503422	347240	375	504981	346536
226	503440	348121	276	503240	347835	326	503437	347243	376	505001	346521
227	503423	348110	277	503224	347835	327	503469	347226	377	505010	346518
228	503412	348097	278	503207	347842	328	503493	347214	378	505039	346489
229	503429	348088	279	503191	347842	329	503539	347205	379	505062	346486
230	503448	348093	280	503188	347842	330	503583	347191	380	505098	346471
231	503463	348091	281	503158	347847	331	503621	347185	381	505130	346469
232	503484	348083	282	503133	347856	332	503665	347164	382	505153	346460
233	503504	348079	283	503114	347853	333	503694	347156	383	505182	346457
234	503528	348068	284	503114	347830	334	503732	347141	384	505223	346451
235	503525	348057	285	503116	347819	335	503764	347129	385	505258	346445
236	503517	348040	286	503111	347803	336	503797	347100	386	505285	346436
237	503498	348035	287	503107	347788	337	503826	347085	387	505331	346436
238	503470	348027	288	503100	347780	338	503852	347062	388	505375	346428
239	503453	348024	289	503089	347770	339	503870	347027	389	505428	346407
240	503431	348015	290	503082	347769	340	503893	346998	390	505457	346410
241	503412	348013	291	503078	347767	341	503908	346974	391	505492	346398
242	503393	348015	292	503061	347764	342	503919	346948	392	505542	346372
243	503381	348019	293	503050	347758	343	503937	346919	393	505589	346360
244	503366	348032	294	503047	347752	344	503963	346907	394	505638	346381
245	503341	348029	295	503055	347739	345	503981	346892	395	505679	346395
246	503327	348021	296	503058	347725	346	504001	346878	396	505709	346413
247	503320	348013	297	503058	347703	347	504031	346869	397	505723	346436
248	503334	347994	298	503057	347684	348	504066	346851	398	505770	346445
249	503349	347985	299	503052	347669	349	504095	346843	399	505796	346451
250	503371	347982	300	503063	347653	350	504115	346840	400	505825	346416

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
401	505837	346395	451	507030	345760	501	509138	345328	551	510892	344054
402	505866	346378	452	507053	345748	502	509184	345323	552	510891	344054
403	505904	346372	453	507100	345730	503	509246	345323	553	510909	344040
404	505913	346354	454	507161	345701	504	509272	345320	554	510912	344036
405	505925	346334	455	507208	345654	505	509316	345299	555	510925	344024
406	505969	346299	456	507223	345625	506	509360	345296	556	510945	344015
407	505998	346293	457	507249	345596	507	509380	345296	557	510973	344000
408	506030	346281	458	507278	345552	508	509410	345282	558	511002	343970
409	506065	346284	459	507325	345520	509	509465	345279	559	511016	343955
410	506089	346290	460	507349	345511	510	509506	345276	560	511034	343928
411	506141	346299	461	507378	345514	511	509532	345282	561	511056	343914
412	506185	346302	462	507422	345514	512	509567	345264	562	511070	343893
413	506235	346293	463	507460	345517	513	509582	345244	563	511086	343862
414	506284	346273	464	507498	345511	514	509597	345214	564	511106	343848
415	506317	346264	465	507544	345511	515	509620	345194	565	511106	343824
416	506346	346264	466	507580	345499	516	509646	345188	566	511119	343778
417	506384	346258	467	507644	345496	517	509676	345185	567	511147	343760
418	506419	346243	468	507664	345488	518	509719	345130	568	511158	343715
419	506448	346232	469	507720	345461	519	509754	345092	569	511164	343684
420	506477	346200	470	507743	345456	520	509781	345065	570	511167	343647
421	506512	346170	471	507784	345456	521	509810	345045	571	511156	343598
422	506550	346153	472	507816	345450	522	509839	345033	572	511167	343553
423	506574	346138	473	507863	345461	523	509866	345004	573	511155	343535
424	506533	346097	474	507901	345470	524	509915	344972	574	511171	343519
425	506515	346080	475	507936	345485	525	509950	344925	575	511178	343505
426	506518	346056	476	507965	345491	526	510026	344843	576	511171	343482
427	506472	346071	477	507986	345488	527	510056	344817	577	511167	343451
428	506442	346068	478	508006	345479	528	510088	344793	578	511173	343424
429	506472	346030	479	508012	345475	529	510114	344747	579	511180	343399
430	506510	346012	480	508044	345460	530	510146	344709	580	511196	343365
431	506542	346010	481	508088	345451	531	510187	344679	581	511210	343333
432	506562	346018	482	508164	345437	532	510225	344630	582	511237	343282
433	506591	346024	483	508211	345434	533	510246	344598	583	511259	343259
434	506629	346012	484	508252	345419	534	510292	344530	584	511287	343236
435	506653	346001	485	508290	345410	535	510319	344501	585	511318	343210
436	506679	345989	486	508343	345413	536	510351	344451	586	511390	343175
437	506720	345989	487	508389	345413	537	510392	344425	587	511411	343160
438	506758	345983	488	508471	345410	538	510415	344413	588	511424	343135
439	506790	345977	489	508524	345399	539	510441	344390	589	511451	343085
440	506825	345960	490	508600	345390	540	510479	344358	590	511456	343051
441	506852	345951	491	508638	345387	541	510529	344302	591	511456	343024
442	506866	345954	492	508685	345369	542	510567	344279	592	511458	343006
443	506916	345931	493	508737	345372	543	510602	344264	593	511479	342986
444	506954	345922	494	508790	345363	544	510643	344232	594	511528	342986
445	506980	345893	495	508816	345363	545	510672	344223	595	511582	343009
446	506986	345858	496	508875	345334	546	510722	344203	596	511616	342999
447	506986	345834	497	508930	345328	547	510760	344177	597	511625	342993
448	506980	345814	498	508980	345331	548	510789	344136	598	511630	342992
449	506977	345792	499	509044	345331	549	510824	344118	599	511636	342970
450	506989	345783	500	509094	345323	550	510880	344077	600	511652	342939

nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit	nr.	X-hnit	Y-hnit
601	511668	342902	651	511815	341367	701	511352	340457	751	510833	339732
602	511691	342850	652	511819	341347	702	511345	340444	752	510814	339734
603	511698	342819	653	511817	341329	703	511332	340421	753	510796	339730
604	511704	342776	654	511786	341306	704	511314	340396	754	510792	339717
605	511698	342724	655	511785	341293	705	511302	340382	755	510797	339687
606	511698	342710	656	511785	341268	706	511287	340367	756	510797	339671
607	511693	342674	657	511772	341247	707	511275	340347	757	510792	339655
608	511700	342633	658	511767	341223	708	511251	340331	758	510776	339633
609	511704	342629	659	511767	341202	709	511243	340308	759	510758	339624
610	511709	342604	660	511772	341193	710	511226	340297	760	510738	339613
611	511709	342566	661	511770	341159	711	511214	340290	761	510726	339595
612	511709	342537	662	511772	341141	712	511199	340292	762	510715	339579
613	511718	342501	663	511781	341128	713	511185	340283	763	510704	339570
614	511720	342462	664	511785	341110	714	511169	340279	764	510691	339549
615	511734	342415	665	511776	341092	715	511162	340277	765	510679	339536
616	511740	342387	666	511758	341074	716	511151	340265	766	510668	339520
617	511745	342336	667	511763	341065	717	511140	340252	767	510652	339497
618	511743	342302	668	511767	341049	718	511137	340227	768	510629	339475
619	511747	342257	669	511763	341035	719	511128	340202	769	510611	339466
620	511759	342212	670	511743	341021	720	511104	340191	770	510584	339455
621	511750	342193	671	511736	340988	721	511088	340188	771	510566	339441
622	511767	342151	672	511752	340972	722	511081	340173	772	510544	339425
623	511749	342094	673	511754	340945	723	511081	340172	773	510526	339412
624	511763	342062	674	511731	340929	724	511081	340161	774	510510	339398
625	511768	342019	675	511722	340911	725	511086	340150	775	510503	339384
626	511777	341963	676	511724	340906	726	511094	340132	776	510494	339373
627	511774	341929	677	511718	340888	727	511083	340118	777	510492	339371
628	511768	341911	678	511718	340873	728	511070	340098			
629	511768	341884	679	511711	340855	729	511054	340078			
630	511776	341852	680	511697	340836	730	511036	340071			
631	511777	341818	681	511673	340809	731	511022	340078			
632	511777	341787	682	511663	340789	732	511015	340082			
633	511779	341757	683	511650	340771	733	511002	340073			
634	511781	341726	684	511632	340748	734	510993	340060			
635	511788	341692	685	511619	340732	735	510995	340041			
636	511788	341665	686	511603	340717	736	510995	340035			
637	511788	341640	687	511594	340710	737	510986	340017			
638	511797	341611	688	511582	340696	738	510977	339997			
639	511810	341584	689	511544	340669	739	510964	339974			
640	511819	341563	690	511533	340653	740	510952	339945			
641	511824	341548	691	511515	340633	741	510955	339917			
642	511826	341541	692	511505	340611	742	510966	339888			
643	511840	341530	693	511488	340599	743	510966	339840			
644	511849	341498	694	511465	340581	744	510950	339822			
645	511844	341478	695	511449	340559	745	510932	339796			
646	511829	341468	696	511429	340534	746	510914	339768			
647	511819	341446	697	511413	340514	747	510905	339757			
648	511812	341423	698	511395	340495	748	510889	339750			
649	511808	341403	699	511374	340477	749	510869	339741			
650	511812	341383	700	511354	340464	750	510855	339737			

VIÐAUKI

ALMENNAR NIÐURSTÖÐUR ÓBYGGÐANEFNDAR

**í málunum nr. 1-7/2000 (uppsveitir Árnessýslu)
og 1-5/2001 (sveitarfélagið Hornafjörður)**

Sérprentun 3. júní 2004

EFNISYFIRLIT

FORMÁLI	83
1. INNGANGUR	85
2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR	85
3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA	86
3.1. Landnám	86
3.2. Hefð	88
3.3. Lög	91
4. FLOKKUN LANDS	91
4.1. Almennt	91
4.2. Jörð	92
4.3. Almennningar	96
4.4. Afréttir	98
4.5. Jörð eða afréttur?	103
4.6. Jöklar	104
4.7. Fjallskil	108
4.8. Ítök	111
4.9. Fjörur og rekæign	113
5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD	116
5.1. Almennt	116
5.2. Jarðamöt og jarðabækur	117
5.3. Máldagar og vísitásiur	118
5.4. Lögfestur	120
5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf	121
5.6. Afsals- og veðmálabækur	124
5.7. Aðrar heimildir	125
6. NIÐURSTAÐA	126

FORMÁLI

Í úrskurðum óbyggðanefndar á fyrsta landsvæðinu, sem tekið var til meðferðar, sjá mál nr. 1-7/2000, er í kaflanum „Almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ gerð grein fyrir athugunum og niðurstöðum um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem almenna þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra. Í úrskurðum óbyggðanefndar á næsta landsvæði, sem tekið var til meðferðar, er í kaflanum „Viðauki við almennar niðurstöður óbyggðanefndar“ aukið við þessa umfjöllun og nokkrum nýjum atriðum bætt við, sjá mál nr. 1-5/2001. Framangreindir tveir kaflar hafa nú verið felldir saman, með lítils háttar breytingum, og fara hér á eftir.

1. INNGANGUR

Hér verður gerð grein fyrir almennum athugunum og niðurstöðum óbyggðanefndar um nokkrar staðreyndir og lagaatriði sem þýðingu geta haft við úrlausn þeirra mála sem undir nefndina heyra.

Í upphafi verður gefið yfirlit um gróðurfar á Íslandi við landnám og þeim breytingum sem á því hafa orðið síðan. Þá verður fjallað um landnám, hefð og lög sem stofnunarhætti eignarréttinda.

Því næst verður gerð grein fyrir flokkun lands í jarðir, almenninga og afrétti og eignarréttarlegri þýðingu þessara hugtaka. Hugað verður sérstaklega að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka ásamt eignarhaldi á landi undir jöklum og mörk við jökul eða á. Þá verður fjallað um hvort og þá hvaða vísbendingar um eignarréttarlega stöðu lands má draga af fyrirkomulagi fjallskila og tilvist itaka til lands eða sjávar, hvaða réttur felist í fjörueign og hver séu merki sjávarjarða til hafsins.

Loks verður fjallað um efni og gildi þeirra heimilda sem einna helst fjalla um eignarréttindi fyrir á tímum. Gerð verður sérstök grein fyrir jarðamötum og jarðabókum, máldögum og vísitásium, lögfestum, jarðabréfum og landamerkjabréfum, afsals- og veðmálabókum.

2. GRÓÐURFAR VIÐ LANDNÁM OG SÍÐARI BREYTINGAR

Íslandi má skipta í þrjú hæðar- eða gróðurbelti, þ.e. láglendisbelti, hliðabelti og hálendis- eða fjallbelti.¹ Þessi skipting byggist á því að lífsskilyrði fyrir plöntur og aðrar lífverur, þ. á m. búsetuskilyrði fyrir fólk, fara stigversnandi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli og lækkandi meðalhita. Höfudeinkenni gróðurfars breytast því frá láglendisbelti og upp til efstu gróðurmarka á hálendi, tegundum plantna fækkar mjög, harðgerar tegundir verða ríkjandi, uppskerumagn minnkar og gróðurþekjan verður gisnari.

Gróðurbeltin eru í mismunandi hæð í hinum ýmsu landshlutum, eftir því hvort um er að ræða innhéruð eða útnes, eftir snjóalögum o.s.frv. Milli gróðurbeltanna eru að sjálfsögðu ekki skörp skil heldur breytist gróðurfar stig af stigi með vaxandi hæð yfir sjávarmáli. Í grófum dráttum nær láglendisbelti landsins upp í 100-150 m hæð og sums staðar nokkru hærri sunnanlands. Hliðabeltið tekur við og nær upp í 300-400 m hæð en þar ofan við er hálendisbeltið. Ætla má að um landnám hafi mörkin legið nokkru ofar.

Talið er að við landnám hafi gróður þakið um 2/3 hluta af yfirborði landsins.² Mikill hluti láglendis- og hliðabelta, svo og hálendisbeltis upp að 600-700 m hæð á miðhálendinu, hefur verið þakinn nokkuð samfelldum gróðri og jarðvegi. Ofar hefur gróðurinn orðið stöðugt gisnari uns hann hefur horfið að mestu í 800-1000 m hæð. Í fjalllendi útnesja og í bröttum fjallahlíðum hafa efri mörk samfellds gróðurs legið neðar.

Við landnám hefur birkiskógur og kjarr sett mestan svip á gróðurfar í láglendis- og hliðabeltum og jafnvel teygt sig upp í hálendisbelti við bestu aðstæður. Áætlað er að skóglendi og kjarr hafi þakið um 1/4 hluta landsins. Það var langverðmætasta gróðurlendi landsins vegna mikillar grósku, fjölbættra nota og jarðvegsverndar. Ofan skógarmarkna hafa smárunnar, ýmsar lyngtegundir og harðgerar jurtir verið ríkjandi tegundir. Þar sem jarðvatnsstaða var há, á láglendi og hálendi, var gróskumikill votlendisgróður. Rýr mosagróður tók við þegar nálgadist efri mörk gróðurs og loks voru plöntur á stangli á því landi sem í daglegu tali er nefnt ógróið.

1 Steindór Steindórsson, 1964: *Gróður á Íslandi*. Reykjavík. S. 28.

2 Ingvi Þorsteinsson og Sigurður Blöndal, 1986: *Gróðureyðing og endurheimt landgæða*. Reykjavík. S. 13.

Nú þekur gróður aðeins um 1/4 hluta landsins í heild og um 10/100 hluta ísfrírra svæða miðhálandisins, í stað nær helmings um landnám. Aðeins um 1/100 hluti landsins er skógi eða kjarri vaxinn. Gróðurþekja landsins hefur þannig bæði dregist saman og gæði hennar rýrnað.

Langmest hefur rýrnun landgæða orðið í hálendisbeltinu, einkum á miðhálandinu. Afleiðingar þessa eru m.a. þær að verulegur hluti miðhálandisins, sem um landnám og fram eftir öldum var vel fallið til sumarbeitar, er nú gróðursnauðar auðnir.

3. STOFNUN EIGNARRÉTTINDA

Þeir stofnunarhættir eignarréttinda sem huga þarf sérstaklega að í þessu sambandi eru landnám, hefð og lög.

3.1. Landnám

Hér á landi var fyrst stofnað til eignarréttar yfir landi með námi. Telja verður líklegt að eigi síðar en með gildistöku ákvæða Jónsbókar um afrétti og almenninga hafi nám verið útilokað. Vafalaust er þó að eftir lögtöku nýbýlatiskipunar 1776 er nám úr sögunni sem stofnunarháttur eignarréttar hér á landi.¹

Landnámabók hefur löngum verið talin mikilvægasta heimildin um upphaf byggðar á Íslandi. Þar eru nefndir um 430 karlar og konur sem námu land eða eignuðust það úr landnámi annarra. Þá eru þar nöfn um 600 bæja sem risið eiga að hafa á landnámsöld, þ.e. á árunum 874-930. Efni Landnámu er spunnið úr þremur meginþáttum: landnámafrásögnum, greinargerð fyrir landnámsmönnum, ætt þeirra og niðjum og fróðleik af ýmsum toga sem lýsir m.a. viðskiptum manna, stjórnarfari, trú og siðum, skipakosti, húsakynnum, búpeningseign og landsháttum.

Landnáma er varðveitt í fimm gerðum, misjafnlega heillegum. Þrjár þeirra eru að stofni til frá miðöldum en tvær voru ritaðar á 17. öld. Melabók mun vera elst þeirra og standa næst frumgerð Landnámabókar sem talin er rituð á fyrri hluta 12. aldar en er nú glötuð. Ljóst er því að tvö hundruð ár hið minnsta hafa liðið þar til frásagnir um landnám voru skráðar. Allmikill efnislegur munur er á varðveittum gerðum Landnámabókar en þó eru landnámalýsingar yfirleitt nokkuð samhljóða.

Ýmsar sagnir er að finna í Landnámu um það hvernig menn fóru að því að nema land. Í Hauksbókargerð Landnámu er greint frá því að Íslendingar hafi leitað til Haralds konungs hárfagra um aðstoð við að setja reglur um stærð landnáma. Þá voru sett ákvæði um að enginn skyldi víðara nema en hann mætti eldi yfir fara á einum degi með skipverjum sínum.² Um konur virðist hins vegar hafa gilt sú regla að þær skyldu ekki nema víðara land en leiða mætti kvígu tvævetra vorlangan dag sólsetra á milli, vel fódraða.³ Fleiri aðferðir eru tilfærðar. Helgi magri, sem nam allan Eyjafjörð, er t.d. sagður hafa gert eld mikinn við hvern vatnsós og helgað sér svo allt hérað, væntanlega allt vatnasvæði árinna. Stundum virðist kvikféð sjálft hafa ráðið ferðinni. Í upphafi þess hluta Landnámu sem fjallar um Sunnlendingafjórðung segir m.a. á þessa leið: „Sumir þeir, er fyrstir kómu út, byggðu næstir fjöllum ok merkðu at því landskostina, at kvikféit fýstisk frá sjónum til fjallanna.“⁴

Á síðustu áratugum hafa ýmsir fræðimenn á sviði sagnfræði og bókmennta sett fram kenningar um sannfræði Landnámu. Annars vegar hefur því verið haldið fram að treysta megi frásögnum Landnámu í meginatriðum. Hér má nefna kenningar eins og þær að markmiðið með ritun Land-

1 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“, óbirt fjölrit, bls. 10-11. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II (fjölrit.). Reykjavík. S. 133-134. Þorgeir Örlygsson, 1994: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 565.

2 *Landnámabók*, 1986. Jakob Benediktsson gaf út. (Íslensk fornrit. 1. b.) Reykjavík. S. 337.

3 *Landnámabók* 1986, s. 321.

4 *Landnámabók* 1986, s. 337.

námu hafi verið að skapa grundvöll fyrir innleiðingu óðalsréttar hér á landi, undirbúa skiptingu landsins í kirkjusóknir eða varðveita ættartölur, með tilliti til erfða, hjúskapar o.fl., auk áhuga á sögu forfeðranna.¹ Hins vegar hefur því verið haldið fram að frásagnir Landnámu eigi lítið skylt við sögulegan veruleika. Í því sambandi ber að nefna þá kenningu að markmiðið hafi verið að renna stoðum undir eignarheimildir höfðingjaættanna fyrir þeim jörðum, einkum aðalbólum, sem þær töldu sig eiga á ritunartíma Landnámu.² Enn fremur hefur því verið haldið fram að sum nöfn landnámsmanna séu dregin af kennileitum, náttúrufari eða búskaparháttum.³ Heimildargildi Landnámu er því umdeilt meðal fræðimanna.

Í úrlausnum dómstóla hafa skýrar lýsingar Landnámu á umfangi landnáms verið taldar hafa sönnunargildi við mat á því hvort stofnast hafi til eignarréttar yfir tilteknu landsvæði. Þessi afstaða kemur fram í H 1994 2227 (Geitland). Þar er frásögn Landnámu um nám Geitlands talin sanna að í kjölfar landnáms hafi landsvæðið verið eignarland. Jafnframt ber að nefna H 1960 726 (Skeljabrekka) þar sem talið var auðsætt af frásögn Landnámu að landspilda hefði í öndverðu verið hluti af landi jarðarinnar Skeljabrekku. Takmarkaðar lýsingar í Landnámu hafa hins vegar fremur verið taldar mæla gegn því að land hafi verið numið og þannig orðið undirorpið beinum eignarrétti, sbr. H 1997 1162 (Auðkúluheiði), H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), H 1999 111 (Gilsá) og H 1999 2006 (Sandfellshagi). Þá hafa dómstólar lítið til gróðurfars og staðhátta við mat á því hvort líkur séu á að landsvæði hafi verið numið, sbr. einkum H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá).

Það er álit óbyggðanefndar að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða. Þá er ljóst að landnámalýsingar hennar hafa verið vel kunnar landsmönnum og sannleiksgildi þeirra óumdeilt fram á síðustu áratugi. Þetta endurspeglast í úrlausnum dómstóla. Nefndin telur því að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Jafnframt benda frásagnir Landnámu almennt séð til þess að landnám hafi í einhverjum tilvikum náð lengra inn til landsins en lýst landamerki jarða á síðari tímum. Rannsóknir á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði styðja þetta.⁴ Svo sem fram kemur í kafla 2. hefur gróðurfari inn til landsins verið þannig að landnámsmenn kunna að hafa séð sér hag í að nema land ofar en byggð hefur náð á síðari tímum. Hins vegar hljóta staðhættir, þar á meðal hæð yfir sjávarmáli og fjarlægð frá byggð, að hafa takmarkað möguleika á nýtingu. Afar takmarkaðar ályktanir verða því dregnar af gróðurfari.

Í Landnámu er hins vegar sjaldan lýst nákvæmlega umfangi landnáms eða landamerkjum. Þetta á ekki hvað síst við inn til landsins. Óbyggðanefnd telur hæpið að af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verði afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Þá er ýmislegt óljóst um aðferðir við landnámið og hverju landnámsmenn sóttust eftir, þ.e.a.s. hvort þeir hafi einvörðungu miðað við gróðurfari og staðhætti eða hvort önnur atriði skiptu einnig máli, svo sem heppileg kennileiti, samgönguleiðir, völd og áhrif o.s.frv. Óvissa um aðferðir við landnám er of mikil til þess að hægt sé að fullyrða um stærð landnáma á þeim grundvelli.

- 1 Sbr. Barði Guðmundsson, 1938: „Uppruni Landnámabókar.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 6-7, 20. Jón Jóhannesson, 1954-58: „Sannfræði og uppruni Landnámu.“ *Saga. Tímarit Sögufélags*. S. 225-226. Einar Gunnar Pétursson, 1986: „Efling kirkjuvalds og ritun Landnámu.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 193-222.
- 2 Sveinbjörn Rafnsson, 1974: *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund. S. 203-217. Sveinbjörn Rafnsson, 1976: „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknum.“ *Skírnir. Tímarit Hins íslenska bókmenntafélags*. S. 222-225, 231-233.
- 3 Sbr. Þórhallur Vilmondarson, 1982: „-stad. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 16. b. Kaupmannahöfn. D. 578-584. Sjá enn fr. greinar Þórhalls Vilmondarsonar í *Grimni. Riti um nafnfræði*. 1-3. b. (1980-1996).
- 4 Sbr. Kristján Eldjárn, 1974: „Fornþjóð og minjar.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 115. Jakob Benediktsson, 1974: „Landnám og upphaf allsherjarrikis.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 165.

3.2. Hefð

Hugtakið hefð er hvorki að finna í Grágás né Jónsbók. Í Jónsbók má þó sjá þess merki að afnot manna af tilteknum fasteignatengdum hlunnindum hafi þótt benda til ákveðinna réttinda. Í 26. kapitula landsleigubálks stendur m.a.: „Nú hefir maður skóg, eng eða haga, reka eða aðrar landsnyttjar .xx. [þ.e. 20] vetr eða lengr átölulaust, þá á sá er haft hefir, nema hinn hafi lögleg vitni til, at hann á, ef hann skal úrænt vera.“¹

Enda þótt hugtakið komi ekki fyrir í lögþóttunum virðist sem mönnum hafi snemma verið það kunnugt. Undir lok 12. aldar deildu leikmenn og Þorlákur biskup Þórhallsson um yfirráð kirkjueigna (staðamál fyrri). Bændur kröfðust forræðis yfir kirkjueignum í krafti „landsskapar ok fornrar hefðar“ en biskupinn kvað forna hefð ekki vega þyngra en lög kirkjunnar². Þessi frásögn getur ekki ein og óstudd talist heimild um hefð í lagalegum skilningi. Allt eins er líklegt að orðið sé hér notað um eitthvað sem haldist hafi órofa um ótiltekinn tíma (sbr. orðasambandið „í hefð og haldi“).

Sumir fræðimenn hafa getið sér þess til að hefð sé komin inn í norræn lög úr kanóniskum rétti. Í því sambandi er bent á að orðasamböndin „...sem að fornu hefir verið“ og „frá arilids tíð“ gætu verið þýðingar á latneska hugtakinu „praescriptio immemorialis“.³

Kaldangursrecess (Koldinghúsrecess) frá 13. desember 1558 var lögleiddur með konungsbréfi 20. mars 1563. Í konungsbréfi þessu segir að recessinn „skuli einnig ganga fyrir lög um þau efni, „sem íslensk lög þar um ekki áhræra né forklára“.“ Í recessnum, 50. kapitula, segir m.a. um 20 vetra hefð:

Item huada godz og eigner nauckur madur hefur med haund haft og halldit xx wetur oklagad og okiært. þui ma hann kuijdulaust hallda og skal það ecki wndan honum ganga nema suo finnist og bijuijsist það sie j panta sett edur lient.⁴

Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður athugaði á sínum tíma hvar vitnað væri til Kaldangursrecess í dómum og skjölum. Nefndi hann að í alþingisdómi 30. júní 1581, um Bjarneyjartolla, og í dómi Erlends sýslumanns Magnússonar 9. apríl 1594, um Kleifarblá, sé vitnað í 50. kapitula í recessinum.⁵ Af rannsókn Jóns verður ekki séð að recess þessi hafi haft þýðingu utan þessa.

Rétt er að taka fram að Kaldangursrecess er að engu getið í þeim umræðum sem fram fóru um miðja 19. öld um setningu hefðarlaga.

Af athugun á dómum í Íslensku fornbréfasafni og Alþingisbókum Íslendinga verður ekki dregin önnur og víðtækari ályktun en sú að sá sem hafði haft umráð eignar um árabíl væri líklegur eigandi hennar nema annað kæmi fram í dómum eða skjölum, svo sem oft er gerður fyrirvari um. Er sá fyrirvari einnig í samræmi við fyrirnefnt ákvæði Jónsbókar.

Í Dönsku lögum Kristjáns V. frá 1683 voru ákvæði um hefð og fleira. Samsvarandi ákvæði voru í Norsku lögum frá 1687 og segir þar m.a. svo í 5. bók, 5. kapitula, 3. gr.:

Hvis andet Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar ulast og ukært til Tinge, det beholder hand uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

1 Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og réttarboetr de for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314. Kaupmannahöfn 1904. S. 156.

2 Sbr. Biskupa sögur. 1. b. Kaupmannahöfn 1858. S. 281 (Oddaverja þáttur, ritaður í byrjun 13. aldar).

3 Wallén, Per-Edwin, 1981: „Hævd. Sverige.“ *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn (2. útg.). D. 285. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hævd. Island.“ Sama rit, d. 287-288.

4 Íslenskt fornbréfasafn. 13. b. Reykjavík 1933-1939. S. 355. Sbr. *Alþingisbækur Íslands*. 1. b. Reykjavík 1912-1914. S. 425-426. *Alþingisbækur Íslands*. 3. b. Reykjavík 1917-1918. S. 33-35.

5 Íslenskt fornbréfasafn 13, s. 351.

Ákvæði þessi voru aldrei birt hér á landi en mörg dæmi eru þess að Yfirréttur og Landsyfírréttur beittu þessum lögum, sbr. t.d. dóm frá 5. maí 1830 þar sem vitnað er án nokkurs fyrirvara til Norsku laga 5-5-3.¹

Þá var í erindisbréfi fyrir biskupana á Íslandi frá 1. júlí 1746 ákvæði í 16. gr. þar sem gert var ráð fyrir því að á 100 árum mætti hefða eignir og réttindi sem verið hefðu kirkjueign.²

Vorið 1836 lagði Bjarni Thorsteinsson amtmáður til við kansallíð í Kaupmannahöfn að 26. kapituli landsleigubálks Jónsbókar yrði numinn úr gildi og tekin upp ákvæði Dönsku laga um hefð. Fram kom að óljóst þætti hvort reglan í Jónsbók tæki einungis til hlunninda eða einnig til fasteigna. Kansallíð bar málið undir Landsyfírrétt og síðan embættismannanefndina sem skipuð var 22. ágúst 1838. Við athugun lögfróðra manna kom í ljós að íslenskir dómstólar á 17. og 18. öld og fram á þá 19. höfðu í langflestum tilvikum tekið mið af Dönsku og Norsku lögum í þeim málum sem snertu hefð. Flestir nefndarmanna voru þeirrar skoðunar að rétt væri að innleiða hér dönsk hefðarlög.³

Árið 1845 var lagt fyrir ráðgjafafingið frumvarp kansallísins til tilskipunar um hefð og fyrningu. Var þar gert ráð fyrir að ákvæði Dönsku laga um hefð og fyrningu yrðu lögleidd hér á landi.

Í umræðum á ráðgjafafinginu kom fram að algengt var að farið væri að ákvæðum Dönsku og Norsku laga um hefð enda þótt þau ákvæði hefðu ekki verið lögleidd hér. Skiptar skoðanir voru um þetta frumvarp. Þeir sem voru því fylgjandi töldu að hefðarlög gætu verndað eignarréttinn og leyst úr þeirri réttaróvissu sem ríkt hefði. Þeir sem andvígir voru tilgreindu ýmis rök gegn frumvarpinu. Í fyrsta lagi væru eignir og ítök oft langt hvert frá öðru og frá eigendum og þess vegna væri erfitt fyrir þá að verja rétt sinn gagnvart þeim sem vildu sölsa undir sig eignir þeirra í skjóli hefðarlaga. Að auki vísaði frumvarpið almennt til danskra lagareglna um hefð án þess að ljóst væri hver ákvæði lögleiða ætti hér. Ef hin danska hefð fengi lagagildi hér á landi gegn vilja þjóðarinnar þá væri það band á komið sem ekki yrði seinna leyst. Einnig var bent á að ákvæði Jónsbókar hefði ekki valdið neinum ágreiningi eða misskilningi fyrr en á síðustu tímum þegar íslenskir lögfræðingar hefðu farið að meta íslensk lög minna en hin dönsku. Loks tóku þeir fram að búast mætti við málaferlum sem ekki yrði séð fyrir endann á og myndu valda ærnum kostnaði ef frumvarpið yrði samþykkt. Lyktir málsins urðu þær að frumvarpið var fellt með 16 atkvæðum gegn 8 og engin tilskipun sett.⁴

Þrátt fyrir að Landsyfírréttur hefði um árábil dæmt eftir Dönsku og Norsku lögum fór að bera á efasemdum um gildi þeirra er leið á 19. öld. Loks var kveðið á um það í dómi 19. desember 1887 að enda þótt „eignar-hald á fasteign (possessio)“ hafi varað óátalið í 30-40 ár, veitti það eigi eignarheimild eftir íslenskum lögum.⁵ Í dómi Landsyfírréttar frá 12. október 1896 var upprekstrarfélagi fjögurra hreppa í Mýrasýslu hins vegar dæmdur beinn eignarréttur að landsvæðinu Hellistungum á grundvelli uppreksturs „um ómuna tíð“ og með skírskotan til Jónsbókar, 26. kap. IIb. i.f.⁶

Samkvæmt framansögðu voru réttarreglur um hefð yfir fasteignum óljósar og lagaframkvæmd misvísandi allt til loka 19. aldar. Með setningu hefðarlaga, nr. 46/1905, fengust loks skýrar reglur á þessu sviði. Felld voru úr gildi þau ákvæði hér að lútandi sem löggjafinn taldi gildandi rétt, þ.e. ákvæði 26. kapitula landsleigubálks Jónsbókar sem og 16. gr. í erindisbréfi til biskupa frá 1. júlí 1746. Fleiri atriði tengd lögtöku hefðarlaga skipta og verulegu máli í þessu sambandi. Í greinargerð með frumvarpi til hefðarlaga segir svo:

Þar sem nú hefur fundizt ástæða til að leggja fyrir alþingi frumvarp til laga um hefð, þá byggist þetta ekki að eins á því, að eins og hefð er til í lögum allra síðaðra þjóða og hefur verið álitin nauðsynleg

1 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum 1802-1873*. 3. b. Reykjavík 1925-1931. S. 360-374.

2 *Lovsamling for Island*. 2. b. Kaupmannahöfn 1853. S. 653.

3 *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga*. Fyrsta þing 1. júlí til 5. ágúst 1845. Reykjavík 1845. S. 2-12.

4 *Tíðindi frá Alþingi*...1845, s. 466.

5 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 3. b. (1886-1889) Reykjavík 1890. S. 236-241.

6 *Landsyfírréttardómar og hæstaréttardómar í íslenskum málum*. 5. b. (1895-1898) Reykjavík 1901. S. 327-330.

til að tryggja viðskiptalífið, eins muni vera þörf á þessu rjettartæki hjer á landi, heldur miklu fremur á því, að svo að segja árlega eykst þörfin á því fyrir landbúnaðinn að hafa greið og góð lántökuskilyrði, en eitt aðalskilyrði fyrir því er, að eigendur jarðanna hafi formlega eignarheimild fyrir jörðum sínum. Nú er það vitanlegt, að hjer á landi hafa menn verið mjög skeytingarlausir með að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. Hefur löggjafinn fundið það vel, að þetta var óheppilegt fyrir viðskiptalífið, og sjest það meðal annars af því, að með lögum 15. febr. 1895 var fasteignarsölugjaldið afnumið, til þess að fá menn því heldur til að láta þinglýsa eignarheimildum sínum. ...

Auk framangreindra ástæðna fyrir því að lögleiða hefð hjer á landi, skal það einnig tekið fram, að með því að nú mun víðast vera búið að þinglýsa landamerkjum fyrir jörðum samkv. landamerkjälögum 17. marz 1882, þá er þar viss grundvöllur á að byggja um eignarhaldið milli jarðanna innbyrðis, og virðast því að miklu leyti burtfallnar ástæður þær, er menn höfðu á móti hefðinni 1845...¹

Af þessu má ráða að setning laga um hefð 1905 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok 19. aldar og byrjun þeirrar 20. að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 5.2. og 5.5. Þess er jafnframt að geta að eitt meginhlutverk hefðar er að styðja við og auka réttarvernd eignarréttinda sem eru lögmæt einnig af öðrum ástæðum.²

Samkvæmt 1. gr. hefðarlaga má vinna hefð á hverjum hlut, jafnt fasteign sem lausafé, er getur verið eign einstakra manna, án tillits til þess, hvort hann var áður einstaks manns eign eða opinber eign. Niðurlag ákvæðisins verður ekki skilið svo að hefð verði ekki unnin á verðmætum sem ekki eru beinum eignarrétti háð. Þvert á móti verður að líta svo á að þar sem hægt er að hefða eign einstaklings eða hins opinbera sé því fremur hægt að hefða fasteignarréttindi sem ekki eru beinum eignarrétti háð.³ Meginskilyrðið fyrir hefð á fasteign er 20 ára óslitið eignarhald sem fullnægir tilteknum huglægum og hlutlægum skilyrðum, sbr. 2. gr. laganna.

Ótvírætt er að virk yfirráð og bein hagnýting án löggernings eru veigamiklir þættir við mat á eignarhaldi samkvæmt hefðarlögum. Jafnframt hafa ráðstafanir að lögum, t.d. afsal eignar, veðsetning, stofnun ítaks og veiting leyfa til hagnýtingar eignar, verið taldar veigamikil vísbending um eignarhald. Þá getur viðhorf hefðanda og annarra aðila haft þýðingu í þessu sambandi, auk annarra atriða sem minna máli skipta.

Í Hæstarétti hafa gengið nokkrir dómar þar sem reynt hefur á hvort aðilar hafi hefðað beinan eignarrétt að afréttum eða öðrum svæðum utan landamerkja jarða. Ber hér að nefna H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði). Í öllum tilvikum var eignarhefð talin ósönnuð en ekki örlar á ráðagerð um að eigendalaus svæði verði ekki hefðuð. Af þessum dómum er ljóst að hefðbundin afréttarnot, þ.e.a.s. sumarbeit og e.t.v. önnur takmörkuð notkun, eru ekki nægjanleg ein sér. Jafnframt virðast ráðstafanir að lögum, svo sem sala tiltekinna réttinda, ekki hafa þýðingu við þetta mat. Samt sem áður verður af þessum dómum ráðið að ekki sé útilokað að hefða eignarrétt að slíku landsvæði. Skilyrði til þess eru hins vegar þröng.

Þá kemur til skoðunar hverjar séu kröfur dómstóla til eignarhefðar þegar um er að ræða land sem liggur innan merkja jarðar. Í H 1997 2792 (Laugavellir) var eignarhefð viðurkennd enda þótt not hefðanda, sem jafnframt studdi rétt sinn við kaupsamning, hefðu verið sambærileg afréttarnotum, þ.e. beit og eftir atvikum önnur þrengri nýting. Í H 1939 28 (Einarsnes) taldist eignarhefð einnig fullnuð enda þótt eignarheimild væri sögð glötuð og ekki annar grundvöllur fyrir hendi en takmörkuð not.

1 *Alþingistíðindi* 1905. A. Þingskjöl. Reykjavík 1905. S. 148, sbr. s. 426-428.

2 *Alþingistíðindi* 1905, A, s. 140. Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignarréttur* II, s. 156, 159.

3 Sbr. Gaukur Jörundsson: „Um afrétti og almenninga“ (óbirt fjölrit), s. 14-15.

Þá er og ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar, sbr. H 1991 1444 (Skógar og Brúsholt) og H 1995 2120 (Nefsholt og Gata).

Það er áður rakið að skýrum réttarreglum um hefð var ekki til að dreifa fyrir setningu hefðarlaga, nr. 46/1905. Í 12. gr. laganna kom fram að telja mætti eignarhald hefðanda fyrir gildistöku laganna til hefðartíma þó þannig að engin hefð teldist fullnuð fyrr en í árslok 1910. Ljóst er að með þessu var ákveðið að hefðarlög giltu afturvirkir en ákvæðið tók þó aðeins til hefðarhalds sem fyrir hendi var við gildistöku laganna.

Um þýðingu venjuréttar er það að segja að afnot lands, sem ekki uppfylla skilyrði hefðarlaga til hefðarhalds, geta ekki stofnað til eignarréttinda yfir landinu. Hins vegar kann viðurkennd beiting tiltekinna eignarráða, sem styðjast við aðrar eignarheimildir, að hafa áhrif á mat á því hvers eðlis eignarráðin eru, t.d. um sönnunarbyrði fyrir gildi eða efni eignarheimildar. Þýðing venju er því sönnunarlegs eðlis fremur en að þar geti verið um að ræða sjálfstæða eignarheimild.

3.3. Lög

Þá verður hugað að stofnun eignarréttinda með lögum. Átjándi öldin hefur löngum verið talin eitt mesta harðindatímabil í sögu þjóðarinnar og fjöldi jarða lagðist í eyði. Viðbrögð stjórnvalda voru þau að senda til landsins þriggja manna nefnd (landsnefndina fyrri) til að kynna sér landshagi og leggja fram tillögur um úrbætur. Það var við þessar aðstæður sem nýbýlatilskipunin um landnám og byggingu eyðijarða var gefin út, 15. apríl 1776. Í henni fólst heimild til að byggja jarðir á óbyggðum svæðum, jafnvel innan eignarlanda. Tilgangurinn var að hamla gegn fólksfækkun og eyðingu jarða með því að hvetja ungt fólk til að stofna heimili og byggja upp hin eyddu býli.

Samkvæmt ákvæðum tilskipunarinnar var skylt að taka í notkun „útlendi“ jarða sem lá notalaust og átti jarðeigandinn að hafa forgangsrétt til að byggja þar upp nýbýli. Ef hann gerði það ekki var öðrum látið það eftir. Á öðrum óbyggðum landsvæðum, þ. á m. „afréttaralmenningum“, höfðu allir jafnan rétt til að stofna nýbýli samkvæmt tilteknum reglum. Þetta gildi einnig um lönd og jarðir sem forðum voru í byggð en höfðu um langan aldur legið í eyði. Var þá litið svo á að enginn gæti lengur talist eigandi eða erfingi slíkra jarða.

Nýbýlatilskipunin var í gildi í rúm hundrað ár en ekki verður séð að hún hafi borið þann árangur sem til var ætlast. Þó er talið að um þrjátíu jarðir og hjáleigur hafi verið byggðar fyrstu tíu árin sem tilskipunin var í gildi, flestar að frumkvæði þeirra sem töldust eigendur þessara eyðijarða. Sjaldgæft er því að stofnað hafi verið til eignarréttinda á grundvelli nýbýlatilskipunar.¹

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni var kveðið á um að nýbýli mætti stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum er enginn gæti sannað sína eign. Í 2. gr. laganna var kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skyldi láta vita um fyrirætlun sína ef hann vildi stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskrteini fyrir landinu. Skilyrði til stofnunar nýbýla voru þannig þrengd verulega og munu þess engin þekkt dæmi að nýbýli hafi verið reist á grundvelli þessara nýbýlalaga.²

4. FLOKKUN LANDS

4.1. Almenn

Flokkun lands á grundvelli eignarhalds hefur verið með ýmsu móti í íslenskum rétti og hugtakanothkun ekki alltaf samræmd. Lengst af var að meginsteftu til greint á milli *jarða* og *afrétta*, auk

¹ Þorkell Jóhannesson, 1950: *Saga Íslendinga*. 7. b. Reykjavík. S. 254-255.

² Þorkell Jóhannesson, 1948: *Alþingi og atvinnumálin. Landbúnaður og útvegsmál. Höfuðþættir*. (Saga Alþingis IV.) Reykjavík. S. 70.

almenninga. Þessi skipting kemur þegar fram í Grágás og má glögglega sjá í eftirfarandi ákvæði Jónsbókar:

Svá skulu almenningar vera sem at fornu hafa verit, bæði hit efra ok hit ytra; en ef menn skilr á, kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning, þá festi sá lög fyrir er sér kallar ok stefni þing er menn eigu því máli at skipta, ok hafi haft upp þingboð fyrir fimt.¹

Hér má að auki nefna tilskipun um veiði á Íslandi 1849 og frumvarp til landbúnaðarlaga 1878.² Í nýbýlatilskipun 1776 og landamerkjalogum, bæði 1882 og 1919, er gengið út frá flokkun lands í jarðir og afrétti en hugtakið almenningur er ekki notað. Þess í stað er í nýbýlatilskipun talað um „afréttaralmenninga“ og í landamerkjalogum um „aðrar óbyggðar lendur“.³ Á síðari tímum hefur þessi flokkun riðlast, ný hugtök komið fram og hin eldri verið notuð í fleiri en einni merkingu.

Með þjóðlendulögunum er komið á þeirri nýskipan að land er flokkað í tvennt, eignarland og þjóðlendu, sjá 1. gr. laga nr. 58/1998. Eignarland er skilgreint sem „landsvæði sem er háð einkaeignarrétti þannig að eigandi landsins fer með öll venjuleg eignarráð þess innan þeirra marka sem lög segja til um á hverjum tíma.“ Þjóðlenda er skilgreind sem „landsvæði utan eignarlenda þó að einstaklingar eða lögaðilar kunni að eiga þar takmörkuð eignarréttindi“. Hugtakið afréttur er ekki lengur notað sem lýsing á ákveðnu eignarformi lands og er skilgreint sem „landsvæði utan byggðar sem að staðaldri hefur verið notað til sumarbeitar fyrir búfé“. Afréttur getur þannig verið hvort heldur er í eignarlandi eða þjóðlendu.

Hugtökin jörð, afréttur og almenningur samkvæmt hinni eldri flokkun hafa þýðingu við úrlausn mála á grundvelli þjóðlendulaga. Ræðst hún nánar af því hvernig þau falla að hugtökunum eignarland og þjóðlenda. Verður nú hugað að jörðum, afréttum og almenningum í þessu sambandi og einkanlega lítið til stofnunar, nýtingar, afmörkunar og inntaks réttinda og skyldna. Óbyggðanefnd leggur þó áherslu á að sú flokkun er ekki fortakslaus og að dæmi finnst um landsvæði sem ekki verða felld í neinn framangreindra flokka, sbr. einnig umfjöllun í kafla 4.5.

4.2. Jörð

Komið hefur fram að helstu stofnunarhættir beins eignarréttar hér á landi eru nám, hefð og lög. Samkvæmt því sem í Landnámu greinir voru sum landnám í öndverðu mjög stór en var smám saman skipt niður í smærri einingar, jarðir. Um þetta eru ýmis dæmi, sbr. t.d. eftirfarandi frásögn af Skalla-Grími Kveldúlfssyni:

Skalla-Grímr var þar um vetrinn, sem hann kom af hafi, ok kannaði þá allt herað. Hann nam land utan frá Selalóni ok et efra til Borgarhrauns ok suðr allt til Hafnarfjalla, herað allt svá vítt sem vatnföll deila til sjóvar. ... Síðan skipaði hann heraðit sínum fêlogum, ok þar námu margir menn síðan land með hans ráði. Skalla-Grímr gaf land Grími enum háleyska fyrir sunnan fjörð á milli Andakílsár ok Grímsár; hann bjó á Hvanneyri. Úlfr hét son hans, faðir Hrólfs í Geitlandi.⁴

1 Jónsbók 1904, s. 185 (52. k. IIb). Sbr. einnig Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson, Möður Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík 1992. S. 342, 369 (46. k., 74. k. IIb.).

2 Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit meirihlutans), Reykjavík 1877. Frumvarp til landbúnaðarlaga fyrir Ísland (álit minnihlutans). Reykjavík 1878. Sjá einnig 1.-2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849 (*Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 316).

3 Í nýbýlatilskipuninni er greint á milli víðátta í byggðum sveitum, eignarlenda, afréttaralmenninga og loks eyðilanda og eyðijarða í byggð (*Lovsamling for Island*. 4. b. Kaupmannahöfn 1854. S. 251-257). Sjá 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882 og 41/1919.

4 *Landnámabók* 1986, s. 71, sbr. einnig s. 139-146, 230-232.

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög gert ráð fyrir að landsvæði jarðar væri afmarkað með landamerkjum.¹ Þannig er mælt fyrir um það í Jónsbók að við sölu lands skyldu aðilar „kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök“. Jafnframt var seljanda jarðar skylt að ganga á merki innan tólf mánaða, með þeirri undantekningu m.a. að eigi var „skylt at ganga á merki þar er fjöll þau eru, er vatnfjöll deilaz millum heraða, ok eigi er skylt at ganga ór búfjárgangi á fjöll upp, kveða skal þar á merki“². Væri uppi ágreiningur um eignarhald á tilteknu landsvæði og „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ skyldi leysa úr því máli eftir ákveðnum reglum. Í því fólst m.a. að sá „er sér kallar þá jörð“ þurfti að leiða fram vitni máli sínu til stuðnings. Svadagi vitnis skyldi vera á þessa leið: „þat hefir ek heyrt, at þar skilr mark á meðal eignar bónda ok almenning eða afréttar ...“³

Með landamerkjalögum, nr. 5/1882, var þó fyrst kveðið á um almenna skyldu landeiganda eða umráðamanns jarðar til að setja glögg landamerki fyrir jörð sinni þar sem þau voru ekki fyrir, halda þeim við og skrásetja, sbr. 1.-3. gr. Samsvarandi ákvæði eru í 1.-3. gr. núgildandi landamerkjalaga, nr. 41/1919.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur jarðeiganda innan merkja jarðar sinnar. Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, veiði, vatns, reka og jarðefna. Síðar verður vikið að hliðstæðum atriðum varðandi afrétti.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur landeigandi átt beit og annan jarðargróður á jörð sinni, sjá nánar í kafla 4.7. Hann hefur sjálfur stjórnað því hvenær, hversu lengi og hvaða fjölda fjár þar væri beitt.

Á sama tíma hefur að meginreglu verið kveðið á um einkarétt jarðeiganda til veiði fugla, fiska og annarra nytjadyra á jörð sinni.⁴ Í sumum tilvikum hefur beinlínis verið tekið fram að rétt landamerki jarðar hverrar skyldu ráða veiði á landi.⁵

Hér má að auki nefna þá meginreglu vatnalaga, nr. 15/1923, að vatnsréttindi fylgi landareign hverri, sbr. ákvæði 2. gr.⁶ Regla þessi á rætur að rekja til ákvæða Grágásar og Jónsbókar.⁷ Um vatnsréttindi voru þó að sönnu fábrotin fyrirmæli lengst af í íslenskri löggjöf og lutu þá fyrst og fremst að notum vatns til neyslu og áveitu. Stóð um það nokkur fræðilegur ágreiningur í hvaða mæli vatnsréttindi tilheyrðu viðkomandi fasteign og endurspeglast sá ágreiningur m.a. í viðhorfum innan Fossanefndarinnar svokölluðu sem lagði drögin að gildandi löggjöf um vatnsréttindi, vatnalögum, nr. 15/1923.⁸ Með þeim var sú tilhögun þó óumdeilanlega staðfest að allir helstu þættir vatnsréttinda og vatnsnota tilheyrðu þeirri fasteign sem land ætti undir vatninu, þ.m.t. orkunýtingarrétturinn, sbr. 49. gr. laganna. Hefur það enn frekar verið staðfest með síðari niðurstöðum Hæsta-

1 Grágás 1992, s. 342 (46. k. lbp.).

2 Jónsbók 1904, s. 124 (6. k. lbb). Samkvæmt ákvæðum Jónsbókar voru menn einnig í vissum tilvikum skyldir til að gera svokallaðan „löggarð“ um töðuvöll sinn, engjar og einnig bæja á milli, sbr. bls. 159-163 (31.-32. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 186 (52. k. llb.).

4 Sjá t.d. Jónsbók 1904, s. 188-192 (56.-57. k. llb.); 1. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 121. gr. vatnalaga, nr. 15/1923; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957; 1. mgr. 2. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 2. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970, og 2. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

5 Sjá t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954 og 1. mgr. 4. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966.

6 Sjá nú einnig 2.-3. gr. laga nr. 57/1998, um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu.

7 Sjá t.d. Grágás 1992, s. 324-325, 350-351 (34., 35. og 52. k. lbp.). Jónsbók 1904, s. 188-190 (56. k. llb.).

8 Ólafur Lárusson sýnist þó hafa verið þeirrar skoðunar að vatnsréttindi, þ.m.t. réttur til grunnvatns, hafi jafnan fylgt landareign og studdi þá skoðuna sína m.a. túlkun ákvæða Grágásar og Jónsbókar þ.a.l., sbr. Ólafur Lárusson, Skrifaðir kaflar úr hlutarétti, Vatnsrjettur, Reykjavík 1929. Í H 1963 173 segir síðan beinlínis að það sé forn regla í íslenskum rétti að hver maður eigi vatn og veiði fyrir sinni jörð, sbr. 56. kap. llb. Jónsbókar.

réttar, sbr. t.d. H 1955 431 og H 1963 173. Með lögtöku laga nr. 57/1998 var jafnframt staðfest að eigandi fasteignar færi með eignarráð þess grunnvatns sem undir fasteign hans myndist.

Á sama hátt hefur sú meginregla gilt að hver maður ætti reka fyrir sínu landi.¹ Rekabálkur Jónsbókar er að stærstum hluta enn í gildi, sjá nánar í kafla 4.9.

Af ákvæðum Grágásar um rétt leiglendings til mótaks í leigulandi og Jónsbókar um sams konar rétt til torfskurðar verður jafnframt ályktað að jarðeigandi hafi átt einkarétt til jarðefna á jörð sinni.² Sama meginregla virðist koma óslitið fram í síðari tíma löggjöf.³ Framangreind lagaákvæði miðast við og endurspegla tilganginn með stofnun hverrar jarðar, að stunda þar búskap og nýta þannig landið til viðurværis.

Þá hafa eigendur og ábúendur jarða átt sérstökum lögákvæðnum skyldum að gegna. Nefna má að samkvæmt ákvæðum Grágásar og Jónsbókar skyldu þeir bera boð um þinghald milli bæja.⁴ Höfuðskyldan hefur þó fyrr og síðar falist í skattgreiðslum.

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97.⁵ Tíund var í reynd 1% eignarskattur sem lagður var á jarðnæði bændna og flestar aðrar eigur landsmanna. Með jarðabókum á 17. öld og síðar leituðust stjórnvöld við að fá sem gleggsta hugmynd um skattskyldar jarðeignir í landinu og verðmæti þeirra og eru dæmi um að reynt hafi verið að meta jarðir að nýju til að komast sem næst raunvirði þeirra. Sjá nánar í kafla 5.2.

Notkun hugtaksins jörð í löggjöf hefur verið breytileg og á stundum óljós. Þannig bregður fyrir hugtakinu aðalbóli í Grágás og höfuðbóli í Jónsbók þegar rætt er um þær jarðir sem síst skyldi farga undan ættargóssi. Hugtakið staður er einnig víða notað í heimildum um sérstakan flokk kirkjujarða. Það táknaði fyrst og fremst full eignarráð kirkjustofnunar yfir heimalandi sínu.⁶

Í Grágás og Jónsbók er ekki minnst á hjáleigur enda var leiguliða óheimilt að leigja út frá sér nema með leyfi landeiganda.⁷ Ekkert virðist þó hafa verið því til fyrirstöðu að sjálfseignarbóndi leigði öðrum skika af landi sínu. Sjálft hugtakið hjáleiga kemur ekki fyrir í heimildum fyrr en í byrjun 15. aldar.⁸ Fram að þeim tíma voru önnur hugtök notuð eins og heimalönd, smálönd og hjábýli.⁹ Hjáleigubýggð mun fyrst hafa myndast á 13. öld en vaxið mjög á 14. öld.¹⁰

Sumar hjáleigur urðu til í sellöndum þegar reynt var að breyta selstæði í varanlegan bústað.¹¹ Á grundvelli nýlegra rannsókna hefur þeirri kenningu verið haldið fram að seljabúskapur hafi mjög snemma orðið mikilvægur þáttur í íslenskum landbúnaði. Þar er jafnframt dregin sú ályktun að selstæði hafi í fyrstu verið í heimalöndum en snemma færst yfir á svæði sem öllum var heimilt að nýta.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 194-196 (6. og 60. k. llb.).

2 Sjá *Grágás* 1992, s. 345 (48. k. llb.). *Jónsbók* 1904, s. 135-136 (6. og 7. k. llb.).

3 Sjá 3. k., 8.-10. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi (*Lovsamling for Island*. 5. b. Kaupmannahöfn 1855. S. 454-455), 1. mgr. 3. gr. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. gr. námulaga, nr. 24/1973 og 3. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998.

4 *Grágás* 1992, s. 182 (42. k. um fjárleigur). *Jónsbók* 1904, s. 106-108, 110-112 (29. og 32. k. flb.).

5 Sjá einnig t.d. lög um fasteignamat, nr. 22/1915, 3/1938, 70/1945, 28/1963, 94/1976, 6/2001.

6 Sbr. Magnús Stefánsson 2000: *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen*. I. Bergen. S. 35.

7 *Grágás* 1992, s. 344 (48. k. llb.).

8 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 660 (árið 1401). Ólafur Lárusson (1944) telur elstu öruggu heimildina þar sem hjáleiga kemur fyrir vera frá 1431 (*Byggð og saga*. Reykjavík. S. 55).

9 Árni Daniel Júlíusson, 1996: *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*. Kaupmannahöfn. S. 94.

10 Helgi Þorláksson, 1991: *Vaðmál og verðlag*. Reykjavík. S. 462-463.

11 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vidalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 398. *Jarðabók Árna og Páls* 5 (Kph. 1931-1933), s. 98. *Jarðabók Árna og Páls* 6 (Kph. 1938), s. 231. *Jarðabók Árna og Páls* 7 (Kph. 1940), s. 232. *Jarðabók Árna og Páls* 8 (Kph. 1926), s. 382, 398, 431. *Jarðabók Árna og Páls* 9 (Kph. 1930), s. 335. *Jarðabók Árna og Páls* 10 (Kph. 1943), s. 4, 298. *Jarðabók Árna og Páls* 11 (Kph. 1943), s. 13, 66, 96, 98, 111, 123, 148, 153, 225, 252, 257, 272, 280, 333, 347, 368.

Þessi sameiginlegu sellönd hafi síðan komist í einkaeigu eða ábúendur einstakra jarða gert tilkall til þeirra.¹ Um þetta verður þó varla fullyrt nema hvert tilvik sé skoðað sérstaklega.

Hvernig sem til hjáleigubúskapar var stofnað í öndverðu var lengi ekki gert ráð fyrir að hjáleigur væru tíundaðar sérstaklega í jarðabókum. Það er ekki fyrir en í tilskipun um nýtt jarðamat frá 1. september 1848 að kveðið er á um að hjáleigur skuli metnar sem sérstakar jarðir ef þær hafi sín sérstöku landmerki og virðist þeirri reglu hafa verið fylgt í löggjöf eftir þann tíma.

Lögbýli var annað hugtak yfir jörð og þá gjarnan notað til að greina á milli heimajarðar og hjáleigu. Elstu dæmi þess í Orðabók Háskólans eru frá 16. öld. Í Grágás kemur þó fyrir hugtakið lögbú þegar rætt er um þá menn sem rétt sé að kveðja til búakviðar en merkingin er að öðru leyti óljós. Í Jarðabók Árna og Páls má einnig sjá þess merki að lögbýli hafi verið skilgreint sem jörð er ætti skyldurekstur á afrétt.² Þau hugtök sem hér hefur verið gerð grein fyrir lýsa mismunandi tegundum jarða en veita ekki frekari vitneskju um eignarréttarlega þýðingu hugtaksins jörð í samanburði við hugtökin afréttur og almenningur.

Þá kemur til athugunar hvort land innan jarðar geti haft mismunandi eignarréttarlega stöðu.

Hugtakið heimaland kemur víða fyrir í heimildum, ekki sist máldögum. Í Jónsbók birtist það fyrst í fyrirsögn 53. kafla landsleigubálks: „Um afréttarfé ef það gengur í heimaland.“ Einnig er minnst á það í réttarbót Hákonar Magnússonar konungs árið 1305:

Þat er góðr vilji várr um geldfé at þat sé sektalaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa ok gefa enga sök á því.³

Hér sýnist *heimaland* merkja jörð aðskilda frá því landsvæði þar sem geldfé gengur að jafnaði, þ.e. afrétti.

Í máldögum er heimaland haft um þá jörð sem kirkja stóð á, stundum til aðgreiningar frá öðrum jörðum sem eignaðar voru kirkjunni. Í yngri heimildum eru þó dæmi um að heimaland hafi verið sérstök bújörð, aðskilin frá þeirri jörð sem hún heyrði undir. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns segir t.d. um jörðina Íshól í Ljósavatnshreppi að hún sé eign staðarins í Laufási og kallist „heimaland þess staðar“ þó að þaðan liggi næstum hálf önnur þingmannaleið, eða 50 km, til Íshóls.⁴

Einnig hefur verið bent á að í heimildum frá 18. öld virðist heimaland stundum vera haft um „einkonar millistig á milli lögbýlis og hjáleigu, þó skyldara hjáleigu“. Býli sem á þennan hátt nefnist heimalönd í fyrrgreindum heimildum séu einatt mjög forn hjálönd eða hjáleigur sem byggst hafi áður en kom til hinnar eiginlegu hjáleigubýggðar. Venjuleg merking orðsins heimaland sé önnur, þ.e. afmörkuð landareign ákveðinnar, einstakrar jarðar heima fyrir, gagnstætt afrétti.⁵

Hugtök þau sem hér hefur verið fjallað um koma víða fyrir í fjallskilareglugerðum án þess að þau séu skilgreind nánar. Þó er að finna undantekningar eins og fjallskilareglugerð fyrir Mýrasýslu, nr. 88/1892, en þar segir meðal annars svo í 4. gr.:

Heimalönd. Heimaland jarðar liggur umhverfis bæ hennar og út frá túni, og er hvergi sundur skorið af annarri landareign. Sumra jarða heimalandi utanhúss má aftur skipta í tvennt:

a. Búfjárhagar er sá hluti af landareign jarðar, er búpeningur hennar gengur jafnaðarlega í árið um kring. Hér með teljast og engjar í heimalöndum. Flestra jarða heimaland heyrir allt undir þennan staflíð.

1 Hitzler, Egon 1979: *Sel - Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit*. Ósló. S. 213-215, 226.

2 *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 13. b. Fylgiskjöl. Reykjavík. S. 24.

3 *Jónsbók* 1904, s. 292.

4 *Jarðabók Árna og Páls* 11, s. 143.

5 Björn Teitsson, 1973: *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu 1703-1930*. Reykjavík. S. 78-79.

b. *Útlenda* kallast hér sá hluti af heimalandi jarðar, er liggur út frá búfjárhögum hennar á eina hlið eða fleiri, og verður sökum fjarlægðar eða afstöðu eigi varinn almennings fé, eða notaður stórum meir til sumarbeitar af ábúanda þeirrar jarðar en mörgum öðrum. Þetta á aðeins við um landmiklar jarðir, er liggja við afrétt.¹

Í tilvitnaðri fjallskilareglugerð er gert ráð fyrir að útlenda sé hluti heimalands. Sami eða svipaður skilningur kemur reyndar fram í nýbýlatilskipuninni 15. apríl 1776 þegar fjallað er um „útlendi“ eignarlanda en þar skyldi jarðeigandinn hafa forgangsrétt til að byggja upp nýbýli. Einnig er rétt að benda á það sem Þorvaldur Thoroddsen segir í riti sínu *Lýsing Íslands* að útlendur „[heiti] þeir hlutir af heimalandi, er liggja út frá búfjárhögum“.²

Í löggjöf tuttugustu aldar gætir þess í sívaxandi mæli að þær fasteignir eða fasteignaréttindi sem áður höfðu án sundurgreiningar verið felld undir jarðarhugtakið séu flokkaðar og skipt upp með nýjum hætti. Í fjölda laga er víkið að hugtökunum jörð, lögbýli, landareign lögbýla, eyðijarðir og heimaland jarða. Settar eru fram ýmsar skilgreiningar sem oft vísa til annarra laga að einhverju leyti.³

Niðurstaða óbyggðanefndar er sú að almennt megi gera ráð fyrir því að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hverrar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur ráðist af búskaparháttum og umfangi bús á hverjum tíma. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi farið með umráð og hagnýtingu, ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland almennt.

Landsvæði hverrar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Heimaland jarðar sýnist að jafnaði hafa tekið til alls lands henni tilheyrandi, gagnstætt hins vegar afréttum. Ekki virðist almennt hafa verið gert ráð fyrir skiptingu jarðar í heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og annað land, úthaga eða afréttarland, í takmarkaðri notum. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar undir einstakar jarðir lá eða liggur sjálfstætt afréttur, sjá einnig kafla 4.4. og 4.5. Í slíkum tilvikum er þó oft fyrir að fara glöggum og óumdeildum merkjum milli heimajarðar og afréttar, sbr. t.d. afréttina Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Af slíkum einstökum dæmum verða hins vegar engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar. Sýnist þvert á móti mega leggja þá meginreglu til grundvallar að heimaland jarðar nái til alls lands henni tilheyrandi nema sérstök frávik leiði til annars.

Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land sem samkvæmt fyrirliggjandi heimildum er eða hefur verið jörð eða hluti hennar sé beinum eignarrétti háð.

Þó svo að hugtakanotkun hafi ekki fyrr og síðar verið samræmd milli einstakra laga á þessu sviði er ekki þar með sagt að hún stangist á. Mestu máli skiptir í þessu sambandi að við það mat, sem fram fer fyrir óbyggðanefnd, sýnist eftir sem áður mega líta til hinnar fornu og almennu skiptingar í jarðir, afrétti og almenninga, þar sem jörð hefur þá réttarstöðu og réttarsögulegu stöðu, sem hér hefur verið gerð grein fyrir.

4.3. Almenningar

Hugtakið almenningur hefur haft margræða merkingu í löggjöf fyrr og síðar. Hefðbundin greining

1 *Stjórnartíðindi fyrir Ísland árið 1892*. B-deild. Reykjavík 1892. S. 140.

2 Þorvaldur Thoroddsen, 1919: *Lýsing Íslands*. 3. b. Kaupmannahöfn. S. 189.

3 Sjá t.d. vatnalög, lög um lax- og silungsveiði, jarðalög, ábúðarlög og lög um fasteignamat.

gerir ráð fyrir að almenningar séu á landi, hafi og í vötnum en hugtakið hefur allt eins verið notað um ítaksrétt, t.d. rétt til nytja af skógi eða fjöru.¹ Eftirfarandi umfjöllun miðast fyrst og fremst við landalmenninga, þ.e. afmarkað landsvæði. Um slík landsvæði giltu tilteknar reglur sem einkum vörðuðu rétt til beitar, veiði og reka.

Fræðimenn hefur greint á um hvernig hátað sé eignarrétti að almenningum og hvort þá sé fyrst og fremst að finna inn til lands eða út við haf.² Sett hefur verið fram sú kenning að land sé annað hvort eignarland eða almenningur. Almennningar séu svæði inn til lands sem fjórðungsmenn hafi átt saman á grundvelli Grágásar og síðar Jónsbókar. Þar væri um að ræða sektarfé til fjórðungsmanna, land sem varð eftir þegar farið var að setja merki á milli býla, eða ónumið land.³ Eignarrétturinn hefði flust yfir til ríkisins ekki síðar en við gildistöku nýbýlatilskipunarinnar 1776. Hugtakið afréttur fæli einvörðungu í sér ítaksrétt í almenningssland, þ.e. ríkisland, að þeim tilvikum undanskildum þegar um beitoland tilheyrandi einstökum jörðum væri að ræða.⁴ Ítaksrétturinn fæli fyrst og fremst í sér rétt til beitar og veiði. Þessum sömu sjónarmiðum var haldið fram af hálfu ríkisins í H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) en var hafnað.

Einnig hafa komið fram gerólikar kenningar um almenninga. Almennningar hafi legið við sjó og verið veiðistöðvar en ekki grasnytjar eða upprekstrarlönd til fjalla. Þeir hafi orðið til löngu eftir að landið var numið, með samkomulagi við landeiganda. Alþýða manna í fjórðungnum hafi þá öðlast þar þau réttindi sem lög gerðu ráð fyrir í almenningum, yfirleitt gegn greiðslu tolls.⁵

Helsta ákvæði Grágásar um almenninga hljóðar svo:

Það er mælt að almenningar eru á landi hér. Það er almenning er fjórðungsmenn eiga allir saman. Þar eiga menn að fiskja og fylga svo að koma þangað er mánaður lifir vetrar og vera þar sjö mánaði. Þá skal almenning liggja fimm mánaði svo að sá einn skal þá beita er næstur býr. Þar eiga menn að höggva við og telgja og færa til skips eða búða, og er þá heilagur viðurinn.⁶

Helsta ákvæði Jónsbókar um almenninga hljóðar svo:

Þat eru almenningar er at fornu hafa verit. Sætr má hverr þeira gera er þann almenning eigu er vill at sitja í sumarsetri, ef þat er ör búfjargangi. En ef tveir menn ganga báðir í eina sláttu senn, hafi báðir þat er þeir slá. En ef þá skilr á, hvárr þeira fyrri orti á, hafi sá sitt mál er sannar með einseiði, nema hinn hafi fleiri vátta í móti. Fiskivötn qll í almenningi eru qllum jafnheimil; þar megu menn fiskja ok fylga. Engi skal beita almenning frá krossmessu á vár ok til Bótólfsvöku; þar eigu menn at telgja við ok færa til skips eða búða, ok er þá heilagur viðurinn. Nú koma menn þar öðru skipi ok fá eigi þar farm, en aðrir hafa meirr en farm sínu skipi, hvárt er þat er viðr eða hvalr, þá er rétt at þeir taki farm sínu skipi, ok bæti hinum fyrir starf sitt. Nú kemr hvalr, þá er menn eru í almenningi, þá skal boð upp skera sá er næstr býr ok láta fara alla vega sem dagr deiliz; sekr er hann sex aurum við konung, ef hann skerr eigi boð upp, en eyri hverr er fellir, nema nauðsyn banni...⁷

Samkvæmt Jónsbók var gerður sá meginmunur á almenningum og afréttum að í þeim fyrrnefndu mátti slá og gera sel en í þeim síðarnefndu ekki.⁸

1 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 2. b. Kaupmannahöfn 1893. S. 305, 310, 620, 708, 866, 868-869. *Íslenskt fornbréfasafn*. 4. b. Kaupmannahöfn 1897. S. 141. *Íslenskt fornbréfasafn*. 9. b. Reykjavík 1909-1913. S. 642.

2 Sbr. Þorvaldur Thoroddsen 1919, s. 187-189.

3 Bjarni Jónsson frá Vog, 1917-1919: *Almenningar og afrjettir. Nefndarálit meiri hluta Fossanefndar* (B). S. 20-22, 24. Sjá hins vegar Eggert Briem, 1917: „Um afrjettir og almenninga.“ *Löggrjetta* 11. apríl 1917. S. 61-62.

4 Bjarni Jónsson frá Vog 1917-1919, s. 27-30.

5 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

6 *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. llþ.).

7 *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

8 *Jónsbók* 1904, s. 176, 193 (46. og 59. k. llb.).

Því hefur verið haldið fram að ýmis ákvæði Jónsbókar um almenninga upp til fjalla miðist við aðstæður í Noregi en ekki á Íslandi.¹ Í því sambandi hefur verið bent á beina samsvörun tveggja helstu ákvæða Jónsbókar um þetta efni, í 52. og 59. k. llb., við norsk lög.² Óvíst er því að hve miklu leyti þau hafa haft raunverulega þýðingu hér á landi, a.m.k. er ljóst að afréttarsvæði er að finna víða um land en almenninga „hið efra“ sér lítinn stað. Að löggjöf frátalinni eru heimildir um þá ekki aðrar en örnefni á stöku stað. Heimildir um almenninga við sjávarsíðuna eru hins vegar allnokkrar. Þá sjaldan vísað er í fyrrnefnt ákvæði Jónsbókar virðist hafa verið um slíka almenninga að ræða.³ Hins vegar verður ekki séð að almenningur hafi almennt verið notað um óbyggð svæði sem enginn hafði nýtt af. Um slík svæði virðist fremur hafa verið notað orðið óbyggðir, stundum e.t.v. einnig öræfi.⁴

Þess eru samt sem áður ýmis dæmi í síðari tíma löggjöf að fjallað sé um almenninga.⁵ Hugtakið er þá oft notað í mun víðtækari merkingu en áður. Þannig er gert ráð fyrir að almenningar séu landsvæði sem enginn aðili geti talið til einstaklingseignarréttinda yfir.⁶ Ekki er þá gerður greinarmunur á annars vegar almenningum skv. hinum eldri skilningi hugtaksins og hins vegar öræfasvæðum sem engar hefðbundnar nýttar eru af.⁷

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram.⁸ Heimildir skortir hins vegar um hvernig það kann að hafa gerst. Í því sambandi má benda á að í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns eru jöfnum höndum notuð orðin afréttur og almenningur eða almenningsafrétt þegar um er að ræða afrétt sem margir nota sameiginlega.⁹ Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Ekki er þó útilokað að slík landsvæði finnist og eins getur hugtakið haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum.

4.4. Afréttir

Uppruni hugtaksins afréttur er óljós en sett hefur verið fram sú kenning að afréttur hafi í upphafi merkt þá athöfn að reka geldfé úr heimahögum til fjarlægara beitolands. Síðar hafi það að auki farið að merkja réttinn til að reka fé í þetta beitoland. Loks hafi þriðja merkingin komið við hlið hinna, þ.e. svæðið sem rekið var á.¹⁰

1 Eggert Briem 1917, s. 61-62.

2 Sjá eldri Frostþingslög (k. XIV, 7 og 8) og landslög Magnúsar Hákonarsonar (llb., 61. k.) í *Norges gamle love indtil 1387*. 1. b. Christiania 1846. S. 250-251. *Norges gamle love indtil 1387*. 2. b. Christiania 1848. S. 144-145.

3 Sjá t.d. *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 485. Að vísu kemur hugtakið almenningur fyrir sem afmarkað beitoland í svonefndum Þjósartungudómi en um sanngildi hans leikur vafi. Sbr. Aðalgeir Kristjánsson og Stefán Karlsson, 1979: „Fimm hundruð ára dómur eða fals?“ *Gripla* III. S. 104-114.

4 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 43.

5 Sjá t.d. 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1879 ásamt fylgiskjölum þeirra laga, 4. gr laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 4. gr. laga um afréttarmálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.

6 Gaukur Jörundsson, 1982-1983: *Eignaréttur II*, s. 133. Þorgeir Örlygsson: „Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 576. Sjá einnig 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954; 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966; 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; 8.-1. gr. tilskipunar frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi. Sjá einnig 1. gr. námulaga, nr. 50/1909.

7 Sbr. t.d. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 5/1882, 1. mgr. 1. gr. landamerkjalaga, nr. 41/1919.

8 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur*. Reykjavík. S. 83.

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. Atriðisorðaskrá. Reykjavík 1990. S. 7 (almenningsafrétt, almenningur).

10 Bjarni Jónsson frá Vogu 1917-1919, s. 43.

Afréttur hefur oft verið skilgreindur sem afmarkað landsvæði, að jafnaði utan byggðar sem að fornu og/eða nýju hefur verið nýtt sem sumarbeitiland.¹ Þessi skýring virðist komast einna næst því sem sagt er um afrétti í Grágás og Jónsbók.²

Allt frá tíma Grágásar hafa íslensk lög fyrst og fremst gert ráð fyrir að afréttur væri afmarkaður frá aðliggjandi jörðum fremur en að þess gerðist þörf að hann væri skýrt afmarkaður í heild sinni. Í kafla 4.2. var gerð grein fyrir ákvæðum Jónsbókar um úrlausn ágreinings er „kallar annarr sér, annarr afrétt eða almenning“ og merkjalýsingu (eða merkjagöngu) við sölu lands. Sá er næstur þjó afrétt gat stefnt þeim við sig til garðlags er afréttinn áttu, að tilteknum skilyrðum uppfylltum.³ Ákvæði Grágásar voru mjög keimlík því sem hér hefur verið lýst en ekki eins ítarleg. Í landamerkjalögum, nr. 5/1882, er einungis kveðið á um að landamerkjum afrétta og annarra óbyggðra lendna skuli haldið við „að því leyti því verður við komið“. Skylda jarðeigenda til merkjasetningar, viðhalds merkja og skrásetningar þeirra er hins vegar afdráttarlaus. Landamerkjalög, nr. 41/1919, sem enn gilda, verður að skilja svo að landamerki afrétta skuli skrásett. Hins vegar kemur skýrt fram að einungis skuli setja merki og halda við merkjum ef sá krefst þess sem land á að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Síður er talin þörf á að afmarka afrétti í heild sinni með skýru móti. Sjá nánar í kafla 5.5.

Ætla má að sum afréttarlönd hafi legið innan upphaflegra landnáma. Önnur hafa legið utan þeirra. Sú kenning hefur verið sett fram að réttur til afrétta hafi í upphafi orðið til með afnotanami á landi sem hvorki var háð eignarrétti einstaklinga né ríkis.⁴ Af heimildum verður hins vegar ekki ráðið að landnámsmenn hafi numið land til annars en fullrar eignar. Afréttir virðast þannig hafa orðið til á þrennan hátt. Í fyrsta lagi er mögulegt að landsvæði hafi verið numið, gengið kaupum og sölum og fyrr eða síðar verið lagt til afréttar. Í öðru lagi getur verið um það að ræða að land hafi verið numið en beinn eignarréttur ekki yfirfærst og fallið niður. Í aldanna rás hafi menn ótalið farið að nýta svæðið sem afrétt. Í þriðja lagi kann ónumið landsvæði að hafa verið tekið til afnota sem afréttur enda þótt með óformlegum hætti væri.

Með tilliti til uppruna afrétta má flokka þá í þrennt. Í fyrsta lagi er um þá afrétti að ræða sem kalla má samnotafrétti. Þar er um að ræða afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Sýnast afréttir þeir sem lögþakurnar tóku til einkum falla í þennan flokk. Óhætt sýnist að álykta sem svo að hluti þeirra landsvæða, a.m.k., sem viðkomandi afréttir taka og/eða tóku til hafi legið utan þeirra svæða sem numin voru en eignarheimildir snemma fallið niður, hafi svo verið. Rétturinn til þeirra hafi orðið til með því að íbúar byggðarlagsins hafi tekið viðkomandi landsvæði, sem legið hefur utan þáverandi byggðarmarka, til sumarbeitar fyrir búpening og eftir atvikum annarra takmarkaðra nota.

Í öðru lagi er um að ræða afrétti einstakra jarða og stofnana en þar er um þá afrétti að ræða sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Rekstur annarra aðila var þá heimill skv. venjum og samningum en gegn greiðslu afréttartolls. Umræddir afréttir eru að meginstefnu til skildir frá viðkomandi heimajörð með sjálfstæðum merkjum eða í sumum tilvikum af öðrum fasteignum. Tilurð þessara afrétta er ekki með öllu ljós en þeim skýringum hefur m.a. verið hreyft að umræddir afréttir hafi verið hluti af landnámi einstakra landnámsjarða en vegna legu sinnar, landkosta og búskaparháttanna verið nýttir til upprekstrar.

Í þriðja lagi er svo um það að ræða að land eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lagt til afréttar.

Eignarréttarleg þýðing hugtaksins í löggjöf hefur verið á reiki. Hefðbundin greining gerir ráð fyrir að afréttir verið flokkaðir í þrennt. Í fyrsta lagi er um að ræða afrétti sem eru fullkomið eignar-

1 Efnislega svo í lögum um afréttarmálefni, fjallskil o.fl. Sjá jafnframt 1. gr. þjóðlendulaga, nr. 58/1998.

2 Jónsbók 1904, s. 176-177, 187 (46. og 54. k. llb.). Sbr. einnig Grágás 1992, s. 330-331, 340, 342 (38., 44. og 46. k. llb.).

3 Jónsbók 1904, s. 187 (54. k. llb.).

4 Þórður Eyjólfsson: „Um afrétti og réttindi, sem afréttareign fylgja.“ September 1970 (ópr. fjölr.). S.1.

land, t.d. þegar lönd jarðar hafa verið lögð til afréttar. Í öðru lagi geta afréttir verið í afréttareign, og hún eingöngu talin fela í sér þrengri eignarráð, fyrst og fremst beitarrétt og veiði. Í þriðja og síðasta lagi er um að ræða afréttarítök sem felast þá í rétti jarðar eða jarða til uppreksturs á afrétt tilheyrandi annarri jörð eða stofnun, oftast gegn gjaldi. Sá afréttur getur verið hvort heldur er háður beinum eignarrétti eða einungis afréttareign, sbr. fyrri flokkana tvo. Hugtakið afréttareign getur svo haft víðtækari skírskotun, þ.e. framangreint afbrigði takmarkaðra eignarréttinda að landi.

Þá kemur til skoðunar hver hafi verið réttur manna til landsnytja innan afrétta (og almenninga). Þar verður einna helst litið til þeirra landsnytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. beitar, reka, veiði, vatns og jarðefna, sbr. kafla 4.2.

Frá tíma Grágásar og fram á þennan dag hefur verið kveðið á um það í löggjöf hverjir mættu reka á afrétt, hvenær, hversu lengi mætti beita þar og hverjar skorður yrðu settar við fjölda fjár. Ákvæði Grágásar og Jónsbókar miðuðust við afrétt er menn „eigu tveir eða fleiri saman.“ Samkvæmt lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969 áttu „allir búfjáreigendur, sem landsafnot hafa í hreppi eða á fêlagssvæði ...“ upprekstrarrétt á afrétt hrepps eða annars upprekstrarfélags. Um upprekstrarrétt á afréttarland, sem lá undir einstaka jörð eða stofnun, fór hins vegar eftir fornri venju eða samningum. Sömu reglur er að finna í nágildandi lögum um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986.¹ Sjá nánar í kafla 4.7.

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru rýmri en varðandi afréttina. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi en það var bannað í afréttum og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur, sjá nánar í kafla 4.9.²

Í Grágás er kveðið á um rétt manna til að veiða í almenningum.³ Sams konar ákvæði voru í gildi samkvæmt Jónsbók.⁴ Ekki er minnst á afrétti sérstaklega í þessu sambandi. Árið 1849 er gefin út tilskipun um veiði á Íslandi og réttur til veiði á afréttum, sem fleiri eigi saman, bundinn við þá menn sem afrétt heyri til en í almenningum er veiði öllum mönnum jafnheimil.⁵ Með lögum nr. 63/1954 eru reglur um fuglaveiðar rýmkaðar mjög og öllum íslenskum ríkisborgurum heimilaðar fuglaveiðar í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Heimild til dýraveiða í almenningum og afréttum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra, er veitt íslenskum ríkisborgurum og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi með lögum nr. 64/1994.⁶

Engin sérákvæði hafa verið í íslenskri löggjöf um vatnsréttindi á afréttum og almenningum. Miklar deilur urðu um það í byrjun síðustu aldar hvernig eignarrétti að vatni væri háttað, í tilefni af auknum möguleikum til nýtingar vatnsorku. Lyktir urðu þær að í vatnalögum, nr. 15/1923, er sett sú almenna regla að vatnsréttindi fylgi eignarrétti að landi. Þess skal þó getið að við undirbúning vatnalaganna var Fossanefndin svokallaða sammála um að ríkið ætti öll vatnsréttindi utan landareigna einstakra manna.⁷

Með vatnalögum, nr. 15/1923, var heimild til veiða í vötnum á afréttum og almenningum sem héruð ættu eða notuðu með löglegri heimild og væru ekki einstaks manns eign, bundin við héraðsmenn. Öllum var hins vegar heimil veiði í vötnum á afréttum og almenningum og öðrum lendum

1 Jónsbók 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). Grágás 1992, s. 330-331 (38. k. llb.). Lög um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 42/1969, 7.-8. gr., og nr. 6/1986, 7.-8. gr.

2 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.). Grágás 1992, s. 369 (74. k. llb.).

3 Grágás 1992, s. 349, 369 (50. og 74. k. llb.).

4 Jónsbók 1904, s. 193-194 (59. k. llb.).

5 Sjá 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Sjá 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 63/1954, 2. mgr. 5. gr. laga um fuglaveiðar og fuglafriðun, nr. 33/1966 og 1. mgr. 8. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994.

7 Nefndarálit minnihluta Fossanefndar, bls. IV og 32 og Nefndarálit meirihluta Fossanefndar, sbr. 16. og 17. gr. þess frumvarps og athugasemdir við þær greinar.

utan landareigna lögbýla enda gæti enginn sannað einstaklingsréttarheimild til þeirra. Umrædd regla þótti ekki fyllilega skýr og var það fyrst með dómi Hæstaréttar í Landmannaafréttarmálinu, H 1955 108 og með gildistöku 5. gr. lax- og silungsveiðilaga, nr. 53/1957, sem tekið var af skarið um það, og án tillits til þess hvort fyrir lægi sönnun um eignarrétt að viðkomandi landsvæði, að veiði í vötnum á afrétti tilheyrði búendum sem upprekstrarrétt ættu á afréttinn til búsparfa á sama hátt sem verið hefði enda væri veiðiréttur í þeim vötnum ekki í einkaeign, sbr. nú 5. gr. laga nr. 76/1970, um lax- og silungsveiði.

Allt að einu þykir verða að skýra 5. gr. lax- og silungsveiðilaga til samræmis við eignarhald viðkomandi afréttar/landsvæðis og að hún samkvæmt hljóðan sinni taki fyrst og fremst til samnota-afrétta. Lúti viðkomandi landsvæði, þ.e. afréttur, beinum eignarrétti er veiðirétturinn að sama skapi á hendi þess sama aðila og fer með hinar beinu eignarréttarheimildir, skv. meginreglu 1. mgr. 2. gr. laga nr. 76/1970, einstaklinga, sveitarfélaga eða annarra. Sé afréttarland ekki undirorpið beinum eignarrétti, en allt að einu í afréttareign ákveðinna aðila, sbr. flokkunin í afrétti kirkna og stofnana hér að framan og afréttareignin eftir atvikum verið framseld sem slík, þá er ástæða til þess að ætla að veiðiréttur sé á hendi þess aðila sem er handhafi afréttareignarinnar. Á öðrum þeim landsvæðum, sem hvorki falla í flokk afrétta né sýnt verði fram á tilvist einstaklingseignarréttarheimilda til veiði þá tilheyrir veiðiréttur, að óbreyttu, íslenska ríkinu, sbr. 1. mgr. 2. gr. laga nr. 58/1998.¹

Í Grágás og Jónsbók er ekki fjallað um rétt til jarðefna utan eignarlanda. Með tilskipun frá árinu 1878 er mælt fyrir um heimild hvers og eins til hagnýtingar tilgreindra jarðefna á fjöllum, þjóðvegum og öðrum stöðum sem einskis eign væru. Árið 1907 er kveðið á um það í lögum að landssjóður teljist námueigandi í „afrjettum, almenningum og örafum, sem ekki eru metin til dýrleika“.²

Skyldur þeirra, er hagsmuna hafa átt að gæta á afréttum, hafa fyrst og síðast falist í að fylgja lagareglum, samþykktum eða samningum um tilhögun nýtingarinnar. Heimildir benda ekki til þess að afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts fyrr en á 20. öld. Sjá nánar í kafla 5.2.

Frá tíma nýbýlatilskipunarinnar 1776 má, a.m.k. framan af, merkja þann mun á samnota-afréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana að löggjafinn hefur talið sig hafa rýmri heimildir til að skipa málum á hinum fyrrnefndu.³ Í nýbýlatilskipuninni er einn flokkur óbyggðra landsvæða nefndur afréttaralmenningur, sbr. kafla 4.3. Það hugtak á sér eldri sögu og kemur m.a. fyrir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns í svipaðri merkingu og samnota-afréttur. Í nýbýlatilskipuninni virðist ekki gert ráð fyrir að afréttaralmenningar séu háðir beinum eignarrétti en viðurkennt að eigendur og ábúendur nærliggjandi jarða kunni að eiga þar einhvern nýtingarrétt.

Í 1. gr. nýbýlalaga, nr. 15/1897, sem við tóku af nýbýlatilskipuninni, segir svo: „Nýbýli má stofna á eyðijörðum og í öðrum óbyggðum löndum, er enginn getur sannað sína eign. Svo má og stofna nýbýli í afrjettum, er sveitarfélög eiga, og almenningum, ef sveitarstjórnir þeirra sveitarfélaga er afrjettina eiga eða eiga hagsmuna að gæta í almenningum, leyfa það, og sýslunefndin veitir til þess samþykki sitt.“

Í 2. gr. laganna er kveðið sérstaklega á um það að nýbýlingur skuli láta vita um fyrirætlun sína ef hann vilji stofna nýbýli á eyðijörð eða í óbyggðu landi og var þá gefinn sex mánaða frestur ef einhver vildi gefa sig fram með heimildarskirteini fyrir landinu.

1 Sjá 123. gr. vatnalaga, nr. 15/1923, lög um lax- og silungsveiði, nr. 61/1932; lög um lax- og silungsveiði, nr. 112/1941; 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 53/1957 og 5. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

2 Sbr. tilskipun frá 13. júní 1787 um verslunar og siglingamálefni á Íslandi, 8.-10. gr.; 13. gr. námulaga, nr. 61/1907; og 1. gr. námulaga, nr. 50/1909. Í síðari löggjöf um þetta efni er ekki fjallað sérstaklega um afrétti og almenninga.

3 Skýr dæmi um þetta má sjá í 1. og 4. gr. nýbýlalaga frá 1897, hugsanlega 2. gr. veiðitilskipunar frá 20. júní 1849, 1. og 13. gr. námulaga, nr. 61/1907, 1. mgr. 12. gr. laga um fasteignamat og fasteignaskráningu, nr. 28/1963, 7. og 8. gr. laga um afréttamálefni, fjallskil o.fl., nr. 6/1986, sbr. greinargerð með upphaflegu frumvarpi til þeirra laga. Auk þess má benda á þau gögn sem lágu til grundvallar þingsályktunartillögum frá 1917 og 1919 og svo sjálfum vatnalögnum frá 1923. Það veldur þó vafa að í viðkomandi lögum eru ekki alltaf gerðir fyrirvarar vegna þeirra landsvæða eða afrétta sem sveitarfélög hafa eignast á síðari tímum og eiga hugsanlega fullkomnar eignarheimildir fyrir.

Í upphaflegu frumvarpi til nýbýlalaga var ekki miðað við afrétti sveitarfélaga heldur afrétti ótilgreint. Stjórnarráðið taldi það hins vegar ekki ætlun þingsins að lögin tækju til afréttar sem væru eign einstakra aðila, jarða eða kirkna og því var orðalagi ákvæðisins breytt til þessa horfs.

Á sama tíma sýnast afréttir einstakra jarða og stofnana hafa verið aðgreindir frá samnotaafréttum og þá yfirleitt ekki neinir fyrirvarar gerðir varðandi grunneignarrétt jarðeigandans. Sama afstaða endurspeglast og í þeim sölum ríkisjarða sem áttu sér stað á fyrstu áratugum aldarinnar en þá voru afréttir einstakra jarða og stofnana seldir, að því er virðist sem bein og fyrirvaralaus eignarlönd.¹ Breytingar má þó merkja í síðari tíma löggjöf þar sem ekki virðist gerður neinn grundvallarmunur á samnotaafréttum og afréttum einstakra jarða og stofnana.²

Dómstólar hafa frá árinu 1955 fjallað um eignarréttartilkall einstaklinga, sveitarfélaga og ríkis til einstakra afréttar.³ Í H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri) og H 1981 1584 (Landmannaafréttardómur síðari) var tekist á um eignarréttartilkall að Landmannaafrétti. Í fyrra málinu var beinu eignarréttartilkalli afréttarhafa hafnað enda voru þeir ekki taldir hafa sýnt fram á tilvist slíks réttar, hvorki fyrir nám, löggerninga, hefð né með öðrum hætti. Afnot, sem falist hefðu í sumararbeit fyrir sauðfé, veiði og öðrum takmörkuðum notum, styddu ekki eignarréttartilkall í beinni merkingu. Í H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur), H 1971 1137 (Reyðarvatn) um afrétt Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðaheiði) var eignarréttartilkalli afréttarhafa í öllum tilvikum hafnað.

Auk þeirra atriða, sem réðu tilhögun sönnunarbyrði í Landmannaafréttardóminu fyrri, sýnast lega, staðsetning og landshættir hafa áhrif, sem og upplýsingar sem raktar verða til Landnámu og þá eru gerðar kröfur um heimildir varðandi órofa framsal réttinda yfir viðkomandi afréttum. Afsöl og/eða aðrar eignarheimildir sýnast þá ekki heldur duga einar og sér heldur eru þær kröfur gerðar að meintur rétthafi sýni fram á að sá sem afsalaði hafi í raun verið réttilega komin að umræddum réttindum. Í H 1971 1137 (Reyðarvatn) var eignarréttur Andakílshrepps að afrétti sínum staðfestur en til afréttarins hafði sérstaklega verið lögð Gullberastaðatunga, úr landi jarðarinnar Gullberastaða. Til athugunar í því sambandi er einnig niðurstaðan í H 1975 55, landamerksamáli á Arnarvatnsheiði, þar sem engir fyrirvarar voru a.m.k. gerðir um eignarrétt Hálsa- og Reykholtisdalshreppa að afrétti sínum, landsvæði sem fyrrum hafði verið skipt út úr jörðinni Kalmanstungu.

Séu framangreindir dómur skoðaðir með hliðsjón af því sem áður greindi um flokkun afréttar með tilliti til uppruna virðist óhætt að fella Landmannaafrétt undir samnotaafrétt, sbr. H 1955 108 og H 1981 1584. Þá sýnast afréttir Lundaerreykjadalshrepps austan Reyðarvatns, Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði verða felldir undir flokkinn afréttir einstakra jarða og stofnana, sbr. H 1971 1137, H 1997 1162, H 1997 1183 og að auki H 1969 510 (Nýjabæjarafréttur). Loks virðast Gullberastaðatunga við Reyðarvatn og Kalmanstunguland á Arnarvatnsheiði dæmi um það að lönd eða hluti lands einstakra jarða hafi verið lögð til afréttar, sbr. H 1971 1137 og H 1975 55.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafréttir, hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst og fremst falist í sumararbeit fyrir búfenað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðbyggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða

1 Sjá H 1994 2227 (Geitland) og H 1997 1162 (Auðkúluheiði).

2 Í dæmaskyni má benda á að samkvæmt ákvæði 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966, um fuglaveiði og fuglafríðun, og 2. gr. námulaga nr. 24/1973, sbr. athugasemdir með þeirri grein, sýnist sönnunarbyrðin um beinan eignarrétt að afrétti í öllum tilvikum hvíla á þeim aðila, sem heldur slíkum rétti fram.

3 Sjá jafnframt Lyfrd. eldri VII-223 og Lyfrd. yngri V-327.

heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða sem lagt hefur verið til afréttar vísast til kafla 4.2. um hugtakið jörð, sbr. einnig H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).

4.5. Jörð eða afréttur?

Hér hefur að framan verið gerð grein fyrir þeirri flokkun lands sem byggt var á fram að gildistöku þjóðlendulaga og fól í sér skiptingu í jarðir, afrétti og almenninga. Í kafla 4.2. kemur fram að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnámmum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Um hugtakið jörð segir einnig að þó svo hvorki verði ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt sé gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu, annars vegar heimaland, undirorpið sérstakri og meiriháttar nýtingu, og hins vegar annað land, úthagi eða afréttarland í takmarkaðri notum, þá finnst allt að einu einstök dæmi um slíka skiptingu. Af slíkum dæmum verði þó engar almennar ályktanir dregnar um mismunandi eignarréttarlega stöðu lands innan jarðar.

Afrétti hefur óbyggðanefnd flokkað í þrennt á grundvelli uppruna, sbr. kafla 4.4. Í fyrsta lagi samnotaafrétti, þ.e. þá afrétti sem skv. elstu heimildum hafa verið í sameiginlegum notum jarða í tilteknu sveitarfélagi eða á afmörkuðu svæði. Í öðru lagi afrétti einstakra jarða og stofnana sem skv. elstu heimildum tilheyrðu einstökum jörðum, lögpersónum eða stofnunum, fyrst og fremst kirkjunum. Umræddir afréttir eru að meginstefnu skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða, í sumum tilvikum, af öðrum fasteignum. Í þriðja lagi er um að ræða jarðir sem að hluta eða öllu leyti hafa verið lagðar til afréttar og gilda þar um sambærilegar sönnunarkröfur og um eignarhald að landi jarða yfirleitt.

Til viðbótar og fyllingar þessum meginforsendum er óhjákvæmilegt að huga nokkru nánar að ákveðnum tilvikum sem virðast á mörkum framangreindra flokka. Innan merkja jarða kunna að finnast svæði sem kölluð eru afréttur en hafa þó ekki sjálfstæða afmörkun. Jafnvel er sá möguleiki fyrir hendi að þau séu á einhvern hátt afmörkuð. Hér má einnig nefna svæði sem kölluð eru afréttarland, fjallhagi, beitiland, upprekstrarland eða eru auðkennd með sambærilegum hætti. Í þessu þarf ekki að felast mismunandi eignarréttarleg staða lands innan jarðarinnar. Hugsanlegt er að vísað sé til gamalgróinnar notkunar á viðkomandi jarðarhluta sem beitarlandi. Þýðing hugtaksins afréttur hefur lengi verið á reiki og ekki ósennilegt að notkun þess í tímans rás sé með einhverjum afbrigðum, e.t.v. tengdum staðháttum. Í sveitarfélögum, þar sem ekki finnst afréttir samkvæmt þeirri flokkun sem óbyggðanefnd hefur lagt til grundvallar, kann það jafnvel að vera notað um fjalllendi jarða á svæðinu almennt. Það er mat óbyggðanefndar að slík aðstaða ein og sér, og þá einkum ef svæði er kallað afréttur án sjálfstæðrar afmörkunar, raski ekki þeim eignarréttarlegu forsendum, þ.m.t. sönnunarstöðu sem óbyggðanefnd hefur byggt á viðvikjandi réttarstöðu jarða. Gera þarf hins vegar skýran greinarmun á tilvikum af þessu tagi og afréttum einstakra jarða eða stofnana sem eru skildir frá viðkomandi heimaðörð með sjálfstæðum merkjum eða öðrum fasteignum.

Í þessu samhengi skal það rifjað upp að land jarða kann að vera nýtt sem beitiland með svipuð-

um hætti og afreittir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Eins og fram kemur í almenntri umfjöllun óbyggðanefndar um fjallskil, sbr. kafla 4.7., gefur slík tilhögun ein og sér hins vegar enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi. Í sögulegu ljósi getur það þó haft þýðingu við sönnunarmat um tilvist eignarréttar ef einstök landsvæði, sem gert er tilkall til sem hluta jarðar, hafa verið nýtt sem upprekstrarland af einhverju tagi af eigendum og ábúendum annarra jarða. Einstök tilvik af þessum toga verður að meta sérstaklega.

4.6. Jöklar

Í Landnámu er þess hvergi getið að menn hafi numið jökla til eignar og kann því að hafa verið trúað að þar byggju hálftröll eða goðumlíkar persónur (sbr. frásagnirnar um Bárð Snæfellsás og Hallmund í Balljökli). Enda þótt jöklar séu ekki nefndir sérstaklega í lögbókunum fornu verður sú ályktun dregin að lögsaga þjóðveldisins hafi einnig náð til þeirra; sakamenn voru a.m.k. ekki óhultir á „fjöllum“ og í „óbyggðum“.¹ Ef marka má frásögn Grettis sögu hafa grið milli manna tekið jafnt yfir fjöll og jökla sem byggðar lendur.²

Því hefur verið haldið fram að einhverjir hinna norsku landnámsmanna hafi þekkt jökla af eigin raun úr heimkynnum sínum. Hins vegar er erfitt að segja til um hversu nákvæm og víðtæk þekking þeirra á jökum var.³ Elsta lýsing á jökum á Íslandi er í riti Saxo Grammaticus (Saxa hins málspaka), *Gesta Danorum*, sem samið var um 1200. Þar er í fyrsta skipti lýst hreyfingu skriðjökla, nánar tiltekið hverfihreyfingu, þegar neðri hluti jökulsins hverfist upp á yfirborðið.⁴ Saxi lýsir þessu sem furðufregn og er alls ekki víst að frumbyggjar Íslands hafi í öndverðu verið betur að sér en hann um þann eiginleika skriðjökla að færast úr stað.⁵ Hér er einnig ástæða til að benda á það sem stendur í formála Guðmundar sögu Arasonar eftir Arngrím ábóta Brandsson (rituð um 1350):

Á sjánum liggja þeir hafisar, at með sínum ofvægilegum vexti taka þeir at fylla norðrhöfin, en yfir háfjöll landsins svo óbræðiligir jöklar með yfirvættis hæð og vidd, at þeim mun ótrúligt þykkja, sem fjarri eru fæddir.⁶

Landsmenn áttu eftir að komast að því, þótt síðar yrði, að stærð jökla var ekki föst og óbreytlanleg heldur gátu þeir hlaupið fram í náttúruhamförum eins og gerðist við eldgosið í Knappafellsjökli 1362. En hægfare breytingar gátu einnig átt sér stað, og má nefna sem dæmi að um 1700 var landnámsbærinn Fell (Fjall) við Breiðá kominn undir jökul.⁷ Um svipað leyti (1695) lauk Þórður Þorkelsson Vídalín Skálholtsrektor við ritgerð sína um jökulfjöll á Íslandi þar sem hann, sennilega fyrstur manna, setti fram frostþenslukennninguna svonefndu til skýringar á jöklaskriði.⁸ Þá er þess að geta að jökulhlaup voru eitt af því sem Árni Magnússon og Páll Vídalín áttu að gefa sérstakan gaum að þegar þeir voru sendir í rannsóknarleiðangur um landið í byrjun 18. aldar.⁹

Jökull hefur verið skilgreindur sem massi af ís og snjó sem orðinn er þjáll og hreyfanlegur og

1 Sbr. *Grágás* 1992, s. 472. *Jónsbók* 1904, s. 43, 272-273.

2 *Íslendinga sögur*. 6. b. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 233 (72. k.): „Nú skulum vér vera sáttir ok sammála hverr við annan í huga góðum, hvárt sem vér finnumst á fjalli eða fjöru, skipi eða skiði, jörðu eða jökli, í hafi eða á hestbaki...“

3 Sigurður Þórarinnsson, 1960: „Glaciological Knowledge in Iceland before 1800. A Historical Outline.“ *Jökull. Ársrit Jöklarannsóknafélags Íslands*. S. 1-2, 15.

4 Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 14-15.

5 Sbr. Saxo Grammaticus, 1985: *Danmarks Krønike*. Kaupmannahöfn. S. XXII-XXIII.

6 *Byskupa sögur*. 3. b. Hólabyskupar. Guðni Jónsson bjó til prentunar. [Reykjavík] 1953. S. 150. (Skáletur óbn.)

7 *Landnámabók* 1986, s. 233 (1. nmgr.).

8 *Dissertationcula de montibus Islandiae chrySTALLINIS* (Smárit um jökulfjöll Íslands) (sbr. Sigurður Þórarinnsson 1960, s. 16-17).

9 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 38.

hnígur og skríður undan eigin fargi.¹ Í aðdraganda að setningu vatnalaga í byrjun 20. aldar var ágreiningur um eignarrétt að vatni og eignarhæfi þess. Niðurstaðan varð sú að í vatnalögum, nr. 15/1923, er ekki kveðið á um eignarrétt landeiganda að vatni á landi sínu heldur felst í þeim að landeigandi á aðeins þann rétt sem lögin heimila honum sérstaklega. Þar var raunar um að ræða allar helstu hagnýtingarheimildir vatns.² Vatnalögin gera mun á mismunandi afbrigðum vatns en um jökla er ekki fjallað sérstaklega.

Eignarréttarleg staða jökulsvæða hefur ekki verið til sérstakrar umfjöllunar í íslenskri lögfræði. Jöklar hafa einna helst verið nefndir sem dæmi um óbyggð svæði sem enginn hafi nýttar af eða landalmenninga samkvæmt síðari tíma flokkun. Með því hefur þó alls ekki verið útilokað að jökull geti fallið innan eignarlands og jafnvel gerður skýr fyrirvari um að sá möguleiki væri fyrir hendi.³

Í almennum athugasemdum við frumvarp til þjóðlendulaga kemur fram að byggt sé á nokkrum meginatriðum, m.a. þessum:

Tekið verði upp nýtt hugtak fyrir landsvæði utan eignarlanda, þjóðlenda. Þetta hugtak taki til þeirra landsvæða sem nú eru ýmist nefnd afréttur, almenningur, óbyggðir eða hálendi utan eignarlanda. Jöklar, sem ekki teljast innan eignarlanda, falli undir flokk þjóðlendna.⁴

Um jökla er ekki fjallað að öðru leyti í greinargerðinni og þeir eru ekki nefndir í ákvæðum laganna.

Um ákvörðun eignarmarkna/landamerkja að eða á jökli hefur ekki verið tekið af skarið í íslenskri réttarframkvæmd. Jaðrar jökla taka breytingum, ýmist ganga fram eða hopa. Meginálítaefnið er hvernig með skuli fara þegar landamerki virðast miðuð við jökuljaðar og merkjum jarðar að jökli því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi.

Í úrskurðum óbyggðanefndar í málum á svæði 1 er vikið að mörkum afréttar innan þjóðlendu við jökul og talið að með hliðsjón af því að um einhliða ákvörðun afréttarmarkna sé að ræða en ekki mörk tveggja afréttar eða afréttar og eignarlands sé fullnægjandi að miða við jaðar jökulsins eins og hann var við gildistöku laga nr. 58/1998, sbr. 3. mgr. 1. gr. laganna, enda eingöngu um beitarréttindi að ræða sem ráðist af gróðurfari og hafi ekki þýðingu í öðru sambandi. Engin afstaða er tekin til þessa álitamáls að því er eignarland varðar enda ekki gefið að sömu reglur eigi að gilda.⁵ Verður nú hugað nánar að því atriði.

Í grein sinni „Landamerki fasteigna“ reifar Tryggvi Gunnarsson þrjár leiðir sem til álita komi um mörk eignarlanda við jökul. Í fyrsta lagi mætti hugsa sér að merkin væru breytileg og miðuðust við jökulbrún á hverjum tíma. Í öðru lagi gætu þau náð að elstu þekktu jökulbrún, sbr. reglu vatna-

1 Minnisblað Odds Sigurðssonar jöklafræðings til óbyggðanefndar, dags. 13.1.2003.

2 Um aðdragandann að setningu vatnalaganna, sjá t.d. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I. Reykjavík. S. 43.

3 Sbr. þessi orð Sigurðar Línals: „Auk afréttar og almenninga kunna að vera til lönd inni á hálendinu, til dæmis öræfa- og jöklasvæði, sem enginn einstaklingur getur leitt heimildir að eða skírskotað til sérreittinda yfir né heldur neinn almennaréttur er bundinn við.“ („Eignaréttur á landi og orkulindum.“ Sérprentun úr skýrslu aðalfundar Sambands íslenskra rafveitna 1983. S. 18). – Sbr. einnig Þorgeir Örylgsson: „Landalmenningur er landsvæði, sem enginn aðili telur til einstaklingseignarréttinda yfir. Nú á tímum er erfitt að benda á staði, sem ótvírætt verða taldir til landalmenninga, þótt e.t.v. sé það ekki útilokað. Miðað við landnýtingu og búskaparhætti síðustu áratugi má ætla, að erfitt sé að finna landsvæði utan fullkominna eignarlanda og sérstakra friðlanda, sem ekki hafa að einhverju marki verið nýtt til sauðfjárbæitar eða sauðféfarið þar um á sumrin og verið smalað að hausti. Ekki er þó hægt að útiloka, að slík svæði finnist inni á hálendinu. Jöklar landsins, að því marki sem þeir falla ekki innan fullkominna eignarlanda, teljast að öllum líkindum almenningar“ („Um eignarhald á landi og náttúruauðlindum.“ *Afmælisrit: Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík 1994. S. 592).

4 Þskj. 598. Alþið. 1997-1998, 122. Lögþ. A: 2598.

5 Sjá t.d. kafla 12.10. í máli nr. 5/2000 hjá óbyggðanefnd.

laga um „fornan miðjan farveg“ í ám. Loks væri í þriðja lagi hægt að taka mið af jökulbrún á þeim tíma þegar landamerkin voru skráð eða þau ákveðin með öðrum hætti.¹ Taka ber fram að grein þessi er rituð fyrir gildistöku Þjóðlendulaganna 1998. Niðurstaða Tryggva er sú að réttast sé að landamerkin séu breytileg og miðist við jökulbrúnina eins og hún er á hverjum tíma. Telur Tryggvi að þeir sem völdu jökul sem landamerkjaviðmiðun hafi gert sér grein fyrir því að jökulbrúnnin færðist til. Með vísan til reglna íslensks réttar varðandi breytingu á fjöru og landauka, sem þar myndast, sé ástæða til að ætla að dómstólar beiti hliðstæðri reglu varðandi breytingar á landamerkjum þar sem jökulbrún færist til og landamerki í samræmi við breytingar á jökulbrúninni. Sérstök sjónarmið kunni síðan að koma upp ef jökull hverfi með öllu þar sem hann hafi áður skilið að fasteignir.

Ástæða er til að huga hér nánar að reglum um merki sjávarjarða til hafsins, sjá einnig kafla 4.9. Þau hafa ýmist verið miðuð við neðri mörk fjöru eða netlög.² Fjaran er svæðið á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls. Netlög eru í ýmsum lögum skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist landauka til sjávar.³ Fjara jarðarinnar og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál, og landamerki hennar þar með. Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotnsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett.

Samkvæmt ákvæði 1. gr. laga um Þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, Þjóðlendna og af rétta, nr. 58/1998, er eignarhaldi á landi skipt í tvo flokka, eignarlönd og landsvæði utan eignarlanda, þ.e. Þjóðlendur. Um leið eru Þjóðlendur lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 2. gr. Í greinargerð með frumvarpi til Þjóðlendulaganna kemur skýrt fram að jökull getur hvort heldur er verið í eignarlandi eða Þjóðlendu, sbr. þá athugasemd sem að framan greindi. Þetta bendir ótvírætt til þess að löggjafinn hafi ekki álitid að jökulrönd væri í eðli sínu afmörkun á eignarlandi og Þjóðlendu. Breytingar á stöðu jökuls ættu því ekki að hafa í för með sér að eignarland breyttist í Þjóðlendu og öfugt. Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer þannig eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Gildistaka Þjóðlendulaganna hafði í för með sér endanlega skiptingu lands í annars vegar eignarland og hins vegar Þjóðlendur. Hér skilur á milli laga um eignarrétt íslenska ríkisins að auðlindum hafsbotnsins og Þjóðlendulaga. Í fyrra tilvikinu er gert ráð fyrir að nýtt land, þ.e. landauki, eigi eftir að verða til og merki eða eignamörk því ekki fastsett. Í síðara tilvikinu er hins vegar fjallað um allt land sem við gildistöku laganna var ofan sjávar, þ.m.t. landsvæði undir jökli, og merki endanlega fastsett. Land sem kemur undan jökli er þannig ýmist eignarland eða Þjóðlenda, um það fer ekki eftir reglunni um merki sjávarjarða til hafsins.

Vatnsréttindi á jökulsvæðum í eignarlandi og túlkun vatnalaga í því sambandi er ekki til úrlausnar fyrir óbyggðanefnd. Tilkall annarra en íslenska ríkisins til vatnsréttinda á jökulsvæðum í Þjóðlendum verður að meta í hverju tilviki fyrir sig.

Kemur þá til skoðunar hvort taka skuli mið af elsta þekkta jökuljaðri, legu jökuls þegar landamerki voru skráð, við gildistöku Þjóðlendulaganna eða einhverju öðru, í þeim tilvikum að landamerki virðast miðuð við jökuljaðar.

1 Tryggvi Gunnarsson, 1994: „Landamerki fasteigna.“ *Afmælisrit. Gaukur Jörundsson sextugur 24. september 1994*. Reykjavík. S. 510-512.

2 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

3 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárusson, 1950: *Eignarréttur* I. Reykjavík. S. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignarréttur* II. Reykjavík. S. 136.

Vísindamenn hafa slegið því föstu að jöklar landsins séu stærri nú en á landnámstíma.¹ Hafi landnám náð að jökli hefur það land, sem horfið hefur undir jökul, tilheyrir aðliggjandi jörðum. Þar getur jafnvel verið um að ræða heilar jarðir sem lítið eða ekkert er vitað um í dag. Lega jökuls á landnámstíma verður ekki ákvörðuð með nokkurri vissu. Töluvert er hins vegar vitað um stöðu jökuls við lok níjtándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu, þegar sett höfðu verið landamerkjalog og ætla má að flest landamerkjabréf hafi verið gerð. Jöklar voru þá stærstir á sögulegum tíma en síðan hafa þeir almennt hopað, þó ekki alla leið aftur til stöðu sinnar um landnám. Innan þess jökuljaðars, sem miðað kann að hafa verið við í kringum 1900, er í sumum tilvikum jökullaust land nú. Við gildistöku þjóðlendulaga 1998 lá jökuljaðarinn þannig á milli upphaflegra landnámsmarka og stöðu við gerð flestra landamerkjabréfa um aldamótin 1900, almennt séð þó nær hinni síðarnefndu. Óhætt er þannig að slá fastri þeirri meginreglu að land, sem komið hefur undan jökli á tímabilinu frá því landamerkjalog eru sett 1882 og þar til þjóðlendulög taka gildi 1998, var jökullaust við landnám.

Óljóst er hvort landnámsmenn hafa gert sér grein fyrir því að jökuljaðar væri breytingum undirorpin en ekki fer á milli mála að um aldamótin 1900 var löngu orðið ljóst að svo væri. Jaðar jökulsins hefur að sjálfsögðu afmarkað það landsvæði sem nýtanlegt hefur verið og með honum eru dregin glögg skil frá náttúrunnar hendi. Eðli máls samkvæmt er hins vegar erfitt að finna þar fastan viðmiðunarpunkt. Mun þetta ástæða þess að merkjum er oft lýst „í jökul“ ótilgreint eða kennileiti skammt undan jökli. Sums staðar á landinu hagar þannig til að ein og sama jörðin liggur milli sjávar og jökuls. Jafnlgögg merki af völdum náttúrunnar kunna að hafa verið talin svo sjálfsögð viðmiðun að ekki þyrfti umfjöllunar við í landamerkjalýsingu. Gagnvart jöklinum sjálfum er þá engri landamerkjalinu lýst. Ekki verður talið að viðkomandi jarðeigandi hafi þar með lýst því yfir að hann gæfi eftir eignarrétt eða afsalaði sér tilkalli til þess lands sem í tímans rás hefur horfið undir jökul. Líkur eru hins vegar á að í flestum tilvikum sé útilokað að afmarka það. Óbyggðanefnd ber að draga mörk á milli eignarlanda og þjóðlendna, sbr. 7. gr. laga nr. 58/1998, og niðurstaðan hverju sinni hlýtur að ráðast af tiltækum heimildum og almennum sönnunarreglum. Staðhættir og sönnunarstaða geta því leitt til sambærilegrar niðurstöðu og ef eignarréttur hefði verið gefinn eftir.

Ef líkindi eru fyrir því að land hafi verið numið inn til jökla styður það þá niðurstöðu að land, sem jökullinn hefur skilað frá gerð landamerkjabréfanna, falli til aðliggjandi jarða. Ekki verður talið að jökull hafi hopað svo hratt undanfarna rúma öld að komið sé í ljós að ráði land jarða sem ofar kunna að hafa legið enda staða jökuls 1998 nær því sem var um 1900 en um landnám. Tilkall til lands, sem komið hefur undan jökli, kann jafnframt að byggjast á hefðarreglum. Til skoðunar koma þá almenn atriði eins og tímalengd, yfirráð, hagnýting, ráðstafanir að lögum, viðhorf hefðanda og annarra aðila o.fl. Staðhættir kunna að vera með þeim hætti að um eðlilegt framhald tiltekinnar jarðar sé að ræða, líkt og landauki til hafs, og nýting annarra útilokuð. Frávik frá þessum almennu ályktunum eru þó að sjálfsögðu möguleg og verður að skoða hvert tilvik fyrir sig. Jafnframt hlýtur réttur þessi að takmarkast við land sem komið var undan jökli við gildistöku þjóðlendulaga 1998 þegar löggjafinn kvað á um eignarhald ríkis á öllu því landi sem ekki væri sannanlega undirorpið beinum eignarrétti. Mögulegar væntingar jarðeigenda um rétt til þess lands, sem kemur undan jökli eftir þann tíma, njóta ekki réttarverndar sem eignarréttindi í skilningi 72. gr. stjórnarskrár. Þá ber þess að geta að frá gildistöku þjóðlendulaganna er ekki unnt að öðlast eignarréttindi innan þjóðlendna fyrir nám eða hefð, sbr. 8. mgr. 3. gr.

Niðurstaða óbyggðanefndar er því sú að gildistaka þjóðlendulaga hafi undir þessum kringum-

1 Sjá eftirfarandi greinar Odds Sigurðssonar jarðfræðings: „Útbreiðsla jökla á Íslandi á sögulegum tíma.“ Greinargerð, júlí 2001. „Minnispunktur um breytingar jökla frá landnámi Íslands,“ dags. 7.6.2002. „Variations of termini of glaciers in Iceland in recent centuries and their connection with climate.“ Öbirt handrit, ódags. Minnisblað Odds Sigurðssonar jarðfræðings, um hugtakið jökul o.fl., dags. 13.1.2003. – Helgi Björnsson, 1979: „Glaciers in Iceland.“ *Tímaritið Jökull. Jöklarannsóknafélag Íslands*. 29. árg. – Sigurður Þórarinnsson, 1974: „Ofgnótt jökla.“ *Saga Íslands*. 1. b. Reykjavík. S. 43-48.

stæðum haft það í för með sér að merki jarða gagnvart jökli væru fastsett án tillits til síðari breytinga á jökuljaðrinum. Sú niðurstaða er jafnframt í eðlilegu samræmi við markmið og tilgang löggjafarinnar. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins 1. júlí 1998, sbr. 22. gr. þjóðll., enda sé jökullinn í þjóðlendu. Lega jökuljaðarsins kann þó að virðast óljós þar sem smájöklar eða fannir liggja aðskilið frá meginjöklinum. Í þeim tilvikum, þar sem eignarland liggur að jökli í þjóðlendu, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem þannig kann að vera fyrir hendi. Öbygðanefnd telur því eðlilegt að í slíkum tilvikum miðist þjóðlendulína við jaðar meginjökuls, eins og hann er skilgreindur af sérfræðingum á því sviði. Smájöklar og fannir verða þá innan eignarlands á sama hátt og jökulsker eða annað land umlukið jökli verður innan þjóðlendu.

Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar þau almennu sjónarmið um túlkun landamerkja sem öbygðanefnd hefur áður gert grein fyrir. Ljóst er að enda þótt lega jökuljaðarsins verði ákvörðuð með landfræðilegum gögnum er hann óhentug viðmiðun vegna lögunar sinnar og breytileika. Önnur og e.t.v. heppilegri útfærsla er hins vegar ekki á valdsviði öbygðanefndar en sá möguleiki fyrir hendi að ríkisvaldið og einstakir jarðeigendur nái um slíkt samkomulagi, eftir atvikum með nauðsynlegri aðkomu löggjafarvalds, sbr. ákvæði 40. gr. stjórnarskrár og II. kafla þjóðll.

4.7. Fjallskil

Af dómsúrlausnum má ráða að fyrirkomulag og tilhögun fjallskila og smölunar og nýting því tengd kunni að hafa áhrif við mat á eðli og inntaki eignarréttar að viðkomandi landi og þá þannig að lítið sé til þess hvort með land hefur verið farið sem eignarland varðandi fjallskil eða ekki.

Lagafyrirmæli um smölun og fjallskil hafa haldist í hendur við byggð og búskap í landinu. Í þjóðveldislögunum, Grágás, voru allmörg ákvæði um afrétti, almenninga og ágang búfjár og munu þau flest hafa verið tekin upp í Jónsbók. Þá voru enn fremur tekin upp ákvæði í þessa veru í Réttarbót Eiríks konungs frá 1294. Þessi ákvæði giltu, a.m.k. að formi til, allt til þess að sett voru lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl.

Í Jónsbók kemur skýrt fram að landeigandi eða leiguliði hans átti einn beit á jörð sinni og skyldi greiða honum batur, áverkabót og landnám ef þessi réttur var brotinn.¹ Í réttarbót Hákonar konungs frá 1305 er þó mælt til þess að geldfê sé sektarlaust í heimalöndum ef hreppstjórar og grannar lofa og gefa enga sök á því.² Jarðeigandi átti einnig gróður á jörð sinni að því undanskildu að sá sem átti engi á annars manns landi mátti eiga þar rifhrís.³

Í Grágás og Jónsbók giltu mjög svipaðar reglur um hvenær mætti fara með búfé í sel, almenninga og afrétti og hvaða leiðir skyldu farnar. Markmiðið var hvort tveggja að vernda nærliggjandi bújarðir fyrir ágangi upprekstrarfjár og tryggja hagsmuni allra þeirra sem hlut áttu í afréttinum. Meginreglan var sú að allir þeir sem afrétt áttu skyldu reka fê sitt í miðjan afrétt er átta vikur voru af sumri en úr afrétti er fjórar vikur lifðu sumars. Tekið var sérstaklega fram að menn skyldu ekki reka málnytu sína í afrétt nema ítala væri. Samkvæmt Grágás máttu þeir menn, er næstir bjuggu afrétti, beita þangað búfé sínu yfir vetrarmánuðina en í Jónsbók var þetta bundið því skilyrði að þeir ættu hlut í afréttinum. Afréttareiganda var vetrararbeit því aðeins heimil að hann þyrfti ekki að reka fê sitt yfir land annarra. Þó skyldi ævinlega hvíla afrétt í tvær vikur, frá því er sex vikur voru af sumri til áttundu viku.⁴

Fleiri ákvæði voru sett til að vernda hina sameiginlegu beit afréttareigenda; t.d. mátti ekki gera sel og slá í afrétti.

1 Sbr. *Jónsbók* 1904, s. 134-136, 144-145 (6. og 18. k. llb.).

2 *Jónsbók* 1904, s. 292.

3 *Jónsbók* 1904, s. 152-154 (24. k. llb.).

4 *Jónsbók* 1904, s. 176-177 (46. k. llb.). *Grágás* 1992, s. 330-331 (38. k. llb.).

Um lögréttir á haust og fjallgöngur sagði svo m.a. í 49. kapítula landsleigubálks Jónsbókar:

Eigi skulu réttir fyrr vera en .iiii. [þ.e. fjórar] vikur lifa sumars. Hverr maðr er sauði á skal ganga eitt sinn á fjall, ok um landeign sína hvert sinn er lögrétt skal vera, skipa svá ǫðrum göngum sem þeir ráða. Sekr er sá hálfri mǫrk við konung er eigi gengr um landeign sína, ok ábyrgiz sauði við þá er eigu, alla þá er í hans landi váru sénir þá er hann átti gönguna.

Síðan er kveðið á um það hvað gert skuli við óskilafé. Í tilvitnaðri grein er gert ráð fyrir að hver maður smali sitt eigið land jafnframt því sem hann gangi á fjall að hausti ásamt öðrum afréttareigendum. Ef afréttarfé gekk í land bónda var honum heimilt að reka það í miðjan afrétt. Hann gat einnig haft það áfram í sínu eigin landi eða rekið það heim til þess manns sem féð átti. Í Jónsbók er ekki fjallað um aðra afrétti en þá sem voru í sameign tveggja manna eða fleiri. Í heimildum frá miðöldum má þó finna dæmi um beitarlönd sem kölluð voru afréttir og töldust í einkaeign. Var þá greint á milli „eignar sérlegrar“, sem var í einkanotum, og „afréttar“, sem tilteknir bændur höfðu heimild til að nýta gegn ítölu.¹

Ákvæði lögbókanna um beit í almenningi voru að því leyti frábrugðin því sem hér hefur verið greint frá að nýtingartími þeirra var annar. Samkvæmt Grágás var heimilt að beita almenning frá því er mánuður lifði vetrar og næstu sjö mánuði en með lögtöku Jónsbókar virðist beit hafa verið leyfð í almenningi allan ársins hring nema frá krossmessu á vor (3. maí) til Bótólfsvöku (17. júní). Í Grágás var þeim sem næstur bjó almenningi heimilað að beita almenning þá fimm mánuði sem hann annars átti að liggjá ónýttur en um slíkt er ekki getið í Jónsbók. Enn fremur var tekið fram að hver sem vildi mætti gera sel í almenningi, en það var bannað í afréttum, og öllum var heimilt að nýta sér reka í almenningi, hvort heldur var víður eða hvalur, svo framarlega sem hann hafði ekki áður verið öðrum merktur.²

Í tilskipun um sveitarstjórn 4. maí 1872, 39. gr., var svo fyrir mælt að sýslunefnd skyldi semja reglugerðir um notkun afréttar, fjallskil, fjárheimtur o.fl. Fóru sýslunefndir eftir það að semja fjallskilareglugerðir. Voru í fjallskilareglugerðunum sett ítarleg ákvæði um þessi efni er byggðu að mestu á ákvæðum Jónsbókar. Í mörgum tilvikum voru ákvæði þessara reglugerða misvisandi og í öðrum tilvikum stönguðust þau beinlínis á við gildandi rétt. Af fjallskilareglugerðum verða ekki dregnar almennar ályktanir um það efni sem hér er til urlausnar en einstaka reglugerð, sett með stöð í tilskipuninni frá 1872 eða síðari löggjöf, getur vissulega skipt máli að því er tekur til mats einstakra svæða.

Um afréttamálefni og fjallskil voru fyrst sett heildarlög hér á landi árið 1969, lög nr. 42/1969, um afréttamálefni, fjallskil o.fl. Voru þau lög síðar endurútgefin með áorðnum breytingum sem núgildandi lög nr. 6/1986. Það var þannig fyrst með löggjöf þessari sem hin dreifðu ákvæði í landsleigubálki Jónsbókar og réttarbót Eiríks konungs frá 1294 voru leyst af hólmi. Ákvæði gildandi laga taka í ýmsu mið af reglum eldri löggjafar.

Ef litið er til helstu fyrirmæla gildandi laga er ljóst þegar af 3. og 4. gr. laganna að fyrirmæli þeirra taka að meira eða minna leyti til afréttar, annarra sameiginlegra sumarbeitilanda og heimalanda. Skulu nánari fyrirmæli sett í fjallskilasamþykktir fyrir einstök svæði, sbr. 3. gr. Í 4. gr. er skilgreint það land sem fjallskil taka til og það greint í annars vegar afrétti og hins vegar heimalönd. Samkvæmt lögnum er stjórn afréttamálefna og fjallskila í höndum héraðsnefndar. Í II. kafla laganna er fjallað um afrétti og notkun þeirra og þá greint á milli sameiginlegra afréttar hreppa eða upprekstrarfélaga, sbr. 7. gr., afréttarlanda, sem liggur undir einstaka jörð eða stofnun, sbr. 8. gr., og loks beitilanda einstakra jarða sem notað sé sameiginlega til beitar með líkum hætti og afréttir, sbr.

¹ *Íslenskt fornbréfasafn*. 8. b. Reykjavík 1906-1913. S. 149.

² *Jónsbók* 1904, s. 193-194 (59. k. IIb.). *Grágás* 1992, s. 369 (74. k. IIb.).

12. gr., og skuli reglum laganna um afrétti beitt um þau svæði eftir því sem við geti átt. Í V. kafla laganna eru síðan fyrirmæli um göngur og réttir, í VI. kafla er fjallað um smölun heimalanda eftir réttir og í VII. kafla er fjallað um eftirleitir og öræfaleitir.

Í meginatriðum má greina lagareglur þessar á þann veg að þar er í fyrsta lagi fjallað um notkun afrétta og rétt til þeirra nota. Í annan stað er síðan fjallað um smölun afréttanna og fyrirkomulag smölunar sem og skiptingu þess sameiginlega kostnaðar sem af hlýst og falla í þann flokk lönd þeirra einstöku jarða sem fjallað er um í 12. gr. laganna. Allt að einu er í lögnum, sbr. einkum ákvæði V. og VI. kafla, fjölþætt ákvæði sem taka til heimalanda einstakra jarða og kveða m.a. á um skyldu til vorsmölunar, sbr. 36. gr., skyldu jarðeiganda til smölunar heimalands samhliða leitum á afrétti, sbr. 39. gr., skyldu til smölunar heimalanda eftir réttir, sbr. 52. gr. o.s.frv. Um smölun eyðijarða er svo ákvæði í 41. gr. laganna. Að meginstefnu til er hins vegar gert ráð fyrir því að smölun heimalands annist jarðeigandinn sjálfur og beri af henni allan kostnað. Sinni eigandi ekki þeirri skyldu skal honum gert að greiða kostnað eftir mati. Í 2. mgr. 40. gr. laganna er svo sérstök regla þess efnis að heimilt sé að ákveða í fjallskilasamþykkt að haustsmölun heimalanda verði metin til aðalfjallskila, að meira eða minna leyti, eftir því sem til hagar á hverjum stað.

Þá mun nokkuð víða háttá þannig til að bændur sammælist um smölun heimalanda sinna og standa sameiginlega að smölun í landi tveggja eða fleiri jarða. Slík samvinna um smölun fellur þó alla jafna algjörlega utan þeirra lögbundnu fjallskila sem um er fjallað í lögum og fjallskilasamþykkt.

Af öllu þessu má sjá að löggjafinn hefur um langan aldur mælt fyrir um skyldur landeigenda til að smala jarðir sínar, sbr. upphaflega fyrirmæli 49. kapitula landsleigubálks Jónsbókar. Þá sýnist líka beinlínis hafa verið gengið út frá því að land einstakra jarða sé nýtt sem beitiland með svipuðum hætti og afréttir, jafnvel þannig að viðkomandi landsvæði sé alfarið tekið undir fjallskilaframkvæmd. Í slíkum tilvikum gefa fjallskil þannig alls enga vísbendingu um eðli eignarhalds að því landi.

Í dómum Hæstaréttar Íslands hefur svo sem fyrr segir verið litið til þess í nokkrum tilvikum hvernig fjallskilum hefur verið háttáð á landsvæði því sem þá er til eignarréttarlegrar meðferðar. Í þessum dómum hefur ekki verið talið sannað að um beinan eignarrétt væri að ræða að viðkomandi landsvæði og sú niðurstaða þá m.a. rökstudd með vísan til þess að ekki hafi verið sýnt fram á eða í ljós leitt að með viðkomandi land hafi verið farið sem eignarland varðandi fjallskil. Verður ekki annað ráðið af dómum þessum en að fjallskil geti út af fyrir sig haft þýðingu um úrlausn máls en verði þó ekki ráðandi um niðurstöðu. Í dómum eru vísbendingar fremur í þá átt að framkvæmd fjallskila gæti hugsanlega stutt eignartilkall en að eignarréttur, sem talin verður sannaður á grundvelli annarra gagna, verði vefengdur á grundvelli þess hvernig framkvæmd fjallskila hefur verið háttáð.

Í ljósi alls þessa er það mat óbyggðanefndar að ekki verði dregnar víðtækar ályktanir um eignarrétt að landi af upplýsingum um framkvæmd fjallskila að fornu og nýju. Skiptir þar auðvitað mestu máli sú staðreynd að lengst af hefur smölun heimlanda, þ.e. lands einstakra jarða, ekki einungis verið háð lögbundnum skyldum og kvöðum um skyldur til smölunar, heldur hefur því jafnframt verið þannig háttáð að lönd einstakra jarða hafa verið nýtt með sambærilegum hætti og afréttir og þá fallið í einu og öllu undir viðkomandi fjallskilaframkvæmd. Eftir sem áður hafa slík landsvæði ekki verið talin falla í flokk afrétta, þau óumdeilt legið innan landamerkja viðkomandi jarðar og eftir atvikum enginn ágreiningur verið uppi um eignarrétt að þeim. Þannig getur bæði háttáð svo til að með öllu skorti á upplýsingar um fjallskilaframkvæmd og/eða smölun á viðkomandi landsvæði eða að forsendur séu með einhverju því sérstaka móti sem nú hefur verið gerð grein fyrir. Hvað sem þessu líður verður þó ekki útilokað fyrir fram að upplýsingar í þessa veru geti haft eitthvert vægi við eignarréttarlegt mat. Það þarfnast þá sérstakrar skoðunar í hverju einstöku tilviki þar sem glöggar upplýsingar um tilhögun og forsendur fjallskila liggja á annað borð fyrir.

4.8. Ítök

Í íslenskum rétti hafa ítök eða ítaksréttindi verið skilgreind sem réttindi er veiti rétthafa tiltekin þröng umráð og takmörkuð not fasteignar sem er í eigu og umráðum annars eða annarra aðila.¹ Réttindi af þessum toga eiga sér langa sögu hér á landi og verður fyrst vikið að því hvað ráða megi af eldri rétti um ítök og inntak ítaksréttinda.

Í lögbókunum Grágás og Jónsbók er hugtakið ítak ekki skilgreint sérstaklega en af einstökum ákvæðum má ráða í merkingu þess. Í landabrigðisþætti Grágásar er fjallað um þær réttarathafnir sem fram áttu að fara þegar maður vildi brigða öðrum land. Þar segir m.a. að brigðandi skyldi kveðja sér kviðar (væntanlega búakviðar) til að ganga úr skugga um hvort unnt væri að selja leiguból „eða ítök í annarra manna löndum“ áður en til þess kæmi að aðalbólið væri selt.²

Kaflinn um landamerki og lagakaup í Jónsbók (6. k. landsbrigðabálks) hefst á þessa leið:

Nú vill maðr selja land sitt við verði, þá skulu þeir kveða á um merki með sér, um land ok skóga ok engjar ok reka, veiðar ok afréttu ef eru, ok allra gæða skulu þeir geta þeira, er því landi eigu at fylgja, þó at þat sé í önnur lönd, eða aðrir menn eigi þanneg ítök; síðan skulu þeir takaz í hendr ok kaupa með vátum tveim eða fleirum.³

Annars staðar í lögbókinni er nánar rætt um sams konar réttindi án þess þó að tekið sé fram að um ítök sé að ræða. Þannig er fjallað um skóg, beituteig, fjöru, veiði og engi í annars jörðu en síður eða jafnvel ekki notuð orðin skógar-, beitar-, fjöru-, veiði- og engjaitak.⁴ Ákvæði lögbókanna leiðir því til þeirrar niðurstöðu að ítak sé „réttur til ákveðinna nytja á landi annars“,⁵ og fær það vel samrýmst hinni lögfræðilegu skilgreiningu hugtaksins nú á dögum.

Til ítaka var stofnað með ýmsum hætti. Ítakaeign mun t.d. hafa orðið til við tímabundin lán hlunninda kaup og ítakaskipti.⁶ Elsta skjallega heimildin um ítakaeign mun vera máldagi Stafholtskirkju sem talinn hefur verið frá miðri 12. öld.⁷ Þar er greint frá því að prestur nokkur, Steini Þorvarðsson, hafi gefið kirkjunni m.a. þrjá hluti laxveiðar í Þverá, kerveiði í Norðurá undir fossi, Engines á Ströndum norður „ok reki með“ og selför í Þverárdal upp frá Kvíum. Í máldaganum er lýst einum algengasta stofnunarhætti kirknaítaka sem var gjöf í sálhjálparskyni. Þannig hefur frá fyrstu tíð byggðar hér á landi verið stofnað til ítaka með beinni yfirfærslu eða afhendingu tiltekinna réttinda.

Frá 13. öld hafa varðveist nokkrar skrár um ítök, einkum reka, m.a. elsta rekaskrá Skálholtskirkju frá um 1270. Bendir það til þess að á þeim tíma hafi ítök verið orðin eftirsótt gæði sem ekki síst kirkjulegar stofnanir sóttust eftir.⁸ Ítökum fjölgaði síðan jafnt og þétt og í byrjun 18. aldar, þegar Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns var tekin saman, hafði myndast þéttið net ítaka um land allt.⁹

1 Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarétti* I. Reykjavík. S. 28 (hdr.). Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 6. Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 13.

2 Sbr. Grágás 1992, s. 288.

3 Jónsbók 1904, s. 124. Sambærilegur kafla er í Grágás (1992, s. 290) án þess að orðið ítak sé þar notað.

4 Sbr. Grágás 1992, s. 296, 321, 329. Jónsbók 1904, s. 147-148, 150.

5 Grágás 1992, s. 537. Sbr. Magnús Már Lárússon, 1981: „Jordejendom. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. b. Kaupmannahöfn. D. 671.

6 Páll Sigurðsson, 1992: „Kirknaítök. Saga þeirra og réttarþróun.“ *Svipmyndir úr réttarsögu. Ættir um land og sögu í ljósi laga og réttarfrákvæmdar*. Reykjavík. S. 277.

7 *Íslenskt fornbréfasafn*. 1. b. Kaupmannahöfn 1857-76. S. 178-180. Sbr. Páll Sigurðsson 1992, s. 279.

8 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 67-76. Tímasetning rekaskrárinnar er ekki örugg. Sbr. einnig sama rit, s. 4, 246-248 (ítakaskrá Viðeyjarklausturs [1284]), 248-251 (reka- og landamerkjaskrá Þingeyraklausturs [1285]).

9 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 12. b. (Atriðisorðaskrá), undir *afrétt, beit/beitarítak, mela-slægja/meltak, lax/laxveiði, fugl/fuglatekja, eggjata/eggjatekja/eggver, skógur/skógarítak, hris/hrisrif/hrístak, torf, móskurður/mótak, engjata/engjaitak, reki/rekaitak*.

Ljóst er að ítakaeygn skipti í margar aldir verulegu máli fyrir afkomu landsmanna og mun að einhverju leyti hafa stuðlað að jafnari dreifingu landgæða. Á sumum stöðum á landinu hagaði þannig til að jörð, sem ekki átti mikilvæg hlunnindi eins og upprekstrarland, skóg eða fjörunytjar eða gat ekki nýtt þau í eigin landi vegna staðhátta, fékk þau sem ítök í öðru landi. Nefna má sem dæmi að í Þórisdal í Lóni áttu nokkrar jarðir skógarítak. Ein þeirra var Efri-Fjörður í Lóni. Hún átti skógarítak í Skálahvömmum í Þórisdal eða Laxárdal en í staðinn var heimilað útræði frá Klifunum (Þorgeirsstaðaklif).¹ Slík ítakaskipti munu víðar hafa tíðkast, ekki síst á þeim svæðum þar sem útræði var gott. Hraunskarð undir Jökli átti t.d. „frí kolatak í Hrisaskóg og raptvidahögg í jörðunne til upheldis“ í staðinn fyrir uppsátur og „ítaksbúðir“ í Hraunskarðsjörð.² Annars staðar þar sem ekki var um ítök eða ítakaskipti að ræða var venjulega greitt ákveðið gjald fyrir útræðið, svonefndur vertollur.³

Mörg ítök gengu smám saman úr sér ýmist af völdum eyðingarafla náttúrunnar, ofnýtingar eða vegna breyttra búskaparháttanna og urðu því ekki annað en inntakslaus réttur sem setti ákveðnar hömlur á eignarrétt fasteigna.⁴ Um miðbik nýliðinnar aldar var því svo komið að fjölmörg þeirra ítaka, sem á jörðum hvíldu, komu ítakshafanum að litlu sem engu gagni auk þess sem ýmis þeirra virtist augljóslega hagkvæmara að nýta samhliða nýtingu á viðkomandi jörð. Lagasetning frá þeim tíma ber skýran vott um þá stefnu löggjafans að tryggja það að eðlileg gæði fasteigna fylgi þeim sjálfum og séu nýttuð í sambandi við notkun þeirra.⁵ Það var einkum gert með því að banna að tiltekin hlunnindi, sem fasteign fylgdu, væru frá henni skilin auk þess sem eigendum fasteigna sem ítök hvíldu á var gert kleift að leysa þau af eignum sínum gegn fjárgreiðslu. Þannig var t.d. lausn veiði-ítaka í ám og vötnum heimiluð með lögum nr. 40/1942, sbr. nú lög nr. 76/1970 og lausn skógarítaka af jörðum með lögum nr. 100/1940, sbr. nú lög nr. 3/1955, sbr. lög nr. 76/1984. Þá fjalla lög nr. 13/1956 um sölu kirkjuitaka. Veigamesti þátturinn í þessari viðleitni löggjafans var þó setning laga nr. 113/1952 um lausn ítaka af jörðum en þau taka til allra ítaka í jarðir annarra en lax- og silungsveiðiítaka í ám og vötnum og skógarítaka, sbr. 2. og 3. gr. laganna.⁶ Með þeim var sú skylda lögð á þá sem töldu sig eiga slík ítök að lýsa þeim í samræmi við efni laganna. Væri það ekki gert féll ítakið úr gildi. Lögin hafa enn fremur að geyma reglur um það hvernig eigandi jarðar, sem ítak er í, eldra en 25 ára, getur leyst það af jörð sinni. Þrátt fyrir þessa viðleitni löggjafans er þó ljóst að enn kunna að finnast gild ítök hér á landi.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíma verið eignarland.⁷ Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti.

1 Þetta kom fram í vitnisburði Vilhjálms Geirs Þórhallssonar, eiganda Efri-Fjarðar, við skýrslutöku 9.9. 2002 í máli nr. 5/2001 hjá óbyggðanefnd. Sbr. einnig vitnisburð Þorsteins Geirssonar á Reyðará við sömu skýrslutöku.

2 *Íslenskt fornbréfasafn*. 3. b. Kaupmannahöfn 1896. S. 141. Fleiri dæmi eru um slík ítakaskipti í þessari heimild sem talin er frá um 1360.

3 Sbr. *Jarðabók Árna og Páls* 12, undir *naust, uppsátur, útræði, verbúð, vertollur*.

4 Sbr. hugtakið *servitut* í merkingunni ítak eða ískylda.

5 Þegar um miðja 19. öld tók að gæta þeirrar tilhneigingar löggjafans að sporna við frekari stofnun ítaka, sbr. 4. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

6 Í 1. gr. laga nr. 113/1952 segir að ítak merki í lögnum hvers konar afnot fasteignar, sem eigi séu samfara vörslum hennar eða þess hluta hennar, sem afnotin taki til enda sé réttur til afnotanna byggður á heimild einkaréttareðlis. Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að umræddum lögum, segir í athugasemdamynd að fylgt sé hinni venjulegu fræðilegu skýringu á því hvað ítak sé.

7 Í greinargerð með frumvarpi því, sem varð að lögum nr. 113/1952, er í athugasemdamynd tekið fram að lögin taki ekki til ítaka í kaupstaðarlöðir eða í afrétti sem sveitarfélög eiga. Í lögnum er þannig gert ráð fyrir því að unnt sé eða hafi verið að stofna til ítaka í afréttarlöndum. Með hliðsjón af hinni almennu lögfræðilegu skilgreiningu á hugtakinu ítak verður þó að ætla að með því sé átt við afréttarlönd sem undirorpin eru beinum eignarrétti eða hafi verið það á þeim tíma þegar til ítaksins var stofnað.

Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna óyggjandi fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Sem dæmi um slíkt má nefna ákvæði í máldögum um takmörkuð réttindi kirknanna í Biskupstungum á Biskupstungnaafretti. Þannig segir í máldaga kirkjunnar á Torfastöðum frá 1331 að hún eigi „skógarteig í Sandvatnshlíð“.¹ Hið sama kemur fram í Vilkinsmáldaga frá 1397² og Gíslamáldaga frá 1570.³ Þá segir í Gíslamáldaga um kirkjuna í Bræðratungu að hún eigi „Skógartungu undir Bláfelli“.⁴ Í máli nr. 4/2000, Biskupstungnaafréttur og efstu lönd í Biskupstungnahreppi, komst óbyggðanefnd að þeirri niðurstöðu að Framafréttur Biskupstunga, það landsvæði sem framangreind réttindi kirknanna náðu til, væri þjóðlenda. Nefndin útilokaði þó ekki að umrætt landsvæði hefði einhvern tíma verið undirorpið beinum eignarrétti en taldi umrædda máldaga eina og sér ekki veita næga sönnun í þeim efnum. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu lögfræðilegu merkingu hugtaksins.

4.9. Fjörur og rekaeign

Eignarréttur að fasteign, sem liggur að sjó, nær einnig til fjörunnar fram af henni, þ.e. svæðisins á milli stórstraumsflóðmáls og stórstraumsfjörumáls.⁵ Undir yfirborði sjávar taka við svokölluð netlög sem í ýmsum lögum eru skilgreind sem sjávarbotn 115 metra út frá stórstraumsfjörumáli landareignar, sjá nánar síðar í þessum kafla.⁶ Óumdeilt er að netlög fylgi sjávarjörðum en um hitt hefur fremur verið ágreiningur hvort eignarráð fasteignareiganda feli í sér beinan eignarrétt eða séu bundin við þau réttindi sem sérstaklega er mælt fyrir um í einstökum lögum.⁷

Kemur þá til skoðunar hver hafi verið réttur landeigandans í fjöru og netlögum jarðar sinnar. Þar verður helst litið til þeirra fjörunytja sem lengst hafa verið til umfjöllunar í löggjöf hér á landi, þ.e. reka og veiði.

Rekinn hefur verið helsta verðmæti fjörunnar. Elstu ákvæði laga um reka eru í Grágás. Þau voru síðan tekin upp lítið breytt í rekaþátt Jónsbókar og er sá þáttur enn í gildi ásamt viðbótum um skotinn hval og skotmannshlut sem gefnar voru út í konungsbréfum 1778 og 1779.⁸ Meginreglan var sú að jarðeigandi átti reka fyrir landi sínu. Í Jónsbók er reki nánar skilgreindur með svofelldum hætti: „Hverr maðr á reka allan fyrir sínu landi viðar ok hvala, sela ok fiska, fugla og þara, nema lögum sé frá komit.“⁹ Eignarréttur jarðeiganda á viðar- eða hvalreka var þó því aðeins hafinn yfir vafa að hann merkti sér rekann eða kæmi böndum á hann.¹⁰ Allan reka utan rekamarka var hverjum manni heimilt að flytja að landi, marka sér og slá eign sinni á en landeigandi skyldi eiga alla aðra flutninga hvals og viðar.¹¹

Sú skýring hefur verið gefin á rekamarki að það sé „sá hluti fjöru og hafs sem bóndi eða reka-

1 Íslenskt fornbréfasafn 2, s. 669.

2 Íslenskt fornbréfasafn 4, s. 49.

3 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 647.

4 Íslenskt fornbréfasafn 15, s. 648.

5 Ólafur Lárusson, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45. Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* I, s. 37. Þorgeir Örlygsson, 1998: *Kaflar úr eignarrétti* I, s. 57.

6 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994; og 1. gr. laga um lax- og silungsvæði, nr. 76/1970.

7 Í H 1996 2518 og 2525 er talinn vafi um beinan eignarrétt fasteignareiganda í netlögum.

8 Sbr. opið bréf um rekatilkall á Íslandi frá 4. maí 1778, 5. gr., og konungsbréf (til stiftamtmanns) um landshlut af flutningshvölum á Íslandi frá 23. júní 1779, 1.-2. gr.

9 Jónsbók 1904, s. 194.

10 Grágás 1992, s. 351-352. Sbr. Jónsbók 1904, s. 194-195.

11 Grágás 1992, s. 353-354. Jónsbók 1904, s. 196-197. Á öðrum stað í Jónsbók (s. 203) segir þó að þess hvals, sem fluttur sé, eigi flytjendur þriðjung en landeigandi tvo hluti nema skot finnist í, þá eigi skotmaður þriðjung. Þetta ákvæði virðist eiga sér nokkra samsörun í 71. k. landabrigðisþáttar Grágásar (Grágás 1992, s. 365).

maður má nýta á allan reka“.¹ Lúðvík Kristjánsson taldi hins vegar rekamark vera sömu merkingar og fjöromark og tákna merki milli deildra reka.² Í Staðarhólsbók Grágásar er rekamark við það miðað „að sjá mundi mega þaðan fisk á borði ef eigi bæri land fyrir“.³ Lýsing Konungsbókar á rekamarki er nokkru ítarlegri og er hún sambærileg við skilgreiningu Jónsbókar á fiskhelgi:

Maður á að flytja við þann er hann finnur á floti fyrir utan það er fisk sér af borði, óflattan, fyrir annars manns landi. Það skal þorskur vera, sá skal svo mikill vera að hann sé álnar í óxarþærum flattur [álnar-breiður milli þunnildisnefja]. Sá fiskur heitir gildingur. Á því borði skal sjá þann fisk er til lands veit, þaðan úr fjöru er fyrir [fellur út] utast.⁴

Fiskhelgi í þessu samhengi táknar svæðið út að rekamörkum sem að sínu leyti miðast við að óflattur þorskur sé í sjónmáli frá ströndinni.⁵

Síðar, sennilega snemma á 14. öld, var kveðinn upp svofelldur alþingisdómur um rekamark til lands:

Rekamarek til landz sem leingst ut fiarar. og flod geingur leingst i logne. þa hvorke æser brim nie vindur.

Það var logtekid um rekamark a Auxararþijnge af badum lögmönnunum og allri logriettunne a dogum Hákonar kongz. sem væri í almennelegu flæðarmäle þa siör rædur sier. Enn hvad hann æser brim edur vindur. edur kastar yfer Mälarkamp. edur eírtanga. so sem i logbok utvijsar. edur a land upp. þar sem so vid vijkur. þa eignast það landeigande hvort það er trie edur hvalur.⁶

Hér virðist lögrétta skilgreina það sem í síðari löggjöf er nefnt stórstraumsflóðmál.

Algenget var á miðöldum og síðar að fjara innan merkja tiltekinnar jarðar væri nýtt frá annarri jörð. Eigandi hinnar síðarnefndu nefndist þá rekamaður eða fjöromaður, en rétturinn var þó bundinn jörð hans en ekki persónu. Landeigandi og fjöromaður skiptu með sér fjörugögnum eftir ákveðnum reglum. Um þetta segir í Jónsbók:

Ef maðr kaupir reka af landi manns at lögmáli réttu, ok skilja þeir þat eigi gjörr en svá, þá á landeigandi af fjöru þeiri álnarlöng kefli öll ok smæri, en rekamaðr á þar við allan annan útelgðan er þar rekr upp, ok svá hvali alla er þar hlaupa kvikir á land, nema menn valdi, og svá á hann þá hvali er þar rekr. Sá maðr er land á, hann á þara allan ok fugla alla, sela alla ok rostunga, ok svá ef maðr drepr sel; hann á þar at hafa hnísur ok háskerðinga, ok fiska alla, nema þar reki fleiri senn á land en .v. [5], þá á rekamaðr.⁷

Rekamaður átti einnig allan ómerkta við og hval sem menn fluttu úr almenningi⁸ ef þeir fylgdu ekki festum eins og skylt var og að auki allt það sem flaut í netlögum. Landeigandi átti hins

1 Grágás 1992, s. 552. Í Jónsbók virðist einnig gert ráð fyrir að rekamark geti tekið til hafsvæðis út fyrir netlög, sbr. þetta orðalag: „Ef maðr veiðir hval í rekamarki, þar er fisk sér á borði ok fyrir utan netlög, þá á sá allan er veiðir“ (Jónsbók 1904, s. 206 sbr. einnig s. 197).

2 Lúðvík Kristjánsson, 1980: *Íslenzkir sjávarhættir*. 1. b. Reykjavík. S. 219.

3 Grágás 1992, s. 353 (Staðarhólsbók). Skilgreining Konungsbókar er ítarlegri (sbr. Grágás 1992, s. 353-354). Samkvæmt Jónsbók 1904 (s. 206) var rekamark „þar er fisk sér á borði“.

4 Grágás 1992, s. 353-354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 203 og 206 (6. og 8. k. rekabálks).

5 Sbr. Magnús Már Lárusson, 1981: „Hvalfangst“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 7. Kaupmannahöfn. D. 169.

6 *Íslenskt fornbréfasafn* 11, s. 1-2.

7 Jónsbók 1904, s. 196-197.

8 Í Jónsbók er landeiganda eignaður allur flutningur (Jónsbók 1904, s. 197).

vegar veiði alla í netlögum, flutninga hvals og viðar og allt það sem flaut utan netlaga og að rekamörkum og aðrir höfðu ekki áður eignað sér.¹ Enn fremur skyldi landeigandi en ekki fjöru- maður (rekamaður) varðveita vogrek, þar til eigandi kæmi fram en eignast ella, og skotmannshlut og fá ágóða af og hafa þriðjung af öllum þeim hvölum „er fyrir mönnum hlaupa á land“.² Í heimild- um frá miðöldum eru einnig mörg dæmi um að rekinn væri ekki miðaður við ákveðið svæði held- ur tiltekið magn af viði sem ýmist var kallað afdráttur eða afreiðsla.³

Af því sem hér hefur verið rakið má álykta að fjörueign í landi annarrar jarðar hafi fyrst og síðast verið ítak en ekki falið í sér eignarrétt á landinu sjálfu.⁴ Í því sambandi má benda á þau orð Hans Kuhn að fjöruítök séu í elstu máldögum og skrám aðeins kölluð fjörur eða rekafjörur.⁵ Hér verður þó að hafa á þann fyrirvara að rekamanni tilheyrði ekki einvörðungu fjaran í merkingunni fjöruítak heldur einnig rekagrunnurinn enda missti hann ekki rétt sinn til rekans þótt orpinn væri sandi eða grjóti.⁶ Þegar þess er gætt að fjörur (reki) voru í mörgum tilvikum ítak í landi annarra en þeirra sem áttu rekann þarf ekki að koma á óvart að fjörumörk og landamerki jarða til sjávar fóru ekki alltaf saman eins og t.d. landamerkjabréf jarða í Örafum vitna um. Samkvæmt lögum um lausn ítaka af jörðum, nr. 113/1952, féllu önnur ítök en skógarítök og lax- og silungsveiðitök úr gildi væri ítaksrétti ekki lýst með tilteknum hætti, sjá nánar í kafla 4.8.

Í lögbókunum er einnig gert ráð fyrir að fjörur geti verið almenningur og heimildir um almenn- inga við sjávarsíðuna eru allnokkrar.⁷ Þar skyldu fjórðungsmenn eiga reka allan nema þann sem skot var í. Þá skyldu þeir menn varðveita „er lönd eigu næst“.⁸ Samkvæmt þessu virðist ekki gert ráð fyrir því að almenningsfjara sé ítak í eignarlandi en dæmi um slíkt kunna þó að finnast.⁹

Netlögum má líkja við „fiskveiðilögsögu“ sjávarjarða. Þau eru skilgreind á þessa leið í forn- lögum:

Þar eru netlög utast í sæ er selnet stendur grunn, tuttugu möskva djúpt, af landi eða af skeri og komi flár [þ.e. flotholt] upp úr sjánum að fjöru þá er þinur [þ.e. teinn á neti] stendur grunn. En fyrir það utan á hver að veiða að ósekju er vill.¹⁰

Landeigandinn átti einn alla veiði í netlögum og í fjörunni, og gildi einu þó að annar hefði eignast aðrar nýttar í fjöru og netlögum.¹¹ Eins og áður hefur komið fram virðist fiskhelgi sam- kvæmt Jónsbók hafa verið miðuð við rekamörk og verður því ekki í öllum tilvikum lögð að jöfnu við netlög.

1 Grágás 1992, s. 354-355, 365. Jónsbók 1904, s. 196-197. Sambærilegt ákvæði um rétt rekamanns til flutninga úr al- menningi er ekki í Jónsbók.

2 Grágás 1992, s. 354. Jónsbók 1904, s. 197, 201-203, 208-209.

3 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 220. Sjá einnig *Íslenskt fornbréfasafn* 3, s. 56-57.

4 Sbr. einnig hugtakið ítaksreki um þann reka jarða eða hluta hans sem gengið hafði undan jörðinni (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 204).

5 Kuhn, Hans, 1943-1948: „Hátúningamelur og Gnúpverjahreppur.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags*. S. 73. Austfirð- ingar nota orðið sandur um það sem Sunnlendingar kalla fjöru (Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 218).

6 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

7 Sjá nánar í almennum niðurstöðum óbyggðanefndar um hugtakið almenningar.

8 Grágás 1992, s. 369. Sbr. Jónsbók 1904, s. 193-194.

9 Af þessu yfirliti má sjá að samkvæmt lögbókunum, Grágás og Jónsbók, áttu nokkrir aðilar lögverndaðan rétt til hvals eftir ákveðnum reglum: Í fyrsta lagi var það landeigandinn, í öðru lagi rekamaður ef rekinn hafði verið seldur undan jörð, í þriðja lagi skotmaður, sem átti hálfan hval sem hann náði ekki að festa í fjöru og loks fjórðungsmenn ef um almenn- ingsfjöru var að ræða. Fleiri áttu einnig sinn rétt til rekahvals að uppfylltum ákveðnum skilyrðum eins og leiglendingur og sá sem fyrstur kom að hval er fluttur hafði verið úr almenningi (sbr. „finnandaspið“). Sbr. Grágás 1992, s. 356, 365. Jónsbók 1904, s. 135.

10 Grágás 1992, s. 354. Sbr. Jónsbók 1904, s. 196.

11 Jónsbók 1904, s. 197.

Ekki er ljóst af lögbókunum hversu langt til sjávar netlög náðu enda mun það að nokkru hafa farið eftir aðstæðum eins og grunnsævi við sjávarstrendur. Lúðvík Kristjánsson getur sér þess til að netlög hafi verið miðuð við 6 þumlunga selmöskalegg og hefur því mesta dýpt netlaga um fjöru verið 120 þumlungar eða 6 álnir.¹ Alin jafngilti um 47,7 sm svo að netlög hafa náð út að 2,9 m dýpi.

Í skipan goðorðsmannsins Sæmundar Ormssonar um almenninga í Hornafirði, sem talin er frá um 1245, er því lýst yfir að land og fjöru skyldi helga 30 faðma þaðan frá sem efst féll í meðalflæðum. Rekald þar fyrir utan skyldi vera almenningur.² Talið hefur verið að Sæmundur hafi í skipan sinni verið að lýsa netlögum.³ Í löggjöf frá miðbiki 19. aldar var miðað við 60 faðma (u.þ.b. 112 metra) frá stórstraumsfjörumáli.⁴ Í 20. aldar löggjöf hefur fyrst og fremst verið við það miðað að netlög séu 115 metrar á haf út miðað við stórstraumsfjörumál.⁵ Sýnist nú óhætt að miða þau mörk sem meginreglu þó svo önnur viðmið gildi vissulega skv. þeim eldri lögum sem enn eru í gildi.

Merki sjávarjarða til hafsins miðast annaðhvort við ytri mörk fjöru eða netlaga. Um þetta álitaefni er ekki þörf ítarlegrar umfjöllunar hér, enda fjalla þjóðlendulögin einungis um land ofan sjávar. Ljóst er að strandlengja landsins tekur breytingum, á einum stað kann að verða landrof en á öðrum landauki. Dómstólar hafa lagt til grundvallar að eigandi sjávarjarðar eignist þann landauka sem til verður í fjöru og netlögum fyrir landi hans.⁶ Það á a.m.k. við um þann landauka sem til verður af náttúrulegum ástæðum eða fyrir tilverknað þriðja manns.⁷

Með lögum nr. 73/1990 voru auðlindir hafsbotsins utan netlaga og svo langt til hafs sem fullveldisréttur Íslands nær lýstar eign íslenska ríkisins, sbr. 1. gr. Netlög eru þar skilgreind með sama hætti og áður, sbr. 3. mgr. 2. gr., og ekki verður talið að ætlunin hafi verið að afnema til frambúðar áðurgreindan rétt sjávarjarða til landauka og fastsetja þar með í eitt skipti fyrir öll mörk sjávarjarða til hafsins. Vilji löggjafans til slíkrar breytingar hefði þurft að koma skýrt fram. Gildistaka laga nr. 73/1990 hafði þannig ekki í för með sér að merki sjávarjarða til hafsins væru endanlega fastsett. Fjara og netlög færast út og inn í samræmi við landauka eða landtap, þ.e. breytt stórstraumsfjörumál og landamerki þar með.

5. HEIMILDIR UM EIGNARHALD

5.1. Almennt

Í köflunum „Yfirlit yfir frumgögn sem könnuð voru“ undir „Gögn og gagnaöflun“ í hverjum úrskurði fyrir sig kemur fram hvaða flokkar frumheimilda, útgefinna og óútgefinna, voru yfirlitarnir á vegum óbyggðanefndar í þeim tilgangi að fullnægja rannsóknarskyldu nefndarinnar, sbr. einnig sérstakan kafla í hverjum úrskurði um það efni. Hér verður gerð nánari grein fyrir nokkrum mikilvægum heimildum og þýðingu þeirra fyrir úrlausnarefni óbyggðanefndar.

1 Lúðvík Kristjánsson 1980, s. 203.

2 *Íslenskt fornbréfasafn* 1, s. 536.

3 Sbr. Þorgeir Örlygsson, 1993: „Er Hornafjörður almenningur?“ *Timarit Háskóla Íslands*. 6. árg. nr. 6. Reykjavík. S.33.

4 Sbr. t.d. 3. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849.

5 Sjá t.d. 3. mgr. 2. gr. laga um rannsóknir og nýtingu á auðlindum í jörðu, nr. 57/1998; 1. gr. laga um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og villtum spendýrum, nr. 64/1994, og 1. gr. laga um lax- og silungsveiði, nr. 76/1970.

6 Sbr. H 1946 345. Sjá einnig Ólafur Lárússon, 1950: *Eignaréttur* I, s. 45 og Gaukur Jörundsson, 1982-83: *Eignaréttur* II, s. 136.

7 Ekki verður ráðið af fyrrliggjandi réttarheimildum og fræðiskrifum að greinarmunur sé í þessu sambandi gerður á landauka sem til verður fyrir tilstilli fasteignareigandans sjálfs. Á það er þó bent að réttur fasteignareiganda í þessa veru geti ekki, í ljósi tækniframfara og nýrra viðhorfa, verið án takmarkana. Þær takmarkanir helgast þá af hagsmunum íslenska ríkisins, fullveldisrétti þess og eignarétti, sbr. t.d. lög nr. 73/1990.

5.2. Jarðamöt og jarðabækur

Elsta dæmi um jarðamat á Íslandi er að finna í tíundarlögunum 1096/97. Jarðir voru metnar til hundraða en eitt hundrað á landsvísu jafngildi 120 álnum vöruvaðmáls eða einu kýrverði. Í tilefni af sölu konungsjarða á 17. öld var ákveðið að hvert jarðarhundrað skyldi jafngilda tveimur hundruðum á landsvísu (kúgildum).¹

Lítið er vitað um matsreglur eða viðmiðanir þegar jarðamatið fór upphaflega fram. Þegar elsta varðveitta jarðabókin var gerð 1639, um jarðeignir konungs, var við það miðað að dýrleiki skyldi vera tuttuguföld landskuld. Sama var gert í jarðabókinni 1686 en hún er elsta varðveitta jarðabókin sem hefur að geyma jarðir í einkaeign. Í jarðabókinni 1695 var aftur snúið til hins gamla mats enda jafnan við það stuðst í fasteignaviðskiptum.² Þó ber að taka fram að í þessari jarðabók var eignarhlutur kirkju í heimalandi yfirleitt ekki reiknaður með í jarðamatinu og þess vegna var dýrleiki sumra kirkjujarða ekki í fullu samræmi við raunvirði þeirra.³

Á árunum 1702-1712 var gerð hér á landi ný og mjög nákvæm jarðabók. Jarðabók þessi er jafnan kennd við þá tvo menn sem unnu mest að henni, Árna Magnússon og Pál Vídalín. Jarðabókin þykir mjög traust heimild og skýrist það einkum af því hvernig að verki var staðið. Þeir Árni og Páll eða umboðsmenn þeirra ferðuðust um nær land allt að boði konungs og reyndu að kynna sér aðstæður á hverjum stað en jafnframt höfðu þeir þann háttinn á að boða bændur í héraði til fundar og láta hvern ábúanda gera vandlega grein fyrir jörð sinni. Þetta var jafnharðan skráð niður og í lokin staðfest af áreiðanlegum mönnum í sveitinni. Þrátt fyrir það voru brögð að því að vitnisburður manna um jarðir sínar væri ekki nákvæmur, t.d. að meira væri gert úr landsþjöllum en efni stóðu til eða að ekki væri samræmi á milli þess sem landeigendur sögðu og leiguliðar þeirra. En þá var stundum hægt að leiðrétta misræmið með samanburði við jarðabréf sem þeir Árni og Páll söfnuðu einnig á ferðum sínum. Í tengslum við jarðabókarverkið voru samdar tillögur að nýju jarðamati. Í tillögunum var gert ráð fyrir að grundvöllur matsins væri föðurgildi jarðar, þ.e. hversu mörg kúgildi hún gæti borið í meðalári. Afréttur, útigangur, sellönd og ýmis hlunnindi skyldu metin til hundraða eftir ákveðnum reglum og greiða af þessu bæði tíund og landskyld. Frá því var horfið að ráðast í nýtt jarðamat hér á landi. Í stað þess lögðu þeir Árni og Páll hið forna jarðamat til grundvallar og höfðu hliðsjón af „almúgans tilsögn og undirrettingu“ í votta viðurvist. Þó má sjá þess merki að reynt hafi verið í einhverjum mæli að leggja nýtt mat á jarðirnar, einkum þegar getið er sérstaklega um heyföður og nýtingu úthaga, afrétta og hlunninda.

Tillögur þær, sem hér hefur verið vikið að, eru að verulegu leyti í samræmi við svonefnda „Bergþórsstatútu“ sem sögð var frá fyrri hluta 12. aldar. Í statútunni var þó reiknað með að ákveðið hlutfall væri á milli föðurgildis jarðar og stærðar hennar; eins kýrleidis tún væri 140 norskir faðmar að stærð. Afrétti og heiðalönd skyldi meta til helmings á við beit í heimalandi og virðast því tún hafa verið sex sinnum verðmætari miðað við hverja einingu lands en afréttir.⁴ Þess skal getið að samkvæmt Jónsbók var meðalkýr lögð að jöfnu við sex ær „og fæði lömb sín, órotnar, loðnar og lembdar.“⁵

Flestum fræðimönnum ber saman um að Bergþórsstatúta sé fölsuð. Hún getur því ekki talist heimild um annað en það hvernig menn töldu á sínum tíma eðlilegt að meta jarðir og hlunnindi þeirra. Engu að síður má ætla að föðurgildið, bæði af heyfeng og hagbeit, hafi upphaflega verið lagt til grundvallar jarðamatinu og þá ef til vill reiknað sem ákveðið hlutfall af smjörfjórðungum.⁶ Þessu til stuðnings má nefna að skerðing á engi jarðar gat lækkað dýrleika hennar verulega og einnig eru

1 Sbr. *Lovsamling for Island*. I. b. Kaupmannahöfn. S. 356.

2 Sbr. Björn Lárusson, 1967: *The Old Icelandic Land Registers*. Lundi. S. 18. Björn Lárusson, 1982: *Íslands jordebok under förindustriell tid*. Lundi. S. 18.

3 Björn Lárusson 1967, s. 63.

4 Halldór Einarsson, 1833: *Om Værdie-Beregning paa Landsviis og Tiende-Ydelsen i Island*. Kaupmannahöfn. S. 165-175.

5 *Jónsbók* 1904, s. 215 (6. k. kb.).

6 Björn Lárusson 1982, s. 17.

dæmi um að selland hafi verið metið sérstaklega til tíundar.¹ Á sama hátt er svo að sjá sem afréttur einstakra jarða hafi, að minnsta kosti í sumum tilvikum, verið reiknaður með í jarðamatinu, einkum ef þær höfðu tekjur af upprekstrartollum.

Dýrleikinn var mikilvægt auðkenni jarða og grundvöllur skattlagningar og erfðaskipta en ýmsar heimildir, einkum kaupbréf, benda til að dýrleikinn hafi ekki ævinlega sýnt raunvirði jarða. Úr því var reynt að bæta í byrjun 19. aldar þegar fram fór jarðamat um land allt á árunum 1800-1806. Viðmiðunarreglur voru þó hinar sömu og áður, þ.e. hversu mörg kúgildi hver jörð gat borið, en jafnframt skyldu ýmis hlunnindi og útigangur metin sérstaklega til dýrleika.² Árið 1848 kom út jarðatal kennt við J. Johnsen en þar var nær einvörðungu farið eftir gömlu jarðamati. Sama ár, 27. maí, gaf konungur út tilskipun um nýtt jarðamat á Íslandi og skyldi hver jörð metin til peningaverðs „að því sem slíkar jarðir verða sanngjarnlega seldar eptir gæðum sínum“.³ Hjáleigur voru ekki metnar sérstaklega til dýrleika fyrr en 1848 og því ekki getið um dýrleika þeirra í jarðamötum fyrr en eftir þann tíma. Jarðamat þetta var gefið út 1861 undir heitinu Ný jarðabók fyrir Ísland. Hinni fornu verðeiningu, hundraði, er haldið en að baki henni stóð ekki lengur kúgildi heldur slegin mynt og seðlar.

Með lögum um fasteignamat nr. 22/1915, var kveðið svo á í 1. gr., að allar jarðeignir, lóðir og hús á landinu skyldi meta til peningaverðs tíunda hvert ár. Hér var um að ræða mikla breytingu frá því óreglulega fasteignamati sem tíðkast hafði, oft með löngu millibili.

Heimildir segja ekki ótvírætt til um það hvort afréttir hafi verið tíundaðir sérstaklega til skatts þó að sjá megi viðleitni í þá veru í þeim tillögum um nýjar jarðamatsreglur frá byrjun 18. aldar sem Árni Magnússon og Páll Vídalín virðast hafa ætlað að fara eftir og áður er getið. Þær tillögur tóku þó aldrei gildi. Í reglugerð rentukammers um nýtt jarðamat 1. sept. 1848 er gert ráð fyrir að tún og engjar, hagi og útbeit séu metin og einnig hlunnindi jarða en ekki er þar minnst á afrétti. Það mun ekki hafa verið fyrr en með fasteignalögnum, nr. 22/1915, sem kveðið var skýrt á um að afréttir skyldu teknir til greina við jarðamat. Í 7. gr. laganna segir á þessa leið:

Afrjettarlönd þau, sem eru eign sveita og einungis notuð til uppreksturs, skal eigi meta sjerstaklega, en aftur á móti ber að taka upprekstrarrjettinn til greina við mat jarða þeirra, er hann eiga.

Þrætulönd milli jarða skulu metin sjer í lagi.

Óbyggðanefnd telur að jarðamöt sýni tilvist sjálfstæðrar jarðar á þeim tíma sem um ræðir. Dýrleiki jarðar sé hins vegar fyrst og fremst heimild um landgæði fyrr á tímum, einkum grasfeng og útigang, en miklu síður um stærð jarða eða víðáttu. Jarðabækur og jarðamöt geta þannig gefið vísbendingar um eignarréttindi, landnýtingu og í einstaka tilvikum jafnvel um landamerki.

5.3. Máldagar og vísitásiur

Hugtakið máldagi var í fornu máli haft um hvers kyns samninga, munnlega og skriflega, en í þrengri merkingu var máldagi samningur sem gerður var við stofnun kirkju. Máldaginn kvað á um réttindi og skyldur allra þeirra sem hagsmuna áttu að gæta, en hann var jafnframt skrá yfir eignir viðkomandi kirkju. Í kristinna laga þætti Grágásar segir svo:

Þar er maður leggur fê til kirkju, hvort sem það er í löndum eða lausum aurum, í búfé eða tíundum af þeim bólstöðum er héraðsmenn skulu þangað inna, og skal sá maður er kirkju varðveitir láta gera þann

1 Sbr. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 10. b. Kaupmannahöfn 1943. S. 177. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*. 4. b. Kaupmannahöfn 1925 og 1927. S. 317.

2 *Lovsamling for Island*. 6. b. Kaupmannahöfn 1856. S. 475-481.

3 *Lovsamling for Island*. 14. b. Kaupmannahöfn 1868. S. 175.

máldaga á skrá allan, hvað hann hefir fjár gefið þangað, eða aðrir héraðsmenn til þeirrar kirkju. Þann máldaga er honum rétt að lýsa að Lögbergi eða í lögrétu eða á vorþingi því er hann heyr, hvað þar liggur fjár til þeirrar kirkju. Hann skal láta ráða lesa skrá og lýsa þann máldaga heima að kirkju um sinn einu sinni á tólf mánuðum hverjum, þá er menn hafa þangað tíðasókn flestir.¹

Ákvæði þetta er talið vera frá biskupsárum Gissurar Ísleifssonar (1082-1118) og að líkindum sett í kjölfar tíundarlaganna 1096/1097.² Eins og fram kemur í tilvitnuðu ákvæði öðlaðist máldagi gildi um leið og honum hafði verið þinglýst á alþingi eða vorþingi.

Máldagi var í reynd samningur milli þriggja aðila: kirkjubónda, biskups og safnaðar. Bóndinn lagði kirkjunni til ákveðið stofnfé í samráði við biskup og nefndist það heimanfylgja hennar. Ávöxtur stofnfjár, svonefnd afvinna, ásamt tíund átti að duga fyrir rekstri kirkju en að auki bættust smám saman við gjafir af ýmsum toga, bæði í föstu og lausu, sem kirkjubóndinn eða einhver annar er biskup skipaði til þess, hafði umsjón með. Sóknarfólkið greiddi tíund en fékk í staðinn kirkjulega þjónustu, sálusorgun og sakramenti í kirkju sinni. Hlutverk biskups var fyrst og síðast fólgið í því að gæta þess að kirkjan væri ekki hlunnfarin. Það gerði hann einkum í árlegum vísitasíuferðum sínum.³

Eins og flest opinber skjalagögn frá miðöldum fylgdi efnisskipan máldaga ákveðinni reglu sem var þáttur í trúverðugleika skjalsins. Venja var að greina fyrst frá stofnfé kirkjunnar. Engin eign var kirkju mikilvægari en grunnurinn sem hún stóð á og þess vegna var yfirleitt byrjað á því að tilgreina hversu stóran hlut kirkjan átti í heimalandi, þ.e. þeirri jörð sem hún stóð á. Hvorki aðrar fasteignir, eins og útjarðir (þ.e. jarðir utan heimajarðar kirkjunnar), né heldur afréttir gátu myndað þann grundvöll sem kirkja þurfti til að geta talist myndug og sjálfstæð, m.ö.o. staður að skilningi kirkjulega. Þetta kom skýrt fram í svokölluðum staðamálum á síðari hluta 13. aldar.⁴ Jafnframt gildi sú regla að kirkjueign mátti aldrei láta af hendi hvorki að hluta til né í heild sinni nema önnur jafngóð kæmi í staðinn.⁵

Því næst voru aðrar eignir kirkjunnar taldar upp, fasteignir, fríður peningur og hlunnindi, síðan kirkjugripir, messuskrúði og bækur sem notaðar voru við helgihaldið. Að lokum var lýst kvöðum sem hvíldu á kirkjueigninni, ef nokkrar voru, og greint frá tíundarumdæmi eða upphæð tíundar um tiltekinn tíma. Þessi niðurröðun gat raskast af ýmsum ástæðum. Það gerðist t.d. þegar ný eign var færð inn í máldaga neðan við þann texta, sem fyrir var, í stað þess að skrifa hann allan upp að nýju. Í máldögum má því stundum sjá fasteignir nefndar á fleiri en einum stað ef þær voru lagðar til kirkju á mismunandi tímum.

Í kristinna laga þætti Grágásar var tekið fram að máldaginn skyldi lesinn upp við kirkju á þeim degi þegar tíðasókn þangað var mest. Trúlega hefur það verið á vígsludegi kirkjunnar eða einhverjum öðrum hátíðisdegi. Á þann hátt var reynt að tryggja hagsmuni kirkju og sóknarbarna í viðurvist vitna jafnframt því sem réttargildi heimildarinnar var endurnýjað. Ákvæði þetta hélst að mestu óbreytt í nýjum kristinrétti sem samþykktur var fyrir Skálholtsbiskupsdæmi 1275 og síðar (1354) einnig fyrir Hólabiskupsdæmi.⁶ Þar var hins vegar ekki lengur tekið fram að máldaga skyldi lýst á alþingi (Lögbergi, lögrétu) eða vorþingi. Líklega hefur staðfesting biskups í viðurvist votta þá verið talin nægja til löggildingar máldaga. Um líkt leyti hafa biskupar eða skrifarar þeirra farið að skrá máldaga í sérstakar máldagabækur sem geymdar voru á biskupsstólunum. Á vísitasíuferðum

1 Grágás 1992, s. 12.

2 Magnús Stefánsson, 1999: „Die isländischen Stiftungsurkunden – Kirkjumáldagar.“ *Karl von Amira zum Gedächtnis*. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. S. 134-135.

3 Hólabiskup átti að fara um allt umdæmi sitt á einu ári en Skálholtsbiskup á þremur árum.

4 Sjá t.d. Magnús Stefánsson, 1978: „Frá goðakirkju til biskupskirkju.“ *Saga Íslands*. 3. b. Reykjavík. S. 123-126, 223-226.

5 Sjá *Álitsgerð kirkjueignanefndar*. Fyrri hluti. 1984. S. 40-49.

6 *Norges gamle love indtil 1387*. 5. b. Christiania, 1895. S. 35.

hefur biskup síðan borið saman máldaga einstakra kirkna við það sem áður hafði verið skráð í máldagabók embættisins og var máldagabókin talin að öllu jöfnu hafa meira réttargildi. Elsta varðveitta máldagasafnið er frá 1318, kennt við Auðun rauða Þorbergsson biskup á Hólum.¹

Máldagar eru flestir varðveittir í afskriftum frá 17. öld og eru þeir birtir í Íslensku fornbréfasafni. Sú útgáfa er með þeim annmörkum að þar hefur máldagasöfnum verið sundrað og einstakir máldagar tímasettir af mismikilli nákvæmni. Engu að síður hafa máldagar verið taldir með mikilvægustu heimildum okkar frá fyrri tíð. Til marks um það má geta þess að í íslensku lagasafni er enn að finna konungsbréf frá 5. apríl 1749 þar sem kveðið er á um að máldagi Gísla biskups Jónssonar (frá um 1575) sé auk máldagabókar Vilkins biskups (frá 1397) „áreiðanlegt og autentískt“ kirkjuregistur.² Eftir siðaskipti tóku vísitasíubækur við af máldagabókum og voru þær lögboðnar með konungsbréfi 1. júlí 1746.³

Sagnfræðingar hafa yfirleitt ekki séð ástæðu til að efast um heimildargildi máldaga þó að sjálf-sagt þyki að kynna sér varðveislusögu þeirra, aldur og samsetningu. Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildargildi máldaga og vísitasía um tilvist eignarréttinda er metið með mikilli varfærni en að þessar heimildir geti þó, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.4. Lögfestur

Í íslenskum réttarheimildum kemur hugtakið lögfesta fyrst fyrir í Jónsbók (1281) en mun þangað komið úr landslögum Magnúsar lagabætis. Lögfesta var að fornu notuð um lögformlega athöfn sem átti að tryggja tiltekin réttindi í fasteign. Leiguliði gat lögfest ábúðarrétt sinn gagnvart landeiganda (IIb. 4), heimilt var að lögfesta landamerki milli jarða, beitarrétt og önnur ítök o.s.frv. (IIb. 16, 26). Í öllum þessum tilvikum beindist lögfestan gegn ákveðnum einstaklingum (IIb. 26). Einnig var unnt að lögfesta réttindi í þeim tilgangi að hún gildi almennt en þá skyldi henni lýst við kirkju eða á þingi. Slík lögfesta gildi aðeins í 12 mánuði (IIb. 17).⁴

Í Jónsbók er ætlast til að lögfestu sé fylgt eftir með dómsmáli, að öðrum kosti falli hún úr gildi (IIb. 52). Í 26. kafla landsleigubálks segir í upphafi:

Alt þat er menn skilr á um áverka á akri eða eng, holti eða haga, skóga, eða reka, þá skal lögfesta fyrir.

Sá leggi fimtarstefnu er heldr þykkiz þurfa; hann skal svá mæla: Ek lögfesti eign þessa er N. heitir eða þar liggir, bú ok lóð, og alt þat er þar má til gagns af hafa, þar til er dómr fellur á, at lög máli réttu ...

Að vísu er ekki alls staðar tekið fram þar sem fjallað er um lögfestur að þeim skuli fylgt eftir með málsókn en gera verður ráð fyrir að til þess hafi verið ætlast. Páll Vídalín lögmaður skýrir þetta svo að lögfesta sé „að festa lög, lofa lögum“, þ.e. fylgja máli eftir til laga.⁵ Fleiri dæmi má nefna um að löglærðir menn hafi lagt þennan sama skilning í ákvæði Jónsbókar um lögfestur. Ólafur Árnason á Höfðaströnd í Jökulfjörðum greinir t.d. frá því í bréfi 10. apríl 1704 að hann hafi 12. apríl 1686 lögfest 6 hundruð í Neðrabakka. Lögmaðurinn hafi hins vegar sagt sér í lögréttu (á Alþingi) að hafa lagasókn á eigninni eftir landabrigðum. Ólafur hafði enn ekki komið lagasókninni í verk með heimstefnu þegar hann ritaði fyrrnefnt bréf „sökum harðinda, fjúka og óveðráttu“. Hann varð því að sjá af þessum 6 hundruðum í Neðrabakka.⁶ Annað dæmi er fimmtarstefna og dómsúrskurður sem fylgdi í kjölfar lögfestu Sigurðar Sigurðssonar landþingsskrifara fyrir jörðinni Háeyri.⁷

1 Magnús Már Lárusson, 1981: „Máldagi.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 11. b. Kaupmannahöfn. D. 265.

2 *Lagasafn*. Íslensk lög 1. október 1995. S. 513-514.

3 Björn K. Þorólfsson, 1956: *Biskupsskjalasafn. Skrár Þjóðskjalasafns* 3. Reykjavík. S. 47-48.

4 Sbr. Sigurður Lindal, 1982: „Foreløpige rettsmidler. Island.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. 21. b. Kaupmannahöfn. D. 175-176.

5 Páll Vídalín, 1854: *Skýringar yfir Fornyrði Lögbókar þeirrar, er Jónsbók kallast ...* Reykjavík. S. 165.

6 *Jarðabók Árna og Páls* 13, s. 303. Sbr. *Jarðaskjöl frá 16. og 17. öld*. Útdráttir. Reykjavík 1993. S. 162.

7 *Alþingisbækur*. 15. b. Reykjavík 1982. S. 519-521.

Hér má einnig geta þess að á Alþingi 1751 var langvarandi hefð eigenda Holts í Flóa á engja-plássinu Ljósateigi dæmd áreiðanlegri eignarheimild en einhliða lögfesta ráðsmannsins í Skálholti.¹ Þrátt fyrir fleiri dæmi af sama toga² virðist sú skoðun hafa verið almenn að lögfesta hafi nægt sem eignarheimild ef enginn hreyfði við andmælum.

Dómstólar hafa lagt lítið upp úr lögfestum sem sönnunargögnum um tilvist eignarréttinda en ekki er þó útilokað að þær geti, ásamt öðru, haft nokkra þýðingu.

5.5. Jarðabréf og landamerkjabréf

Fyrir gildistöku landamerkjalaga, nr. 5/1882, voru í gildi ákvæði Jónsbókar um að gera skyldi skriflegan samning við jarðakaup.³ Fjöldi jarðabréfa hefur varðveist frá fyrri tíð en jafnljóst er að mikið hefur glatast auk þess sem ekki er víst að slíkir samningar hafi ævinlega verið gerðir við jarðakaup þrátt fyrir ákvæði laganna. Jarðabréfin eru einnig með þeim annmörkum að í þeim er sjaldan lýst umfangi jarða eða landamerkjum. Á vegum óbyggðanefndar fór fram athugun á rúmlega 1500 úttegnum jarðabréfum frá ýmsum tímum, einkum 17. og 18. öld. Niðurstaðan var sú að í 72 þeirra (um 5%) er landamerkjum lýst, stundum ítrekað um sömu jörð. Tekið skal fram að hér er ekki einungis um kaupbréf að ræða, heldur jarðabréf af hvers kyns toga, svo sem testamentisbréf, eignayfirlýsingar og vísitásiur. Jarðir voru gjarnan seldar „með öllum þeim gögnum og gæðum, landsnytjum og ítökum sem fylgt hefur og fylgja ber að fornu og nýju í ystu landamerki“ eða álíka orðalagi. Gera verður ráð fyrir að samningsaðilum hafi verið kunnugt um landamerkin, hvort sem þau voru til skráð eða einvörðungu varðveitt í munnlegri geymd.

Frá 1847 og til setningar landamerkjalaga 1882 komu ítrekað fram á Alþingi mál er vörðuðu nauðsyn þess að landamerki jarða hér á landi yrðu skýrð og skráð.⁴ Af umfjöllun þingsins má ráða það almenna álit þingmanna að landamerki víða um land væru í ólestri.⁵ Þingmenn virtust sammála um að eignarrétturinn væri að sama skapi óviss og brýn þörf úrbóta. Gera þyrfti mönnum mögulegt að vernda eignarréttindi sín til fasteigna landsins. Koma þyrfti fastri og áreiðanlegri skipan á landamerki og fyrirbyggja óvissu eftirleiðis.⁶ Skyldu landeigenda til að gera landamerkjalýsingar var líkt við að skipa mönnum að merkja fé sitt, svo sem lögskipað hefði verið frá ómunatíð.⁷ Þá var nefnt að slík skrásetning skapaði hentugan grundvöll fyrir nýtt fasteignamat.⁸ Af þessu má ráða að setning landamerkjalaga 1882 hafi verið þáttur í viðleitni löggjafans í lok níjtjándu aldar og byrjun þeirrar tuttugustu að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna, sjá einnig í köflum 3.3. og 5.2.

Í lögum um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Skyldi einnig getið ítaka eða hlunninda annarra í viðkomandi jörð svo og meðfylgjandi henni í annarra manna lönd. Eigendur aðliggjandi lands sem og aðilar ítaka skyldu rita samþykki sitt á bréfið enda væru þeir sammála efni þess. Auk þinglesturs á næsta manntalsþingi var varðveisla landamerkjaskráa nú tryggð með færslu í landamerkjabók sýslumanns. Skrásetningu landamerkja,

1 Sjá *Alþingisbækur*. 14. b. Reykjavík 1977. S. 17, 28. Sbr. einnig *Alþingisbækur* 15, s. 300.

2 Sjá t.d. *Alþingisbækur*. 10. b. Reykjavík 1967. S. 179.

3 Sjá *Jónsbók* 1904, s. 222 (12. k. kb.).

4 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1847, s. 67-68; 1849, s. 26, 261-263. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 515-516; 1879 (fyrri partur), s. 24-28; 1881 (síðari partur), s. 118.

5 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 28-29, 31, 337 *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (fyrri partur), s. 197, 485; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766; 1881 (fyrri partur), s. 553; 1881 (síðari partur), s. 408, 422.

6 Sjá *Tíðindi frá Alþingi Íslendinga* 1849, s. 29, 31, 261, 274-275, 281, 513. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 517; 1879 (síðari partur), s. 763-764, 766, 783; 1879 (fyrri partur), s. 485. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919 A I, s. 172.

7 Sjá *Alþingistíðindi* 1879 (síðari partur), s. 766.

8 Sbr. *Alþingistíðindi* 1877 (fyrri partur), s. 516-518; 1879 (síðari partur), s. 783. Sjá enn fr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

merkjasetningu og þinglýsingu landamerkjaskráa skyldi lokið innan fimm ára frá gildistöku laganna, að viðlögðum sektum. Kveðið var á um eftirlit sýslumanns með því að menn uppfylltu skyldur sínar í þessu efni. Ágreining skyldi útljá fyrir merkjadómi.

Skylda til að halda við glöggum landamerkjum gildi því aðeins um afrétti og aðrar óbyggðar lendur „að því leyti því verður við komið“, sbr. 1. gr., í stað afdráttarlausrar skyldu jarðeigenda. Í ákvæði 2. gr. um skyldu til merkjasetningar virðist miðað við mörk milli tveggja jarða og skylda til skrásetningar landamerkja hvíldi á eiganda eða umráðamanni „hverrar jarðar“, sbr. 3. gr. Ekkert er minnst á afrétti eða aðrar óbyggðar lendur í því sambandi. Lögnum virtist þannig fyrst og fremst ætlað að fjalla um landamerki milli jarða.

Landamerkjalögin frá 1882 þóttu ekki ná tilgangi sínum til hlítar. Landamerkjaskrár voru ekki gerðar fyrir allar jarðir á landinu og margar einungis að nafninu til, án samþykkis allra hlutaðeigandi. Af þessum ástæðum þótti nauðsynlegt að endurskoða lögin og lauk þeirri vinnu með setningu núgildandi laga um landamerki o.fl., nr. 41/1919.¹ Í 1. gr. þeirra laga er kveðið á um skyldu eigenda eða fyrirsvarsmanna jarða til merkjasetningar. Jafnframt segir svo í ákvæðinu: „Sama er um merki milli jarða og afrijetta eða annara óbyggðra lendna, ef sá krefst þess, er land á að afrijetti eða lendu.“ Í ákvæði laganna um viðhald merkja segir að eiganda eða fyrirsvarsmanni „lands“ sé skylt að halda við löglega settum merkjum að sömu tiltölu sem í 1. gr. segi um merkjagerð, sbr. 3. gr. Þá virðist ákvæði laganna um skyldu til skrásetningar landamerkja rýmra en ákvæði eldri laga að því leyti að þar er nú fjallað um „land“ í stað „jarðar“ og „fyrirsvarsmann“ í stað „umráðamanns“, sbr. 2. gr. laga nr. 41/1919 og 3. gr. laga nr. 5/1882. Eðlilegt virðist að túlka ákvæðið þannig að afréttir falli þar undir eins og önnur landsvæði. Sú skylda kemur þó ekki skýrt fram. Samkvæmt þessu skyldi skrásetja fyrirbyggjandi landamerki afrétta en einungis setja merki og halda við merkjum ef sá krafðist þess sem land átti að afrétti. Enn sem fyrr miðast því ákvæði landamerkjalaga fyrst og fremst við að afmarka lönd jarða. Þessi ákvæði eru enn í gildi.

Þá er kveðið á um það í 6. gr. að jafnskjótt sem lögin komi til framkvæmda skyldu valdsmenn, hver í sínu umdæmi, rannsaka það hvort merkjaskrár þar hafi verið þinglýst. Komi í ljós að merkjaskrár hafi ekki verið þinglýst eða að samþykki sumra aðila vanti á þinglýsta merkjaskrá, skyldi valdsmaður gefa til þess ákveðinn frest, að viðlögðum sektum, sbr. 7. gr. Jafnframt var kveðið á um að valdsmaður skyldi af sjálfsdáðum kveðja aðila fyrir dóm þegar hann fengi vitneskju um ágreining eða vafa þeirra á meðal um landamerki eða merkjaskrá væri eigi afhent til þinglýsingar, sbr. 8. gr.

Ljóst er að landamerkjalögin mæla fyrir um formsatriði, svo sem hvernig landamerki skuli úr garði gerð og hvað skuli koma fram í landamerkjaskrá.² Orðin landamerkjalyking og -bréf hafa einnig verið notuð um þessa löggæringa. Lögin kveða hins vegar ekki á um efnisleg atriði, þ.e. hvar mörk skuli dregin eða hvaða réttindi fylgja í lönd annarra. Í samræmi við þetta felur landamerkjabréf ekki í sér sönnun um beinan eignarrétt yfir því landsvæði sem afmarkað er.

Gildi landamerkjabréfs er komið undir ýmsum atriðum. Þannig dregur augljóslega úr vægi þess ef eigendur eða fyrirsvarsmenn aðliggjandi lands hafa ekki áritað um samþykki sitt. Samanburður við landamerkjabréf þeirra, séu þau fyrir hendi, ætti þó að geta leitt í ljós hvort þar var um ágreining að ræða. Þá gat verið vandkvæðum bundið að afla tilskilinna áritana ef menn áttu mörk til óbyggða. Eignarhald á slíku svæði eða fyrirsvar vegna þess var e.t.v. óljóst eða ekki á neins manns hendi. Væri um afrétt að ræða verður að telja hreppsnefnd í fyrirsvari en samkvæmt 17. gr. tilskipunar um sveitastjórn á Íslandi frá 4. maí 1872 skyldi hreppsnefnd sjá um „notkun afrijetta, fjallskil, fjárheimtur og ráðstafanir til að eyða refum, ...“ Þess eru enda ýmis dæmi í kjölfar landamerkjagalaganna að fyrirsvarsmenn hreppa áriti landamerkjabréf jarða sem liggja að afrétti og að gerð séu sérstök landamerkjabréf fyrir afrétti.

1 Sjá *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 172.

2 Sbr. *Alþingistíðindi* 1919, A I, s. 174.

Auk þess að uppfylla formskilyrði þarf viðkomandi bréf að vera lögmætt að efni til. Þannig er ljóst að með gerð landamerkjabréfs máttu menn ekki einhliða auka við land sitt eða annan rétt umfram það sem verið hafði. Því dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót. Á sama hátt eykur það gildi landamerkjabréfs ef því má finna stuðning í eldri heimildum.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaga 1882 og 1919 skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldu sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinnar jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágranna eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Í þessu sambandi ber þess að geta að könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afréttar. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa um langa hrið haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla í einkamálum að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Þegar um hefur verið að ræða svæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða en verið keypt af hreppsfélögum og lögð til afréttar hefur landamerkjabréf verið talið ákvarða mörk eignarlands, sbr. H 1971 1137 (Reyðarvatn) og H 1975 55 (Arnarvatnsheiði).¹

Hafi svæði hins vegar ekki legið innan landamerkja jarðar hefur landamerkjabréf haft aðra þýðingu. Litið hefur verið til margra atriða, svo sem Landnámu, staðháttar, gróðurfars og nýtingar, og komist að þeirri niðurstöðu að beinn eignarréttur væri ekki fyrir hendi. Tilvist landamerkjabréfs hefur ekki breytt þeirri niðurstöðu en bréfið talið ákvarða mörk afréttareignar, sbr. H 1955 108 (Landmannaafréttardómur fyrri), H 1997 1162 (Auðkúluheiði) og H 1997 1183 (Eyvindarstaðahaiði).

Hæstiréttur hefur hins vegar í þremur refsímálum sýknað menn af ákæru um ólöglegar fuglaveiðar á eignarlandi þrátt fyrir að veiðarnar færu örugglega fram innan landamerkja jarðar samkvæmt landamerkjabréfi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi), H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur), og H 1994 2227 (Geitland).² Í öllum tilvikum var um að ræða jarðir með mörk til óbyggða. Taldi Hæstiréttur að vafi léki á um beinan eignarrétt yfir viðkomandi landsvæði. Í tveimur þessara mála var um það að ræða að eldri heimildir en landamerkjabréf jarðarinnar voru ekki fyrir hendi, sbr. H 1999 2006 (Sandfellshagi) og H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur). Staðhættir, gróðurfær og nýting þóttu hins vegar ekki benda til að stofnast hefði til beins eignarréttar yfir landsvæðinu. Sömu sjónarmið voru uppi í H 1999 111 (Gilsá), auk þess sem vafi var um hvar ákærði var við veiðarnar og hvar hann náði bráð sinni. Í H 1994 2227 (Geitland) var hins vegar um það að ræða að eldri heimildir voru taldar valda vafa um hvort landið væri eignarland. Niðurstöður Hæstaréttar í þessum málum ber að skoða í ljósi þeirrar meginreglu refsiréttar að vafa beri að meta ákærða í hag. Tekið er sérstaklega fram í H 1997 2420 (Neðri-Hundadalur) og H 1999 111 (Gilsá) að vafi sé um að stofnast hafi að lögum til beins eignarréttar „þrátt fyrir“ umrætt landamerkjabréf.

Í málum þessum var til úrlausnar hvort brotið hefði verið gegn einkarétti landeiganda til fuglaveiða og vafi um beinan eignarrétt nægði til sygnu. Með hliðsjón af því að dómstólar hafa ekki tekið öyggið afstöðu til þess að einkarétti hvernig jarðir skuli afmarkaðar gagnvart öðrum landsvæðum, fyrst og fremst óbyggðum, er skiljanlegt að í refsímálum hafi verið talinn vafi á ferðum. Það er hins vegar verkefni óbyggðanefndar að úrskurða að einkarétti um slík mörk þar sem vafi er á ferðum. Óbyggðanefnd telur því að almennar eða bindandi ályktanir um eignarréttarlega þýðingu landamerkjabréfa verði ekki dregnar af umræddum fjórum refsíðum.

1 Enn fremur til athugunar í þessu sambandi er H 1997 2792.

2 Þess ber þó að geta að Geitland hefur ekki verið nýtt sem jörð um langan aldur.

5.6. Afsals- og veðmálabækur

Samkvæmt Grágás þurfti ekki að lýsa landakaupum á þingi en ýmsum kvöðum (lögmaalum), svo sem forkaupsrétti og veði, skyldi lýsa að Lögbergi.¹ Samkvæmt 11. og 12. kapítula kaupabálks Jónsbókar var skylt að gera kaupbréf þegar menn keyptu jarðir. Ekki þurfti að lýsa gerningunum en áfram skyldi lesa lögmaða á Alþingi, sbr. 8.-9. kapítula landsbrögðabálks í Jónsbók.²

Í 28. gr. 3. kapítula 5. bókar Dönsku laga, um kaup og sölu og makaskipti, sagði m.a. að afsöl á húsum og jörðum skyldu fram fara á þingi þar sem jörðin væri og skyldi lesa og árita öll afsalsbréf á fyrsta eða öðru þingi. Réttarfarsákvæði Norsku laga Kristjáns V. voru lögleidd hér með opnu bréfi 2. maí 1732. Í 1. bók, 10. gr. 3. kafla, voru ákvæði um störf manntalsþinga en á þeim skyldu fara fram þinglýsingar. Landsmenn hirtu ekki nægilega um skyldu þessa og var hún árétuð með úrskurðum kansellisins 3. nóvember 1766 og 22. apríl 1790. Var stiftamtanni falið að áminna menn um að láta lesa, áskrifa og bóka öll eignarskjöl og veðbréf en við það var miðað að þinglýsingar færu fram við lögbingsrétt. Áminning þessi kom fram með auglýsingu í lögbingsbókinni 1793. Ekki voru nánari reglur um hvernig skyldi standa að þinglýsingu jarðakaupa-, gjafa- og veðbréfa og var um það mikil óvissa hvar skyldi þinglýsa heimildarbréfum. Með tilskipun frá 24. apríl 1833, um afsalsbréf og pantsetningar á Íslandi, voru settar ítarlegri reglur um þetta efni. Var þar kveðið svo á að efni heimildarbréfs um fasteign skyldi lesast á því þingi sem eigindómurinn heyrði til. Eftir gildistöku laga nr. 30/1928, um þinglýsing skjala og aflýsing, fóru þinglýsingar fram á manntalsþingi en í Reykjavík bæjarþingi. Hætt var lestri sérhvers skjals en þess í stað voru ákvæði um lestur skrár yfir skjöl sem borist höfðu til þinglýsingar. Lög þessi tóku nær eingöngu til framkvæmdar þinglýsinga en snertu ekki efnisatriði nema í litlum mæli. Þau lög giltu fram að setningu núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978.

Þinglýsingareglur fjölluðu fyrir gildistöku núgildandi þinglýsingalaga ekki um þýðingu þinglýsingar. Engu að síður var litið svo á að registur samkvæmt tilskipuninni frá 1833 ættu að veita hverjum sem hafa vildi „áreiðanlega skírslu um heimild að fasteignum, iskyldur þær (ítök, veðsetningar o.s.frv.) er þeim fylgja, og hvört nokkuð það sé á þingi birt sem verið geti umráðum eigandans til tálmunar ...“³ Þá var talið að í gildistíð laga nr. 30/1928 mætti binda nokkurt traust við þær upplýsingar sem fæ mátti í afsals- og veðmálabókum ásamt tilheyrandi skráum þeirra.⁴ Nær engin ákvæði fjölluðu þó um réttaráhrif þinglýsingar og var það m.a. yfirlýst hlutverk með frumvarpi því, sem varð að þinglýsingalögum nr. 39/1978, að bæta úr brýnni þörf að því leyti.⁵

Eins og áður segir virðist hafa verið brotalöm í framkvæmd þinglýsinga fram undir lok 18. aldar og að þá hafi verið um það óvissa hvort lesa ætti heimildarbréf að fasteignum á manntalsþingum eða lögbingsréttinum (á Alþingi, síðar Landsyfírréttinum). Eftir gildistöku tilskipunarinnar frá 1833 voru skjöl einungis lesin við undirrétt (manntalsþing) og hefur þá verið miðað við að það teldist til dómstarfa. Sama gegndi um þinglýsingar í gildistíð laga nr. 30/1928 og síðan núgildandi þinglýsingalaga, nr. 39/1978, þangað til lög nr. 92/1989, um aðskilnað dómsvalds og umboðsvalds í héraði, öðluðust gildi 1. júlí 1992. Þá var kveðið svo á að störf við þinglýsingar teldust til stjórnsýslu. Enda þótt þinglýsing teldist til dómstarfa til ársins 1992 var viðurkennt að þau væru frábrugðin venjulegum dómstörfum þar sem um væri að ræða skráningu í bækur, samningu á skrá og framlagningu þeirra.⁶ Það girti ekki fyrir dómsmeðferð ágreinings um efnisatriði skjala þótt þeim hefði áður

1 Grágás 1992, s. 300 (14. k. lbb.).

2 Jónsbók 1904, s. 127-128 (8.-9. k. lbb.), 221-222 (11.-12. k. kb.).

3 Jón Johnsen, 1840: *Hugvekja um þinglýsingar, jarðakaup, veðsetningar og peningabrukun á Íslandi*. Kaupmannahöfn. S. 57.

4 Þorgeir Örlýgsson, 1993: *Þinglýsingar. Mistök í þinglýsingum. Réttarreglur*. Reykjavík. S. 29.

5 *Alþingistíðindi* A 1977-1978, s. 1382.

6 Þorgeir Örlýgsson 1993, s. 46.

verið þinglýst og hafði þinglýsingin þannig ekki gildi sem dómur um það sem í skjalinu fjallaði. Einskorðaðist starf við þinglýsingu við formkönnun skjala.

Lestur skjala á þingi og skrásetning skjala í registur og síðar þinglýsingabækur hefur verið gerð í þeim tilgangi að skrá réttindi manna yfir viðkomandi eign. Skrár þessar hafa því verið réttinda-skrár en þeim hefur aldrei verið ætlað það hlutverk að lýsa eiginleikum eignar eða ástandi á hverjum tíma.¹ Vissum skjölum hefur þó verið ætlað sérstakt hlutverk, svo sem jarðabréfum og landamerkjabréfum, en um þau hefur áður verið rætt. Þinglýsing slíkra skjala hefur þá haft svipað gildi og yfirlýsing gagnvart aðliggjandi jörðum eða svæðum í því skyni að draga fram hugsanlegan ágreining um landamerki en í þinglýsingunni fólst ekki staðfesting á efni skjalanna um stærð, legu eða annan eiginleika jarðanna.

5.7. Aðrar heimildir

Upplýsingar um eignarréttindi getur einnig verið að finna í ýmsum öðrum heimildum en þeim sem að framan greinir. Má þar fyrst nefna eldri dóma. Í því sambandi ber að líta til þess að vafi getur leikið á því hvort um frumrit sé að ræða, seinni tíma uppskrift eða jafnvel fölsun. Auk þess kann að vera vafi um upprunalegt gildi dómsins skv. þágildandi lögum. Þá er viðfangsefnið oft greiðsla afréttartolla, skylda til upprekstrar o.þ.h. Af úrlausnum verður sjaldan ráðið hvort til grundvallar er lagður beinn eða óbeinn eignarréttur að viðkomandi landsvæði enda ekki ljóst í hvaða mæli hugtök eignarréttar voru notuð í sambærilegri merkingu og í dag. Almennt gildi eldri dóma verður því að teljast takmarkað en einstakir dómar hljóta að koma til athugunar á þeim svæðum sem þeir fjalla um. Hlýtur aldur dóms að skipta nokkru máli og óhjákvæmilegt annað en að gildir dómar sem gengið hafa í gildistið samtíma réttarskipunar okkar, verði eftir því sem við á lagðir til grundvallar efnislegru niðurstöðu um einstök álitæfni.

Heimildir um stjórnsýslu veraldlegra yfirvalda er að finna í bréfa- og gerðabókum sýslumanna og hreppstjóra og enn fremur í skjalasöfnum æðstu embættismanna þjóðarinnar. Um hendur þeirra fóru m.a. flest erindi sem snertu sölu kirkjueigna.

Heimildir um eignaumsýslu kirkjunnar eru umtalsverðar. Áður var gerð grein fyrir máldögum og visitasíum en fleiri má nefna. Bréfabækur biskupa eru einhliða heimildir en styðjast þó oft við eldri gögn að því leyti sem lýst er eignum og ítökum kirkna. Þá voru við flestar kirkjur sérstakar bækur sem nefndust kirkjustóll. Í þær voru skráðar eignir kirknanna og annað efni eftir skoðunar-gerð biskups eða prófests. Skjalaflokkurinn klausturumboð veitir einnig mikilsverðar upplýsingar um eignir þeirra jarða sem á miðöldum heyrðu undir klaustrin en konungur lagði hald á eftir siðbreytingu.

Hér hefur verið fjallað um þær heimildir sem óbyggðanefnd telur almennt ástæðu til að kanna í hverju máli. Auk þeirra getur að sjálfsögðu verið sérstök ástæða til að kanna önnur prentuð eða óprentuð frumgögn. Jafnframt geta eftirheimildir á borð við almenn uppsláttarrit og ítarefni um svæðið, svo sem byggðar- og héraðslýsingar, t.d. sýslu- og sóknarlýsingar frá 19. öld og landfræðisaga Þorvaldar Thoroddsens, árbækur, o.s.frv. haft nokkra þýðingu. Loks geta fornleifarannsóknir varpað ljósi á búsetusögu viðkomandi svæðis.

Af úrlausnum dómstóla má ráða að heimildir af því tagi, sem hér hefur verið gefið ágrip af, geti ásamt öðru haft nokkra þýðingu við mat á tilvist eignarréttinda.

¹ Þorgeir Örlygsson 1993, s. 19.

6. NIÐURSTAÐA

Af úrlausnum dómstóla fyrir gildistöku Þjóðlendlaga 1998 var ljóst að tiltekin landsvæði á hálendi Íslands væru ekki í eigu sveitarfélaga eða ríkis. Jafnframt mátti ætla að svipað ætti við um fleiri landsvæði en þau sem komið höfðu til umfjöllunar dómstóla. Réttarstaða þessara landsvæða var því að miklu leyti óljós. Þörfin á skýrum reglum um eignarráð og forræði jókst hins vegar með aukinni og fjölbreyttari nýtingu.

Þjóðlendlögin voru sett til að leysa úr þessum vanda. Með þeim er íslenska ríkið lýst eigandi slíkra svæða, þau kölluð þjóðlendur og óbyggðanefnd falið að greina á milli þeirra og eignarlanda. Jafnframt er gert ráð fyrir að innan þjóðlendu geti einstaklingar eða lögaðilar átt takmörkuð eignarréttindi og óbyggðanefnd falið að úrskurða um þau.

Hlutverk óbyggðanefndar er skilgreint í 7. gr. laga um þjóðlendur og ákvörðun marka eignarlanda, þjóðlendna og afrétta, nr. 58/1998. Samkvæmt því skal óbyggðanefnd:

- a. Kanna og skera úr um hvaða land telst til þjóðlendna og hver séu mörk þeirra og eignarlanda.
- b. Skera úr um mörk þess hluta þjóðlendu sem nýttur er sem afréttur.
- c. Úrskurða um eignarréttindi innan þjóðlendna.

Verkefni óbyggðanefndar er þannig lögbundið og felst í að upplýsa um mörk eignarlanda og þjóðlendna og skilgreina óbein eignarréttindi innan þjóðlendu. Við úrlausn verkefnis síns hlýtur óbyggðanefnd að byggja annars vegar á heimildum um eignarréttindi og hins vegar almennum sönnunarreglum. Það er ekki á valdsviði óbyggðanefndar að ákvarða frá grunni mörk, eftir atvikum ný mörk, svo sem á grundvelli hæðarlínu eða annarra almennra viðmiðana af því tagi, sbr. 5. gr. laga nr. 58/1998. Óbyggðanefnd hefur ekki heimild til að svipta menn eignarlöndum sínum eða skerða eignarréttindi þeirra á annan hátt. Í vafa- og takmarkatilvikum er þó óhjákvæmilegt annað en að ætla nefndinni nokkurt svigrúm við mat á mörkum eignarlanda og þjóðlendna, í samræmi við þær sönnunarreglur íslensks réttar sem nefndin er bundin af og grein er gerð fyrir í forsendum þessum. Þá telur nefndin að heimildir hennar til afmörkunar og ákvörðunar marka afrétta innan þjóðlendu séu eðli málsins samkvæmt rýmri en þegar um fyrrgreind mörk eignarlanda og þjóðlendna er að ræða.

Frumstofnun eignarréttar hér á landi hefur farið fram með landnámi, hefð og lögum, sbr. lög-gjöf um nýbýli og þjóðlendur.

Landnáma er grundvallarheimildin um landnám Íslands en heimildargildi hennar er umdeilt meðal fræðimanna. Óbyggðanefnd telur að Landnáma lýsi a.m.k. þeirri skiptingu lands sem menn töldu rétta eða voru ásáttir um á ritunartíma einstakra gerða hennar. Af frásögnum þar og rann-sóknum á sviði sagnfræði, fornleifafræði og náttúrufræði virðist jafnframt óhætt að draga þá al-mennu ályktun að landnám hafi víða náð lengra inn til landsins en byggð á síðari tímum. Óbyggðanefnd telur jafnframt að skýrar frásagnir Landnámu hafi sönnunargildi um tilvist eignarréttar. Af takmörkuðum lýsingum í Landnámu verða hins vegar engar afdráttarlausar ályktanir dregnar um það hvort í öndverðu hafi verið stofnað til eignarréttar yfir landsvæði með námi.

Hefð er annar frumstofnunarháttur eignarréttar. Dómstólar hafa hafnað því að eignarhefð verði unnin á grundvelli hefðbundinna afréttarnota af landi utan landamerkja jarða. Eignarhefð hefur hins vegar verið viðurkennd á grundvelli sambærilegra nota innan landamerkja jarðar. Jafnframt er ljóst að nýttar af þessu tagi hafa ekki nægt til að vinna eignarhefð með útrýmandi hætti innan marka jarðar svo sem þau hafa verið afmörkuð í landamerkjabréfi hennar. Óbyggðanefnd telur að við mat

á því hvort tekist hafi að fullna eignarhefð yfir landsvæði skipti máli hvort það er innan eða utan landamerkja jarðar. Skilyrði fyrir því að eignarhefð verði unnin á landsvæði utan landamerkja jarðar eru þröng þó að ekki sé slíkt útilokað.

Þá telur óbyggðanefnd það ekki á færi sínu, þrátt fyrir lögbundna rannsóknaarskyldu nefndarinnar, að ákvarða einstökum aðilum réttindi á grundvelli réttarskapandi úrræðis sem hefðar, án þess að til komi beint og ótvírætt tilkall viðkomandi aðila um ákveðin og afmörkuð eignarréttindi og að hann eftir atvikum beri fyrir sig og byggi rétt á hefð.

Lög eru þriðji frumstofnunarháttur eignarréttar. Stofnun nýbýla á grundvelli nýbýlatilskipunar frá 15. apríl 1776 eða laga um nýbýli frá 6. nóvember 1897 virðist þó ekki hafa mikla almenna þýðingu í þessu sambandi enda fátíð þó ekki sé hún dæmalaus.

Fram að gildistöku þjóðlendulaga var land að meginstefnu flokkað á grundvelli eignarhalds í jarðir, afrétti og almenninga. Þýðing þeirrar flokkunar nú ræðst af því hvernig hún fellur að hugtökunum eignarland og þjóðlenda.

Óbyggðanefnd telur að almennt megi gera ráð fyrir að jörð sé landsvæði sem upprunalega hefur verið ráðstafað úr einstökum landnáum, stofnað til nýbýlis á eða eignarhefð unnin yfir. Tilgangurinn með stofnun hvernar jarðar hefur verið að stunda þar búskap árið um kring. Samt sem áður getur að sjálfsögðu verið land innan jarðar sem ekki verður nýtt til landbúnaðar enda getur setning merkja hæglega hafa tekið mið af öðrum atriðum. Nýting landsins hefur verið í samræmi við búskaparhætti og umfang bús á hverjum tíma. Land hvernar jarðar hefur frá öndverðu borið að afmarka með landamerkjum. Innan merkja jarðar sinnar hefur eigandi almennt séð farið með umráð og hagnýtingu, gert ráðstafanir með löggerningum, veðsett jörðina og látið hana ganga að erfðum, á sama hátt og gildir um eignarland yfirleitt. Óbyggðanefnd telur hvorki verða ráðið af eldri né yngri löggjöf að almennt séð hafi verið gert ráð fyrir því að land innan jarðar hafi mismunandi eignarréttarlega stöðu. Staðhættir, gróðurfar og nýtingarmöguleikar verða ekki taldir hafa úrslitaáhrif í því sambandi. Einstök dæmi um slíka skiptingu finnast þó og eins kann það í öðrum tilvikum að valda nokkrum vafa þegar afréttur liggur eða lá sjálfstætt undir einstakar jarðir. Þá kunna að finnast svæði innan merkja jarða sem kölluð eru afréttur, e.t.v. með vísan til þess að sá hluti hennar hafi helst verið nýtt til beitar, án þess þó að eignarréttarleg staða þess landsvæðis hljóti að vera önnur. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er eða hefur verið jörð, sé beinum eignarrétti háð. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Óbyggðanefnd telur að tilvist ítaks í fasteign bendi fremur til þess að svæði það, sem ítakið er á, sé eða hafi einhvern tíman verið eignarland. Þannig hafi réttur yfir viðkomandi landsvæði verið nauðsynlegur grundvöllur undir stofnun ítaks á því og ítakshafinn öðlast rétt sinn innan marka þess réttar sem handhafi hinna beinu eignarréttinda átti. Þrátt fyrir þetta kunna að finnast ítök í landsvæðum sem ekki eru undirorpin beinum eignarrétti nú og ekki unnt að sýna fram á að hafi nokkurn tíman verið það. Í slíkum tilvikum kann þó að vera um annars konar réttindi að ræða en ítök í hinni hefðbundnu merkingu hugtaksins.

Óbyggðanefnd telur að heimildir bendi ekki til að hér á landi hafi verið að finna afmörkuð landsvæði inn til landsins sem lotið hafi reglum um almenninga svo óbyggjandi sé. Hafi einhvern tíma svo verið hefur munur á þeim og afréttum orðið lítill eða enginn er tímar liðu fram. Þá er ljóst að stærstur hluti lands utan einstakra jarða hefur fyrr og síðar verið í afréttarnotum. Samkvæmt þessu verður ekki talið að hugtakið almenningur hafi mikið sjálfstætt gildi við mat á grunneignarrétti á landi sem verið hefur í slíkum notum. Það getur hins vegar haft þýðingu við mat á takmörkuðum eignarréttindum og eins verður ekki útilokað að slík landsvæði finnist.

Óbyggðanefnd telur ekki hægt að útiloka að landsvæði sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum eru samnotaafreittir hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti. Samhengi eignarréttar og sögu liggur hins vegar ekki fyrir. Nýting landsins hefur fyrr og síðar fyrst

og fremst falist í sumarþeir fyrir búfænað. Reglur um afmörkun á afréttum hafa verið mun rýmri en varðandi jarðir og fyrst og fremst miðast við hagsmuni eigenda aðliggjandi jarða. Þá er ljóst að löggjafinn hefur ráðstafað eignarréttindum á afréttum til annarra en afréttarhafa og ekki lagt á þá sömu skyldur og eigendur jarða. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með, hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðrar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Það er því niðurstaða óbyggðanefndar að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum er samnotaafréttur, sé þjóðlenda. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem öðru heldur fram.

Að því er varðar afrétti einstakra jarða og stofnana virðist munurinn sá að réttindi einstakra jarða til landsvæðisins og tilheyrsla þess í því sambandi eru meiri en varðandi samnotaafréttina. Jafnframt hefur löggjafinn ekki ráðstafað eignarréttindum á slíkum svæðum á sama hátt og á samnotaafréttum. Hvort tiltekinn afréttur einstakrar jarðar eða stofnunar er undirorpinn beinum eða óbeinum eignarrétti heimajarðar er hins vegar ekki einhlítt og verður að meta í hverju tilviki fyrir sig. Kröfur dómstóla til sönnunar að því er varðar annars vegar afrétti einstakra jarða og stofnana og hins vegar samnotaafrétti virðast þó sambærilegar.

Um lönd eða hluta lands einstakra jarða, sem hefur verið lagt til afréttar, vísast til umfjöllunar um hugtakið jörð.

Landfræðileg afmörkun fasteigna var ekki skráð á samræmdan máta fyrr en í lok 19. aldar. Fram er komið að fyrir þann tíma eru heimildir um mörk jarða fágætar. Þá liggur fyrir að heimildargildi Landnámu er umdeilt og lýsingar hennar oft ónákvæmar. Úrskurður um eignarland eða þjóðlendu verður ekki byggður á þeim einum.

Með setningu laga um landamerki, nr. 5/1882, var í fyrsta skipti í íslenskri löggjöf kveðið á um almenna skyldu eigenda og umráðamanna jarða til að skrásetja nákvæma lýsingu á landamerkjum jarða sinna. Tilgangur löggjafans með setningu laga um landamerki 1882 og laga um hefð 1905 var sá að koma fastri skipan á afmörkun fasteigna og heimildir til þeirra. Hér má einnig nefna lög um fasteignamat 1915 þar sem kveðið var á um reglubundið mat fasteigna á tíu ára fresti. Með þessu móti leitaðist löggjafinn við að skapa traustan grundvöll undir sölu, veðsetningu og skattlagningu jarða og annarra fasteigna.

Samkvæmt ákvæðum landamerkjalaganna skyldi sýslumaður hafa eftirlit með því að menn uppfylltu skyldur sínar til skrásetningar merkja. Hafi bréf verið þinglesið, fært í landamerkjabók og á því byggt síðan um merki tiltekinna jarðar, án athugasemda yfirvalda eða ágreinings við nágretta eða sveitarfélag, virðist það benda til þess að lýsing merkja hafi verið í samræmi við það sem almennt var talið gilda. Séu bréf aðliggjandi jarða samhljóða hlýtur það að benda til hins sama. Könnun óbyggðanefndar á dómum Landsyfírréttar á tímabilinu 1886-1920 bendir ekki til þess að í kjölfarið á setningu landamerkjalaganna hafi komið upp umtalsverður ágreiningur milli sveitarfélaga og eigenda efstu jarða um mörk jarða og afrétta. Jafnframt er ljóst að þinglýstir eigendur hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að merkjum sé þar rétt lýst. Enn fremur hlýtur gildistaka hefðarlaga árið 1905 að styrkja eignartilkall slíkra aðila.

Ljóst virðist af úrlausnum dómstóla að við mat á gildi landamerkjabréfs skiptir máli hvort um er að ræða jörð eða annað landsvæði. Hafi gögn máls þótt bera með sér að afréttarlandsvæði væri einungis óbeinum eignarréttindum háð hefur tilvist landamerkjabréfs ekki breytt þeirri niðurstöðu. Í slíkum tilvikum hafa landamerkjabréf einungis verið talin ákvarða mörk afréttareignar. Hins vegar hafa dómstólar í einkamálum talið landamerkjabréf ákvarða mörk eignarlands í tilvikum þar sem um var að ræða landsvæði sem áður höfðu legið innan landamerkja jarða.

Með vísan til tilgangs landamerkjalaga 1882, síðari tíma löggjafar og úrlausna dómstóla, telur óbyggðanefnd að leggja verði til grundvallar að jörð, svo sem hún er afmörkuð í landamerkjabréfi, sé beinum eignarrétti háð. Útilokað er að fullyrða um rétta afmörkun og órofa yfirfærslu eignar-

réttinda allt frá landnámi og til dagsins í dag. Í þeim tilvikum þar sem einstaklingar eða lögaðilar hafa samkvæmt elstu heimildum farið með þau réttindi og skyldur, sem í beinum eignarrétti felast, verður að telja eðlilegt að íslenska ríkið beri hallann af þeim vafa sem fyrir hendi kann að vera. Einstaklingar og lögaðilar hafa haft réttmætar ástæður til að vænta þess að beinn eignarréttur væri fyrir hendi og getað leitað til handhafa opinbers valds honum til verndar. Hins vegar er þó ljóst að meta verður sérstaklega gildi hvers landamerkjabréfs. Þannig dregur úr gildi landamerkjabréfs ef eldri heimildir mæla því í mót.

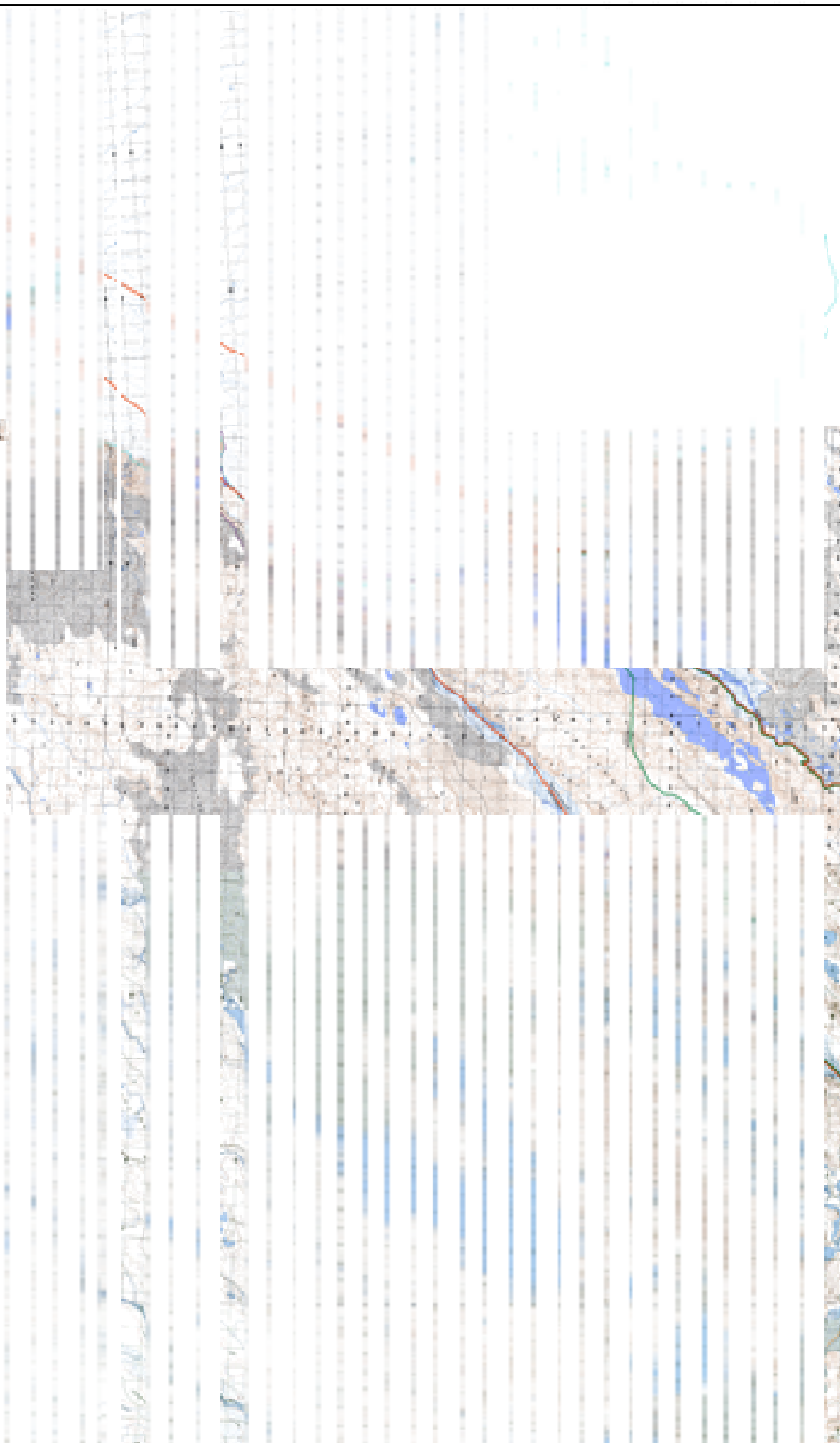
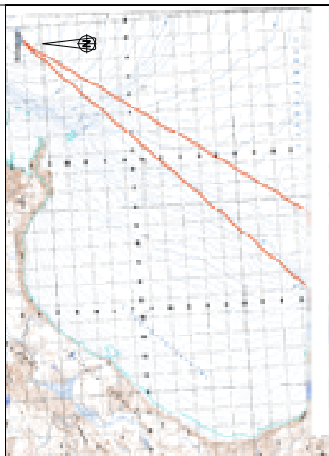
Á hinn bóginn telur óbyggðanefnd að líkur séu á því að land, sem samkvæmt fyrirbyggjandi heimildum hefur ekki með einum eða öðrum hætti tilheyrt jörð, hafi ekki orðið beinum eignarrétti háð fyrr en með setningu þjóðlendulaga. Ekki er hægt að útiloka að þessi landsvæði hafi verið numin eða á annan hátt orðið undirorpin beinum eignarrétti en samhengi eignarréttar og sögu liggur ekki fyrir. Í stað þeirra almennu heimilda til umráða, hagnýtingar, ráðstöfunar o.s.frv., sem eigandi jarðar hefur um aldir verið talinn fara með hefur einungis verið um að ræða heimildir til takmarkaðar nýtingar sem snemma urðu lögbundnar. Með vísan til úrlausna dómstóla er ljóst að beinn eignarréttur verður ekki byggður á slíkum notum. Sönnunarbyrðin hvílir því á þeim sem slíku heldur fram.

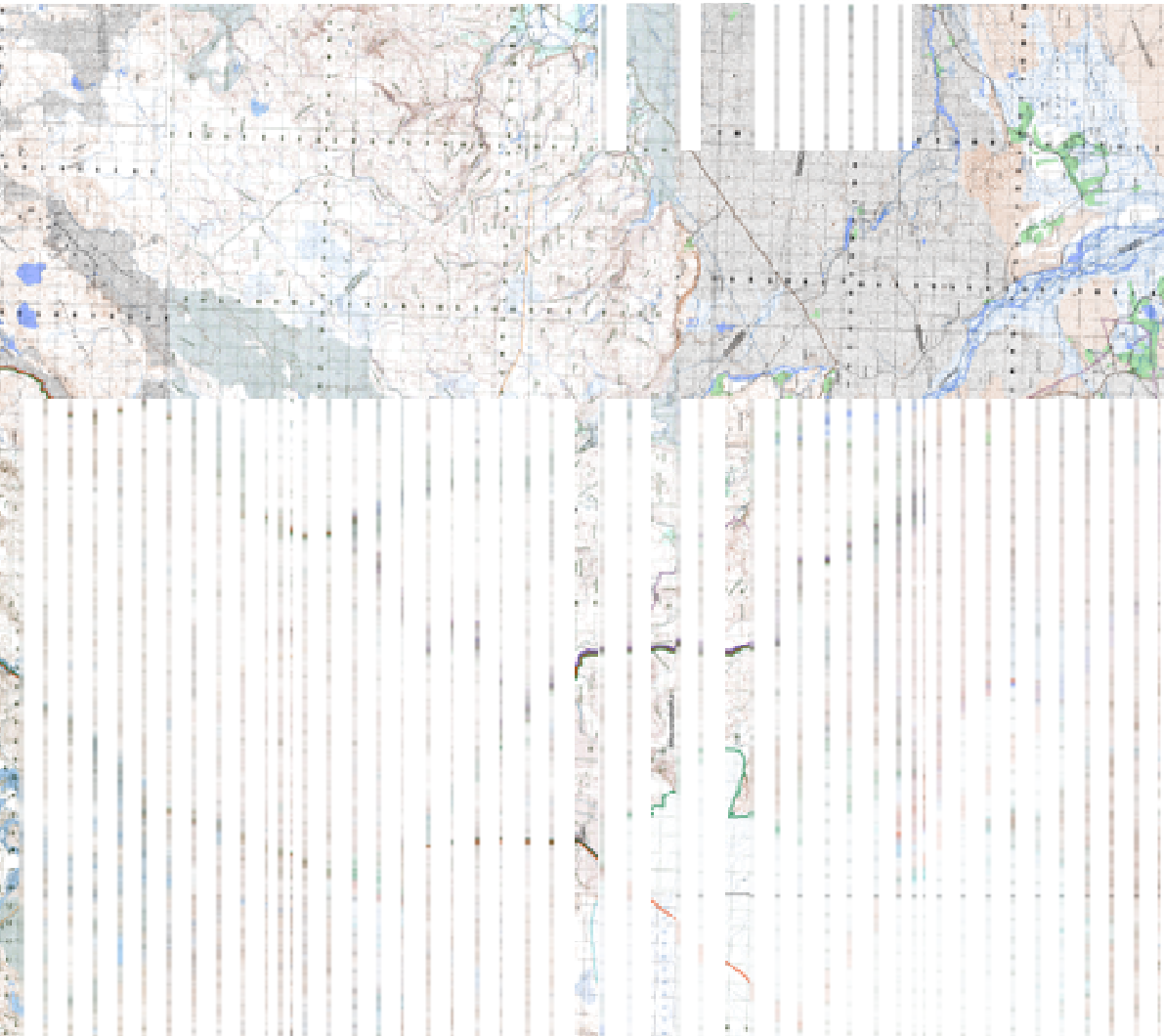
Um eignarréttarlega stöðu þess lands, sem hulið er jökli, fer eftir sömu reglum og um önnur landsvæði. Þegar merki jarðar eru miðuð við jaðar jökuls og þeim því ekki lýst nema að takmörkuðu leyti í landamerkjabréfi ber þannig að miða við stöðu jökuljaðarsins við gildistöku þjóðlendulaga, 1. júlí 1998, enda sé jökullinn í þjóðlendu. Sé jökulsvæði innan merkja jarðar gilda hins vegar almenn sjónarmið um túlkun landamerkja. Merki sjávarjarða til hafsins fylgja breytingum á stórstraumsfjörumáli og landamerki færast inn og út í samræmi við landauka eða landtap.

FYLGISKJÖL

- I. Kort
- II. Aðilaskrá
- III. Skjalaskrá
- IV. Tækniskýrsla unnin fyrir óbyggðanefnd
Sjá bls. 343

ÞJÓÐLENDULÍNA - Mál nr 7/2003, Álfaver og Skaftártunga í Skaftárhreppi

II. Aðilaskrá

II. Aðilaskrá

Þjóðlundur	Fjármálaráðuneytið f.h. íslenska ríkisins
Álftaversafréttur	Skaftárhreppur f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í Skaftártungu
Búland	Sigurður O. Pétursson
Búland	Gísli Vigfús Sigurðsson
Búland	Kristín Pála Sigurðardóttir
Herjólfstaðir I	Ríkissjóður Íslands
Herjólfstaðir I	Jóhannes Gissurarson
Herjólfstaðir II	Ríkissjóður Íslands
Herjólfstaðir II	Gissur Þór Jóhannesson
Holt I	Ríkissjóður Íslands
Holt I	Gottveinn Eggertsson
Holt II	Ríkissjóður Íslands
Holt II	Gottveinn Eggertsson
Ljótastaðir	Helga Bjarnardóttir
Skaftártunguafréttur	Skaftárhreppur f.h. eigenda og umráðamanna lögbýla í Skaftártungu
Skaftártunguafréttur	Landsvirkjun

III. Skjalaskrá

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra vegna Álftavers:

- 1 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 1(1) Bréf fjármálaráðuneytis v/ meðfylgjandi kröfulýsingar, dags. 26.4.2001.
- 1(2) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra í Álftaveri (mælikvarði 1:50 000).
- 1(3) Skjalaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(4) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2001.
- 1(5) Uppdráttur af mörkum milli Mýrdals- og Skaftárhrepps (mælikvarði 1:100 000), dags. í september 2000.
- 1(6) Fyrirtaka sýslumannsins í Vík, 13.7.2000, á máli um mörk milli annars vegar Hjörleifshöfða og hins vegar Herjólfsstaða, Holts, Hraunbæjar og Bólhrauns, sem jafnframt eru mörk milli Mýra- og Skaftárhrepps. Endurrit úr landmerkja- og landskiptabók Vestur-Skaftafellssýslu.
- 1(7) Bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps, dags. 19.6.1998, til sýslumannsins í Vík, vegna lýsinga á mörkum heimalanda og afrétta, ásamt meðfylgjandi kortum (2 blöð).
- 1(8) a-b Vísitasía Þykkvabæjarklausturs 1688, ásamt uppskrift að hluta.
- 1(9) a-b Vísitasía Þykkvabæjarklausturs 1749, ásamt uppskrift að hluta.
- 1(10) Afréttarskrá Álftaversafréttar, dags. 26.11.1985.
- 1(11) Greinargerð fjármálaráðuneytisins fyrir hönd íslenska ríkisins, dags. 25.3.2003.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra vegna Skaftártungu:

- 2 Kröfulýsing, dags. 25.4.2001.
- 2(1) Kort sem sýnir kröfulínu fjármálaráðherra í Skaftártungu (mælikvarði 1:50 000).
- 2(2) Skjalaskrá, dags. 25.4.2001.
- 2(3) Tilvísanaskrá, dags. 25.4.2001.
- 2(4) Mál dagi Mariukirkju í Ásum hinum eystri í Skaftártungu 1343 (2. b., bls. 784-785).
- 2(5) Mál dagi Mariukirkju í Ásum hinum eystri í Skaftártungu 1387 (3. b., bls. 402-403).

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 3 Yfirlit Þjóðskjalasafns yfir heimildaleit í óprentuðum frumgögnum, dags. 3.11.2004.

Landamerkjabók Skaftafellssýslu:

- 3(1) Hemra í Skaftártungu, dags. 20.4.1885.
- 3(2) Snæbýli í Skaftártungu, dags. 17.2.1885.
- 3(3) Ljótastaðir í Skaftártungu, dags. 24.1.1885.
- 3(4) Flaga í Skaftártungu, dags. 3.6.1885.
- 3(5) Hrífunes/Hrisnes í Skaftártungu, dags. 8.6.1886.
- 3(6) Búlandstorf í Skaftártungu, dags. 21.6.1886.
- 3(7) Herjólfsstaðir í Álftaveri, ódags. en þingl. 21.6.1886.
- 3(8) Holt í Álftaveri, ódags. en þingl. 21.6.1886.
- 3(9) Búlandssel í Skaftártungu, dags. 18.12.1921.
- 3(10) Svartinúpur í Skaftártungu, dags. 26.5.1922.
- 3(35) Snæbýli í Skaftártungu, dags. 17.2.1885.
- 3(36) Hraunbær og Herjólfsstaðir í Álftaveri, dags. 27.5.1887.
- 3(37) Hraunbær í Álftaveri, dags. 13.5.1888.

- 3(44) Landmannaafreittur, dags. 22.10.1886. Ath. Sama nr. er á skjali og felld var niður úr skjalaskrá. Skýring: Hluti af skjali nr. 3(40).
 3(51) Skaptárdalur innan Vestur-Skaftafellssýslu árið 1886. Skjal nr. 5(50) er einnig landamerkjabréf.

Skjöl úr skjalasafni landfógeta, sem varða Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs og Flögujarðir í Vestur-Skaftafellssýslu:

- 3(11) Umfjöllun um Holt í Álftaveri í „Skoðun á Þykkvabæjarklaustri, Kirkjubæjarklaustri og Flögujörðum 1769“. (Landf. XXIII, 6)
 3(12) Umfjöllun um Herjólfstaði í „Skoðun á Þykkvabæjarklaustri, Kirkjubæjarklaustri og Flögujörðum 1769“. (Landf. XXIII, 6)
 3(13) Umfjöllun um Snæbýli (Snædill) í „Skoðun á Þykkvabæjarklaustri, Kirkjubæjarklaustri og Flögujörðum 1769“. (Landf. XXIII, 6)
 3(14) Síða Snæbýlis í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7)
 3(15) Síða Holts í Álftaveri í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7)
 3(16) Síða Herjólfstaða í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7)
 3(17) Síða Ljótastaða í uppkasti að jarðabók fyrir Kirkjubæjarklausturs-, Þykkvabæjarklausturs- og Flögujarðir 1769 og 1779 með hendi Skúla Magnússonar, landfógeta. (Landf. XXIII, 7)
 3(18) Lýsing Þorsteins Bjarnasonar á Vestur-Skaftafellssýslu og klaustrajörðunum, gerð á Mýrum í Álftaveri 17.6.1773. Þar eru m.a. nefndar jarðirnar Herjólfstaðir, Holt í Álftaveri, Snæbýli og Fell. (Landf. XXIII, 3)

Afsals- og veðmálabækur:

- 3(19) Einar Bjarnason kaupir kóngsjörðina Snæbýli, 4.6. 1844. (Skaft. DB/1, nr. 145)
 3(20) Gestur Bárðarson kaupir Ljótastaði af landssjóði 7.4.1916. (Skaft. DB/5, nr. 217)
 3(45) Búland. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (registur).
 3(46) Búlandssel. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (register).
 3(47) Herjólfstaðir. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (register).
 3(48) Ljótastaðir (Fljótastaðir). Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (registur).
 3(49) Snæbýli. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (registur).
 3(50) Svarti-Núpur. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (register).
 3(52) Holt. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (registur).
 3(53) Hraunbær. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu (registur).

Jarðamatsgögn:

- 3(44) (a-b) Felld niður úr skjalaskrá. Skýring: Hluti af skjali nr. 3(40). Ath. Sama númer á skrá um Landmannaafreitt, dags. 22.10.1886.
 3(21) a-b Umfjöllun um jarðir í Leiðvallarhreppi í jarðamati 1804, ásamt skýringum og uppskriftum að hluta, (bls. 35-41).
 3(22) Umfjöllun um jarðir í Leiðvallarhreppi í jarðamati 1849-1850 (gerðabók jarðamats-nefnda Vestur-Skaftafellssýslu, bls. 35, 44-48).

- 3(23) Umfjöllun um jarðir í Skaftártunguhreppi og Álftavershreppi í fasteignamati 1916-1918. (Undirmat. Gerðabók fasteignamatsnefndar Vestur-Skaftafellssýslu, bls. 89-92, 94-100, 105, 154-161, 163).
- 3(38) a-b Umfjöllun um jörðina Hraunbæ (bls. 33-34) í jarðamati 1804, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(39) a-b Umfjöllun um jarðir í Kleifahreppi, Leiðvallarhreppi og Dyrhólahreppi (bls. 22-28, 33-35, 44-48, 51-54, 61-68 og 75-81) í jarðamati 1849-1850, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(40) a-b Umfjöllun um jarðir í Kleifahreppi, Leiðvallarhreppi og Dyrhólahreppi (bls. 10-13, 17-26) ásamt uppskrift að hluta. Úr gerða- og yfirmatsbók Skaftafellssýslu, löggilttri 1.6.1850.
- 3(41) Umfjöllun um jörðina Hraunbæ í Álftaveri í jarðamati 1916-1918.

Skjalasöfn stiftamtmanns, amtmanns, landshöfðingja og Stjórnarráðs Íslands:

- 3(54) Umsókn um styrk til könnunar á fjalllendi fyrir norðan afrétt Vestur-Skaftafellinga. Fundargerð Amtráðs suðuramts frá 3.6.1884.
- 3(55) Skýrsla um fjallrannsóknir sumarið 1884. Sýslufundarskjöl Vestur-Skaftafellssýslu 1881-1887.

Visitasíubækur biskupa:

- 3(24) a-b Visitasía Búlandskirkju 1641, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(25) a-b Visitasía Þykkvabæjarklausturs 1641, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(26) a-b Visitasía Búlandskirkju 1749, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(27) a-b Visitasía Búlandskirkju 1682, ásamt uppskrift að hluta.
- 3(28) a-b Visitasía Búlandskirkju 1727, ásamt uppskrift að hluta.
- Skjöl nr. 1(8) og 1(9) falla einnig undir flokkinn „Visitasíubækur biskupa“.

Umboðsskjöl úr Vestur-Skaftafellssýslu (Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklaustur og Flögujarðir):

- 3(29) a-b Úttekt Holts í Álftaveri 1824, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 2. Úttektabók 1818-1842).
- 3(30) a-b Úttekt Ljótastaða 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 3. Úttektabók 1843-1867).
- 3(31) a-b Úttekt Ljótastaða 1847, ásamt uppskrift að hluta. (Klaustrajarðir IV, 4. Úttektabók 1838-1847).
- 3(32) a-b Nýbýli í Ljótastaðalandi. Umsögn umboðsmanns þjóðjarða í Vestur-Skaftafellssýslu, 26.1.1893 í bréfi til amtmanns í Suðuramti, ásamt uppskrift. (Umboðsskjöl. Kirkjubæjarklaustur, Þykkvabæjarklaustur og Flögujarðir III, 5. Bréfabók 1886-1902.)
- 3(42) Skoðunargjörð árið 1885 m.a. á Álftaversjörðum í Vestur-Skaftafellssýslu. SA 280. Sa-J C-E. (Umboð Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklausturs 1883-1889).
- 3(43) Bréfaskipti vegna fyrirhugaðrar stofnunar nýbýlis í Fosstungum við afrétt Skaftártungumanna 1892-1894. (SA Bréfadagbók G, nr. 97).

Sala þjóðjarða í Kirkjubæjar- og Þykkvabæjarklaustursumboði. (Stjórnarráð Íslands):

- 3(33) Virðing og sala á Ljótarstöðum í Skaftártungu 1913-1916. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 7, nr. 65).
- 3(34) Virðing á Herjólfsstöðum í Álftaveri 1914. (Stjórnarráð Íslands II, Db. 7, nr. 65).

4 Bréf Ögmundar Helgasonar, forstöðumanns handritadeildar Landsbókasafns, um heimildaleit í bréfabók Brynjólfs Sveinssonar biskups, dags. 26.4.2001.

5 Yfirlit yfir heimildaleit óbyggðanefndar í frumgögnum, dags. 31.7.2003.

Máldagar o.fl. úr Ísl. fornbréfasafni:

5(1) Máldagi Þykkvabæjarklausturs í Álfaveri, 1340. Fram kemur að klaustrið átti jörðina Holt og ítök í jörðunum Hraunbæ og Herjólfstöðum (2. b., bls. 737-740).

5(2) Máldagi Kirkjubæjarklausturs, 1397. Fram kemur að klaustrið átti jörðina Holt (4. b., bls. 238-239).

5(3) Skrá um ítök Kirkjubæjarklausturs 1528. Fram kemur að klaustrið átti ítak í Holti (9. b., bls. 470-471).

5(4) Máldagi Þykkvabæjarklausturs, 1523/1526. Fram kemur að klaustrið átti jarðirnar Hraunbæ, Herjólfstaði og Holt (9. b., bls. 189).

5(5) Kirknatal frá um 1200. Fram kemur að kirkja var þá á Búlandi (12. b., bls. 5).

5(6) Máldagi Ólafskirkju á Búlandi [1343] (2. b., bls. 783).

5(7) Máldagi Ólafskirkju á Búlandi [1367] (3. b., bls. 246).

5(8) Úr Hítardalsbók [1367]. Ólafskirkja á Búlandi er þar á skrá (3. b., bls. 235).

5(9) Þorvarður Steinmóðsson selur, með samþykki konu sinnar, Ólafi Ásbjarnarsyni 20 hundruð í Vík (Reykjavík) fyrir hálf Búland (6. b., bls. 610-611).

5(10) Máldagi Ólafskirkju á Búlandi, 1523 (9. b., bls. 188).

5(11) Máldagi Búlandskirkju frá um 1570. Fram kemur að Ljótastaðir voru í tíundarumdæmi Búlandskirkju (15. b., bls. 705).

Skjöl nr. 2(4) og 2(5) falla einnig undir flokkinn „Máldagar o.fl. úr Ísl. fornbréfasafni“.

Fasteigna og jarðamöt:

5(12) Jarðatal Johnsens 1847 (Jarðatal á Íslandi. Gefið út af J. Johnsen. Kb. 1847. Bls. 6-19).

5(13) Ný jarðabók fyrir Ísland. Kb. 1861 (bls. 6-9).

5(14) Fasteignabók 1922. Rv. 1921 (bls. 206-216).

5(15) Fasteignabók 1932. Rv. 1932 (bls. 107-110).

5(16) Fasteignabók 1938. Rv. 1942-1944 (bls. 61-63).

5(29) Fasteignabók 1957. Rv. 1956-1957 (bls. 311-314).

Fjallskilareglugerðir:

5(17) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 174/1992. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1992. B-deild, bls. 380-386).

5(18) Fjallskilasamþykkt fyrir Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 245/1965. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1968. B-deild, bls. 518-525).

5(19) Reglugjörð um viðauka við almenna reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá 1899. (Ákvæði, sem gilda aðeins fyrir Skaftártunguhrepp), nr. 67/1929. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland 1929. B-deild, bls. 198-199).

5(20) Reglugjörð um viðauka við almenna reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu frá 6. júlí 1899, nr. 103/1913. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 181-182)

5(21) Almenn reglugjörð um fjallskil fyrir Vestur-Skaftafellssýslu, nr. 78/1899. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 100-107).

5(22) Fjallskilaákvæði fyrir Vesturskaftafellssýslu, nr. 100/1897. (Stjórnartíðindi fyrir Ísland. B-deild, bls. 163).

Jarðabréf:

- 5(23) Jarðir Kirkjubæjarklausturs í byrjun 18. aldar. (Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. 13. bindi, bls. 442-466).

Manntal:

- 5(24) Manntal á Íslandi árið 1703. Leiðvallarhreppur (bls. 444-451).

Alþingisbækur Íslands:

- 5(25) Uppboð á 16 hundruðum í jörðinni Búlandi, 1743 (13. b., bls. 173).
 5(26) Lögbingisdómur í brigðamáli á Búlandi, 1767 (15. b., bls. 39-40).
 5(27) Kaupbréf fyrir hálfu Búlandi, 12 hundruðum, dags. 14.5.1768 (15. b., bls. 109).
 5(28) Kaupbréf fyrir jörðinni Búlandi, dags. 8.1.1770 (15. b., bls. 221).

Landnáma:

- 5(30) Ljósrit úr Landnámabók, í útgáfu Jakobs Benediktssonar. Reykjavík 1986, bls. 326-328.

Menningarminjar:

- 5(31) Menningarminjar á miðhálandi Íslands. Svæðisskráning. Fornleifastofnun Íslands 1996, (Vestur-Skaftafellssýsla, bls. 3, 51-52, 79-85 og 197-204). Ath. sama nr. er á tillögum sýslunefnda Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu um mörk á milli afrétta, dags. 7.-8.5.1889.
 5(32) Kort af menningarminjum á miðhálandinu (mælikvarði 1:400.000), Vestur-Skaftafellssýsla.

Afsals- og veðmálabækur:

- 5(33) Þinglýsingarvottorð Snæbýlis I, Skaftárhrepp, dags. 29.5.2003.
 5(34) Þinglýsingarvottorð Snæbýlis IA, Skaftárhrepp, dags. 27.5.2003.
 5(35) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Búland, Skaftártunguhreppi, dags. 27.5.2003.
 5(36) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Herjólfstaði I, Álftavershreppi, dags. 27.5.2003.
 5(37) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Herjólfstaði II, Álftavershreppi, dags. 27.5.2003.
 5(38) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Holt I, Álftavershreppi, dags. 27.5.2003.
 5(39) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Holt II, Álftavershreppi, dags. 27.5.2003.
 5(40) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Snæbýli I, Skaftárhreppi, dags. 27.5.2003.
 5(41) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Snæbýli II, Skaftárhreppi, dags. 27.5.2003.
 5(42) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Hraunbær Álftavershreppi, dags. 27.5.2003.
 5(43) Spjald úr afsals- og veðmálabók fyrir Ljótastaði, Skaftártunguhreppi, dags. 27.5.2003.
 5(44) Búland. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 5(45) Herjólfstaðir I-II. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 5(46) Holt I-II. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 5(47) Hraunbær. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 5(48) Ljótastaðir. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.
 5(49) Snæbýli. Yfirlit í afsals- og veðmálabók Vestur-Skaftafellssýslu.

- 5(50) *Landamerkjabók klausturjarða 1845 og 1847:*
Ljótastaðir í Leiðvallahreppi.
- 5(31) *Málsskjöl úr hæstaréttarmáli nr. 103/1953:*
Tillögur sýslunefnda Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu um mörk á milli afréttar, dags. 7.-8.5.1889. Ath. sama nr. er á menningarminjum á miðhálandi Íslands. Svæðisskráning. Fornleifastofnun Íslands 1996, (Vestur-Skaftafellssýsla, bls. 3, 51-52, 79-85 og 197-204).
- 5(57) Endurrit af fundargerð sýslunefndar Rangárvallasýslu. Fram kemur að amtsráðið hafði ákveðið að veita 500 kr. styrk til að rannsaka hin ókunnu fjalllendi norðan afréttar Skaftártungu og Síðumanna, dags. 25.6.1884.
- 5(58) Lýsing Þorsteins Magnússonar sýslumanns (1743-1785) á veiði í Fiskivötnum.
- 5(51) *Málsskjöl úr hæstaréttarmáli nr. 199/1978:*
Lýsing hreppsnefndar Skaftártunguhrepps á afréttarmörkum hreppsins, dags. 12.12.1889.
- 5(52) Simskeyti Guðjóns Guðjónssonar oddvita Skaftártunguhrepps um afréttarmörk hreppsins. Lagt fram á aukadómþingi Rangárvallasýslu 2.8.1951.
- 5(53) Yfirlýsing Vals G. Oddsteinssonar o.fl. um simskeyti Guðjóns Guðjónssonar, dags. 19.2.1978.
- 5(56) Sátt um landamerki Landmannaafréttar, dags. 7.8.1951, ásamt korti.
- 5(54) *Önnur óprentuð frumgögn:*
Mörk Álftaversafréttar og mörk jarða á Mýrdalssandi, ásamt korti. Greinargerð Elínar Erlingsdóttur landfr., dags. 14.10.2004.
- 5(55) Mörk jarða í ofanverðri Skaftártungu ásamt korti. Greinargerð Elínar Erlingsdóttur, landfr., dags. 2.10.2004.
- Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. og Einari Jónssyni lögfr. vegna Álftavers (Álftavers-afréttur, Herjólfstaðir I og II, Holt I og II):**
- 6 Kröfulýsing, dags. 22.4.2002, og viðauki við kröfugerð, dags. 20.6.2002.
- 6(1) a-c Kort sem sýnir kröfulínur (mælikvarði 1:50 000).
- 6(2) Greinargerð eigenda og umráðamanna Skaftártunguafréttar, Búlandstorfu (Búlands, Svartanúps og Búlandssels), Ljótastaða, Álftaversafréttar, Herjólfstaða I og II, Holts I og II í máli nr. 7/2002, Álftaver og Skaftártunga, sveitarfélaginu Skaftárhreppi (Vestur-Skaftafellssýslu), dags. 23.4.2003.
- 6(3) Byggingarbréf vegna Herjólfstaða I, dags. 15.8.1989 og 12.9.1989. Jóhannes Gissurarson og Steina Guðrún Harðardóttir, leigutakar, og landbúnaðarráðherra f.h. jarðadeildar landbúnaðarráðuneytisins, leigusali.
- 6(4) Byggingarbréf vegna rúmlega hálfrendu þjóðjarðarinnar Herjólfstaða, dags. 8.11.1943 og 22.11.1943. Aðilar eru Jóhannes Guðmundsson og dóms- og kirkjumálaráðuneytið.
- 6(5) Byggingarbréf vegna Holts II, dags. 18.2.1988 og 1.3.1988. Gottsveinn Eggertsson, leigutaki, og landbúnaðarráðherra f.h. jarðadeildar landbúnaðarráðuneytisins, leigusali.
- 6(6) Leigusamningur um Holt I, dags. 3.11.1988 og 30.1.1989. Gottsveinn Eggertsson leigutaki og landbúnaðarráðherra f.h. jarðadeildar landbúnaðarráðuneytisins leigusali.

Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. og Einari Jónssyni lögfr. vegna Skaftártungu (Skaftártunguafréttur, Ljótastaðir, Búland):

- 7 Kröfulýsing, dags. 22.4.2002.
- 7(1) Kort sem sýnir kröfulínum (mælikvarði 1:50 000).
- 7(2) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna og Veðifélagsins Fjallalóns um Botnlangalón og tvö önnur lón. Dags. 27.2.1970.
- 7(3) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna og Grænalóns sf. um veiðar í Stakahnúkslóni og Grænalóni. Ódagsett.
- 7(4) Framlenging á samningi milli Veðifélags Skaftártungumanna og Grænalóns um veiðar í Stakahnúkslóni og Grænalóni. Ódagsett.
- 7(5) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna og Botnlangafélagsins. Dags. 22.2.2001.
- 7(6) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna annars vegar og Vilhjálms Garðarssonar o.fl. hins vegar um veiði í Langasjó og Fagralóni. Dags. 10.5.2000.
- 7(7) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna og veðifélagsins Línu nets um veiði í Kvíslarlónum og Stóralóni og um afnotarétt af veiðihúsi. Ódagsett.
- 7(8) Viðauki við leigusamning milli Veðifélags Skaftártungumanna annars vegar og Vilhjálms Garðarssonar ofl. hins vegar um veiði í Langasjó og Fagralóni. Dags. 1.2.2001.
- 7(9) Leigusamningur milli Veðifélags Skaftártungumanna annars vegar og Árna Oddsteinssonar og Oddsteins Árnasonar hins vegar varðandi Blautalón og Nyrðri-Ófæru. Dags. 8.2.2003.
- 7(10) Leigusamningur Veðifélags Skaftártungumanna og Auðlindarinnar. Dags. 14.4.2003.
- 7(11) Lóðarleigusamningur milli hreppsnefndar Skaftártunguhrepps annars vegar og Baldurs Baldurssonar o.fl. hins vegar um lóð í Jökuldölum. Ódags.
- 7(12) Bréf hreppsnefndar Skaftárhrepps til jarðarnefndar V-Skaftafellssýslu varðandi leitar-mannahús í Jökuldal. Dags. 19.11.90.
- 7(13) Fundargerð byggingarnefndar Skaftárhrepps varðandi málefni leitar-mannahúss í Jökuldal. Dags. 15.11.1990.
- 7(14) Samþykki jarðarnefndar V-Skaftafellssýslu fyrir leigu á lóð undir leitar-mannaskála. Dags. 22.11.1990.
- 7(15) Afrit af korti frá svæðisskipulagi miðhálandisins.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Herjólfstaða I og II, Álftaveri:

- 8 Kröfulýsing, dags. 26.2.2002.
- 8(1) Skjalaskrá, dags. 4.3.2002.
- 8(2) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Herjólfstaði I, dags. 27.2.2002.
- 8(3) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Herjólfstaði II, dags. 27.2.2002.
- 8(4) Ljósrit af síðu Herjólfstaða I í fasteignabók, ódags.
- 8(5) Ljósrit af síðu Herjólfstaða II í fasteignabók, ódags.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Holts I og II, Álftaveri:

- 9 Kröfulýsing, dags. 26.2.2002.
- 9(1) Skjalaskrá, dags. 4.3.2002.
- 9(2) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Holt I, dags. 27.2.2002.
- 9(3) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Holt II, dags. 27.2.2002.
- 9(4) Ljósrit af síðu Holti I í fasteignabók, ódags.
- 9(5) Ljósrit af síðu Holti II í fasteignabók, ódags.

- 9(6) Afsal fyrir Holti II, dags. 5.12.1986. Dánarbú Páls Bárðarsonar afsalar til Gottsveins Eggertssonar og Guðrúnar Sigurjónsdóttur.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Hraunbæjar, Álftaveri:

- 10 Kröfulýsing, dags. 26.2.2002.
 10(1) Skjalaskrá, dags. 4.3.2002.
 10(2) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Hraunbæ (2 bls.), dags. 27.2.2002.
 10(3) Ljósrit af síðu Hraunbæjar í fasteignabók, ódags.
 10(4) Kaupsamningur og afsal fyrir fasteignum og ræktun á ríkisjörðinni Hraunbæ, dags. 27.9.1993. Þorbergur Bjarnason selur og afsalar Bjarna Þorbergssyni. Samþykki landbúnaðarráðuneytisins á meðfylgjandi ljósriti.

Lagt fram af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. vegna Snæbýlis II, Skaftártungu:

- 11 Kröfulýsing, dags. 26.2.2002.
 11(1) Skjalaskrá, dags. 4.3.2002.
 11(2) Ljósrit af matsvottorði Fasteignamats ríkisins fyrir Snæbýli II, dags. 27.2.2002.
 11(3) Ljósrit af síðu Snæbýlis II í fasteignabók, ódags.
 11(4) Afsal fyrir Snæbýli II, dags. 21.6.1971. Siggeir Jóhannsson afsalar til Jarðeignasjóðs ríkisins.
 11(5) Breyting á eignarhlutföllum í jörðinni Snæbýli, dags. 7.6.1969. Árni og Siggeir Jóhannessynir eignast helming hvor (Árni á Snæbýli I og Siggeir Snæbýli II).

Lagt fram af Þórði Bogasyni hdl. vegna Landsvirkjunar:

- 12 Yfirlýsing, dags. 23.4.2003, um aðild Landsvirkjunar að málum á svæði 3 hjá óbyggðanefnd.
 12(1) Kröfugerð Landsvirkjunar í máli um þjóðlendumörk í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu, dags. 15.2.2002.
 12(2) a-g Kort (7 blöð): Sigöldulína 4 - Prestabakkalína 1 – Sigalda – Prestbakki – Hólar. Dags. 27.2.2003.
 12(3) Bréf Þórðar Bogasonar hdl. til formanns óbyggðanefndar varðandi kröfulýsingar á svæði 2 og 3, dags. 31.5.2002.
 12(4) Lóðarleigusamningur, dags. 23.3.1982. Rafmagnsveitur ríkisins taka á leigu lóð fyrir spennistöðvarmannvirki í landi Prestbakka í Hörgslandshreppi (Jón Pálsson).
 12(5) „Stutt greinargerð yfir uppgjör við bændur og landeigendur við Suðurlínu á svæðinu frá Geirlandi og Prestbakka í Vestur-Skaftafellssýslu að Hólum í Austur-Skaftafellssýslu“. Rafmagnsveitur ríkisins, tæknisvið-MD, línudeild. Dags. 19.12.1984. GS/gh.
 12(6) Samningur milli ríkisstjórnar Íslands og Landsvirkjunar um virkjanamál, yfirtöku byggðalína o.fl., dags. 11.8.1982.

Lagt fram af óbyggðanefnd:

- 13 „Staðhættir og gróðurfar í Álftaveri og Skaftártungu“, eftir Ingva Þorsteinsson náttúrufræðing, febrúar 2003.
 14 a-d Kort a: Lýstar kröfur í Álftaveri, mælikvarði 1:50 000.
 Kort b: Lýstar kröfur í Skaftártungu, mælikvarði 1:50 000.
 Kort c: Yfirlitskort – Lýstar kröfur í Álftaveri og Skaftártungu, mælikvarði 1:100 000.
 Kort d: Lýstar kröfur í Álftaveri og Skaftártungu, mælikvarði 1:100 000.
 15(1) Fundargerð 1. yfirtöku hjá óbyggðanefnd í máli þessu, dags. 25.2.2003.

- 15(2) Fundargerð 2. fyrirtöku hjá óbyggðanefnd í máli þessu, dags. 26.3.2003.
 15(3) Fundargerð 3. fyrirtöku hjá óbyggðanefnd í máli þessu, dags. 23.4.2003.
 15(4) Fundargerð 4. fyrirtöku hjá óbyggðanefnd í máli þessu, dags. 21.7.2003.
 15(5) Fundargerð aðalmeðferðar hjá óbyggðanefnd í máli þessu, 29.7.2003.
 15(6) Fundargerð endurupptöku þessa máls hjá óbyggðanefnd, dags. 8.11.2004.
 15(7) Fundargerð loka fyrirtöku, dags. 2.12.2004.
- 16 Jöklar og jökulbreytingar í Álftavers- og Skaftártunguafrétti. Greinargerð Odds Sigurðssonar jarðfræðings, dags. 3.11.2004.
- 17 Kort sem sýnir endanlegar kröfur. Gert af Sigurgeiri Skúlasyni landfr. (mælikvarði 1:100.000).
- 18 Minnisblað frá Oddi Sigurðssyni jarðfræðingi, um upptök Tungnaár, dags. 23.11.2004.

Hliðsjónargögn

Lagt fram til hliðsjónar af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra vegna Álftavers (skjal nr. 1):

- Ónr. Sunnlenskar byggðir IV. Bls. 289-299, 302-307, 318-327.
 Ónr. Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873. Bls. 221-223.
 Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1935. Bls. 22-25, 28-31 og 36-39.
 Ónr. Göngur og réttir. 1. bindi, bls. 159-167.
 Ónr. Landið og Landnáma. II. bindi, bls. 396-401.
 Ónr. Skaftfellinga rit. II bindi, Landnám í Skaftafellspingi, bls. 104-107.
 Ónr. Íslendinga sögur. 1. bindi, Landssaga og landnám, bls. 200-203.
 Ónr. Hæstaréttardómur 1989/1011, mörk milli afréttarlanda Álftavershrepps og Rangárvallahrepps.

Lagt fram til hliðsjónar af Ólafi Sigurgeirssyni hrl. f.h. fjármálaráðherra vegna Skaftártungu (skjal 2):

- Ónr. Sunnlenskar byggðir VI. Bls. 240-253, 265-269, 272-275.
 Ónr. Skaftafellssýsla. Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839-1873, Bls. 199-201, 204-205, 214-215.
 Ónr. Göngur og réttir. 1. bindi, bls. 140-159.
 Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1935. Bls. 32-37.
 Ónr. Árbók Ferðafélags Íslands 1976. Bls. 106-115.
 Ónr. Landið og Landnáma. II. bindi, bls. 392-293, 396-397.
 Ónr. Skaftfellinga rit. II bindi, Landnám í Skaftafellspingi, bls. 104-107.
 Ónr. Íslendinga sögur. 1. bindi, Landssaga og landnám, bls. 196-197, 200-201.
 Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu lögmanns ríkisins í máli 7/2003.
 Ónr. Tilvísanaskrá lögmanns fjármálaráðherra í máli nr. 7/2003.

Lagt fram af Braga Björnssyni hdl. og Einari Jónssyni til hliðsjónar:

- Ónr. „Fjárleit á framandi slóðum“, Árni Þ. Jónsson, Hrífunesi, 20.12.1965.
 Ónr. Efnisskipan málflutningsræðu lögmanns jarðeiganda og umráðamanna jarða í máli 7/2003.

Lagt fram til hliðsjónar af óbyggðanefnd vegna Álftavers og Skaftártungu:

- Ónr. Hæstaréttardómur 1975/30, Holtamannaafréttur.
- Ónr. Hæstaréttardómur 1981/1584, Landmannaafréttardómur síðari.
- Ónr. Hæstaréttardómur 1989/1022, mörk milli afréttarlanda Skaftártunguhrepps annars vegar og Landmannahrepps og Holtahrepps og jarðanna Næfurholts og Hóla í Rangárvallahreppi hins vegar.
- Ónr. Skjalaskrá hæstaréttar í dómi 1989/1022.
- Ónr. Hæstaréttardómur 1984/955, landamerkjамál er varðar jarðirnar Holt, Herjólfssstaði, Skálmabæ og Hrífunes.
- Ónr. Yfirlit um efni Landskiptabókar, löggilt 23.6.1977.
- Ónr. Yfirlit um efni Landskiptabókar, löggilt 2.10.1975.
- Ónr. Yfirlit um efni Landskiptabókar, löggilt 25.7.1949.
- Ónr. Landamerki Skeiðflatar, Þykkvabæjarklaustursjarðar, úr bókinni Landamerki Klaustarjarða 1845 og 1847, ásamt efnisyfirliti.
- Ónr. Örnefnaskrá fyrir Álftaversafrétt, Búland, Herjólfssstaði, Holt, Hraunbæ, Búlandsheiði, Skaftártunguafrétt, Snæbýli og Ljótarstaði.
- Ónr. Örnefnakort Kirkjubæjarstofu, unnið af Elínu Erlingsdóttur landfræðingi á kortagrunn óbyggðanefndar.
- Ónr. Hrd. nr. 103/1953, Landmannaafréttardómur fyrri.
- Ónr. Skýrslur í máli 7/2003 hjá óbyggðanefnd, (60 blaðsíður, skrifaðar upp eftir hljóðupptöku).
- Ónr. Registor um jarðir í Íslensku fornbréfasafni (handrit), ásamt bréfi Björns Pálssonar héraðs-skjalavarðar.
- Ónr. Yfirlit yfir jarðir í Skaftafellssýslum, sem skráðar eru í landamerkjabók með viðeigandi tilvísunum.

Tækniskýrsla

Oddur Sigurðsson

**Jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu
og Rangárvallasýslu ákvarðaður með fjarkönnun**

Unnið fyrir óbyggðanefnd

Desember 2004

EFNISYFIRLIT

1	INNGANGUR	347
2	FJARKÖNNUNARGÖGN	347
3	LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA	350
4	NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM	350
5	SKILAGÖGN	351
6	HEIMILDIR	351
	VIÐAUKI 1	352
	VIÐAUKI 2	353
	VIÐAUKI 3	355

MYNDASKRÁ

Mynd 1:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli	348
Mynd 2:	Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli	349
Mynd 3:	Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002	350
Mynd 4:	Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni. Í viðauka 2	353
Mynd 5:	Landsat myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5 myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina. Í viðauka 2	354
Mynd 6:	Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu	
	A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu	
	B. Jökuljaðar Vatnajökuls. Í viðauka 3	355

1 INNGANGUR

Að beiðni óbyggðanefndar hefur jaðar jökla í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu verið hnitsettur. Þar sem alkunna er að útlínur jökla eru mjög breytilegar í tíma, einkum eftir loftslagi en einnig náttúruhamförum eins og eldgosum og jökulhlaupum, verður dagsetning að fylgja hverri skráningu á jökuljaðri því að annars verður sagan ófullkomin.

Unnt er að hnitsetja útlínur jökla með ýmsu móti. Í kortlagningu herforingjaráðsins danska (Generalstaben) og síðar Landmælingastofnunarinnar dönsku (Geodætisk Institut) var jökuljaðar mældur með hefðbundinni landmælingu. Er þar að finna verðmæt gögn um sögu jöklanna. Þau kort hafa verið uppfærð nokkrum sinnum og hefur jökuljöðrum þá stundum verið breytt en ekki fylgja upplýsingar um hvaða gögn liggja því til grundvallar. Kortastofnun Bandaríkjahers (AMS) lét taka loftmyndir af öllu landinu á árunum 1945 og 1946 og gaf út kort af Íslandi á árunum kring um 1950. Þar er skilmerkilega greint frá uppruna gagnanna. Defence Mapping Agency gaf út kort af helmingi landsins um 1990 í samstarfi við Landmælingar Íslands. Vegna hernaðarleyndar hafa ekki fengist upplýsingar um eftir hvaða gögnum kortin voru gerð og eru þau því harla gagnslítill til að ákvarða útlínur jökla á tilteknum tíma.

Fjarkönnunargögn svo sem hefðbundnar loftmyndir og gervitunglamyndir eru ómetanleg gögn til að skrá sögu lands. Einkum eru þau mikilvæg í löndum þar sem landbreytingar eru örar og komast fá lönd jarðar nálægt Íslandi hvað það varðar. Má þar nefna breytingar á strönd, landslagsbreytingar af völdum jarðskjálfta, breytingar á vatnsföllum, eldgos og ný hraun að jafnaði á 2-3 ára fresti og jökla sem eru á sífelldu iði.

Sá ljóður er á öllum útgefnum kortum af Íslandi að lítið mark er takandi á jökuljöðrum sem liggja hátt í landinu vegna þess að þeir eru oftast huldir snjó, nema síðla sumars eftir snjóléttan vetur og hlýindi. Hafa kortagerðarmenn, sem ekki eru sérfróðir um jökla, ekki haft neinar forsendur til að greina jökuljaðrana rétt.

Þjóðlendulögin tóku gildi 1. júlí 1998. Þar eru skil milli eignarhalds á landi víða miðuð við jökuljaðar og því mikilvægt að unnt sé að sýna fram á stöðu jökla við gildistöku laganna svo ekki verði vefengt. Jöklarannsóknafélag Íslands hefur í sínum förum árlegar mælingar á sporðum jökla á 50-60 stöðum á landinu og hefur því starfi verið haldið uppi í þrjá aldarfjórðunga. Af þeim gögnum verður ráðið hvert stefndi með breytingar á jöklum á hverjum tíma en með þeim er ekki unnt að fastsetja stöðu jökuljaðra nema nákvæmlega á þeim stað þar sem hún var mæld.

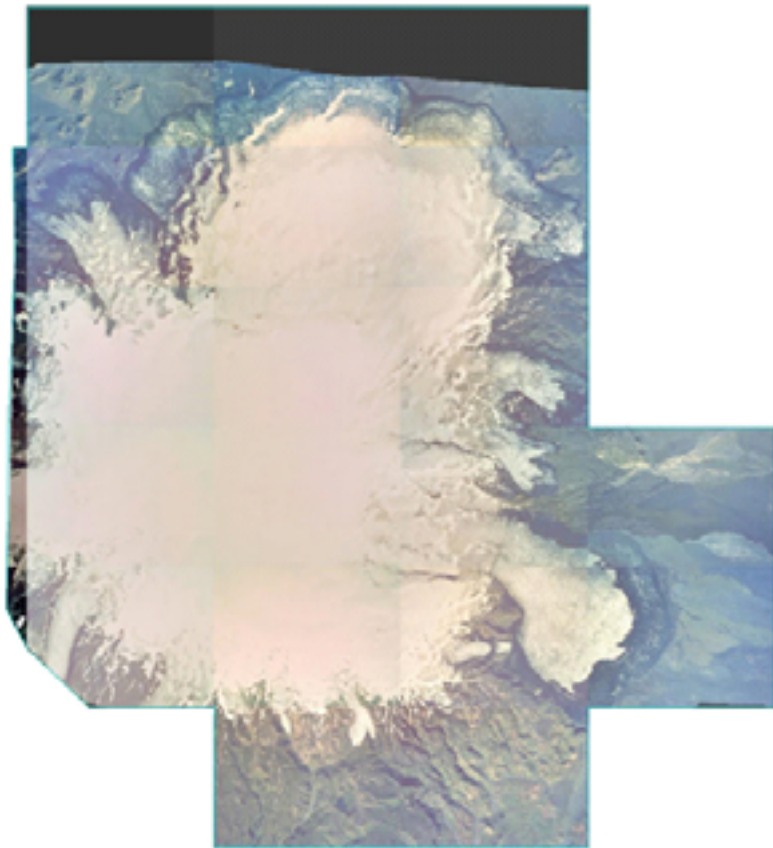
2 FJARKÖNNUNARGÖGN

Útlínur jökla verða best skráðar með fjarkönnunargögnum. Þau eru til bæði sem loftmyndir teknar úr flugvélum úr fátta km hæð og einnig gervitunglamyndir sem er aflað frá skynjurum í mörg hundruð km hæð á braut um jörðu utan lofthjúpsins. Gefur augaleið að upplýsingar á loftmyndum eru mun þéttari en á gervitunglamyndum þótt nú séu tiltækar ótrúlega skarpar myndir frá SPOT-5 gervihnettinum sem er í rúmlega 800 km fjarlægð frá yfirborði jarðar. Gögn sem aflað er með sýnilegu ljósi eru alltaf háð því að ský trufli ekki myndatökuna. Hins vegar eru gögn sem aflað er með örbylgjum (radar) nánast ótrufluð af skýjum og myrkri. Með þeim er þó ekki eins auðvelt að greina jökul frá öðrum fyrirbrigðum á jörðu niðri.

Um gervitunglamyndir gildir að mikilvægt er að staðreyna með öðrum aðferðum greiningu á þeim fyrirbrigðum sem sjást á myndinni. Þegar greina skal sundur jökul annars vegar og auða jörð hins vegar má til dæmis afla slíkra staðreynda með ljósmyndatöku úr flugvél. Um frekari tækniupplýsingar vísast til skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

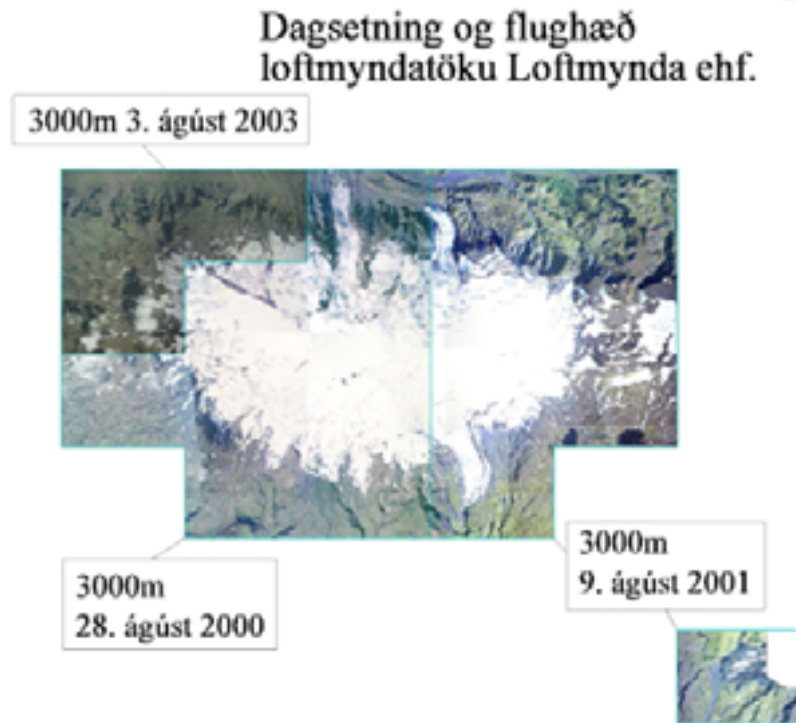
Dagsetning og flughæð loftmyndatöku Loftmynda ehf.

8000m 6.-7. ágúst 1999

Mynd 1: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Mýrdalsjökli. Loftmyndir ehf.

Ekki tókst að afla nægra gagna sem sýndu útlínur Mýrdalsjökuls og Eyjafjallajökuls við gildistöku þjóðlendulaganna 1. júlí 1998 með viðhlítandi nákvæmni. Ólíklegt er að nokkurn tímann verði unnt að skera nákvæmlega úr um hvar þessi skil lágu á þeim tiltekna degi. Þau gögn, sem næst komast því að sýna jaðar jöklanna um það leyti, eru loftmyndir frá Loftmyndum ehf. af meginhluta Mýrdalsjökuls frá 1999 (sjá 1. mynd) og af Eyjafjallajökli frá árunum 2000-2003 (sjá 2. mynd), nokkrar myndir frá Landsat-7 gervihnettinum frá árunum 2000 og 2001 og í þriðja lagi SPOT-5 gervihnattarmyndir frá 18. september 2003. Af þessum gögnum þótti vænlegast að nota loftmyndirnar frá Loftmyndum ehf. vegna þess að meirihluti þeirra kemst næst rétttri tímasetningu og þær eru auk þess nákvæmstu gögnin sem völ er á. Dálítil rönd af vestan- og sunnanverðum Mýrdalsjökli var ekki fáanleg í þessum gögnum (sjá 1. og 2. mynd) og var skarðið fyllt með Landsat-7 gervihnattarmynd frá 20. ágúst 2000. Á Orkustofnun eru til þrívíddarljósmyndir af svæðinu sem teknar voru úr flugvél 12. júní 1998, 18. júlí 1999, 4. ágúst 1999, 19. ágúst 2000 og 19. september 2002. Nýttust þær vel til að staðreyna greiningu bæði á loftmyndunum og gervihnattarmyndinni.

Mynd 2: Yfirlitsmynd af loftmyndum af Eyjafjallajökli. Loftmyndir ehf.

Tindfjallajökull, Kaldaklofsjökull og Torfajökull eru litlir og ná ekki langt niður eftir fjöllum. Þess vegna hefur reynt öðugt að afla staðlaðra fjarkönnunargagna þar sem jaðar þeirra er ekki hulin snjó. Útlínur þessara jökla voru því raktar eftir þrívíddarloftmyndum sem til eru á Orkustofnun. Þær eru teknar á ská úr flugvél og ekki staðlaðar í fleti á neinn hátt. Jökuljaðarinn var því færður sjónrænt á uppréttar myndir. Hætta er á aðeins meiri skekkju með þessari aðferð en þar sem rakið er beint af uppréttum myndum á tölvuskjá. Loftmyndirnar frá Tindfjallajökli eru frá 19. ágúst 2000 en af Torfajökli og Kaldaklofsjökli frá 19. september 2002. Jaðar smájökla breytist mun minna milli ára en jaðar stórra jökla.

Jaðar Vatnajökuls í Vestur-Skaftafellsýslu og Rangárvallasýslu var rakinn á Landsat-7 gervi-hnattarmynd frá 4. ágúst 1999 (sjá Kolbeinn Árnason o.fl. 2003).

Mynd 3: Kaldaklofsjökull. Horft til suðvesturs 19. september 2002. Ljós. Oddur Sigurðsson.

3 LEIÐRÉTTING Á BJÖGUN MYNDA

Öll fjarkönnunargögn eru bjöguð af ýmsum ástæðum og þarf að „réttu upp“ sem kallað er. Hér var myndunum varpað á sléttan flöt í hornsanna keiluvörpun Lamberts (Lambert Conformal Conic Projection) í kerfi ÍSN93 (sjá Reglugerð um viðmiðun ÍSN93, grunnstöðvanet og mælistöðvar til notkunar við landmælingar og kortagerð). Loftmyndir ehf. afhentu myndirnar „réttar“ í fleti. Greinargerð um það frá Daða Björnssyni, Loftmyndum ehf. er í viðauka 1.

Landmælingar Íslands sáu um að panta og „réttu upp“ myndina úr Landsat-7. Skýrsla Ingvars Matthíassonar á Landmælingum Íslands um uppréttingu Landsat-7 myndarinnar fer hér á eftir í viðauka 2. Úrvinnslu Landsat-7 mynda er nánar lýst í skýrslu Kolbeins Árnasonar o.fl. 2003.

Myndinni úr Landsat-7 ber bærilega vel saman við myndir Loftmynda ehf. nema helst hátt uppi á jöklunum þar sem um 60 m (fjórar myndeiningar í Landsat-7) misræmi er milli myndanna í austur-vestur stefnu. Ekki er ljóst hvernig á mismuninum stendur eða hvor myndin er réttari. Ef til vill verður ekki skorið endanlega úr um það nema með því að mæla tiltekna staði sérstaklega á jörðu niðri.

4 NÁKVÆMNI Í GREININGU Á JÖKULJÖÐRUM

Á nokkrum stöðum var erfitt að greina nákvæmlega hvar jökul þrýtur og land tekur við vegna þess að hátt yfir sjó er jaðar jökulsins sumstaðar hulinn snjó og á sporðum er jökulísinn víða undir auri og ösku. Var þá ómetanlegt að hafa þríviddarmyndir teknar á ská niður úr flugvél til fullvissu um hvers eðlis landið var. Einkum á þetta við um gervihnattamyndir en einnig í nokkrum mæli um hefðbundnar loftmyndir af því að þær lágu ekki fyrir í þrívidd. Byggist greining á að þekkja sögu jöklanna og á reynslu af að meta hvort það er einungis þunn skán af auri ofan á þykkum jökulís.

Eins og frá greinir í Viðauka 1 eru einingar loftmyndanna um 1 m í þvermál. Ekki er unnt að greina jökuljaðarinn sjálfan með slíkri nákvæmni og er iðulega ekki hægt á jörðu niðri. Því er rétt

að gera ráð fyrir að jökuljaðarinn geti vikið um 10-20 m frá því sem skráðar niðurstöður segja. Þar sem jökuljaðarinn liggur hæst í landinu var víða snjór yfir og voru útlínur jökulsins dregnar rétt innan við rönd snjóskaflsins. Þar má gera ráð fyrir allt að 50 m skekkju á ákvörðuninni.

Minnsta eining Landsat-7 gervihnattamynda er 15 m á hvorn veg. Á þeim verður því að gera ráð fyrir minnst 15 m skekkju og allt að 60 m þar sem hærra liggur í landinu.

Sporður Sólheimajökuls hefur verið mældur árlega síðan 1930. Jökларannsóknafélag Íslands hefur séð um mælingarnar frá stofnun félagsins 1951. Jaðar Sólheimajökuls, sem fram kemur í þessari skýrslu, var myndaður 9. ágúst 2001. Samkvæmt ofangreindum mælingum Jökларannsóknafélagsins hefur sporður jökulsins hopað um 20 m frá hausti 1998 til hausts 1999, 24 m í viðbót árið 2000 og 41 m árið 2001 samtals 85 m. Mestur hluti Mýrdalsjökuls kemur fram á loftmyndunum frá 1999 og má telja víst að víðast hafi jaðar jökulsins færst innar frá 1. júlí 1998 til myndatökudags 6. og 7. ágúst 1999. Sá munur hefur vart verið meiri en 30 m þar sem mest er og minnkar með hæð yfir sjó og er yfirleitt enginn þar sem jaðar jökulsins liggur hæst í landinu.

Jökларannsóknafélag Íslands hefur jafnframt séð um mælingar á Gígjökli í Eyjafjallajökli. Samkvæmt þeim hörfaði sporður jökulsins um 136 m frá hausti 1998 til haustsins 2000 en það ár voru myndirnar teknar af vesturhluta Eyjafjallajökuls. Nokkuð víst er að hvergi hefur jökullinn rýrnað meira á umræddu tímabili og því minna sem hærra dregur. Þar sem hæst liggur í landinu hefur jaðarinn ekkert breyst á þessum tíma.

5 SKILAGÖGN

Með þessari greinargerð fylgir í viðauka 3 kort af útlínum þess hluta Vatnajökuls sem liggur í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu prentað á Landsat-7 gervihnattarmynd frá 4. ágúst 1999 í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Útlínur Mýrdals-, Eyjafjalla-, Tindfjalla-, Kaldaklofs- og Torfajökuls, auk jökla á Heklu eru prentaðar á Landsat-5 gervihnattarmynd frá 14. júlí 1992 einnig í mælikvarða u.þ.b. 1:200.000. Á bak við þessi kort liggja stafrænar skrár þar sem útlínur jöklanna eru skráðar með ofanefndri nákvæmni í Lambert-keiluvörpun í kerfi ÍSN93. Verða þær afgreiddar til frekari notkunar í því formi sem óbyggðanefnd óskar þegar þörf krefur.

6 HEIMildir

Kolbeinn Árnason, Ingvar Matthíasson og Oddur Sigurðsson 2003. Jaðar Vatnajökuls í Austur-Skaftafellssýslu ákvarðaður með Landsat-7 gervitunglamyndum. Tækniskýrsla unnin fyrir Óbyggðanefnd, nóvember 2003. Landmælingar Íslands, LMÍ-2003/2, 12 bls.

Oddur Sigurðsson 2004. Gláma. Að vera eða vera ekki - jökull. Náttúrufræðingurinn, 72 (1-2), 47-61.

Oddur Sigurðsson 2004. Útlínur Eyjafjalla- og Mýrdalsjökuls. Orkustofnun, Greinargerð, OSig-2004/02, 2004-10-13.

VIÐAUKI 1

Loftmyndir ehf., Daði Björnsson

Myndkortin eru gerð eftir Loftmyndum teknum með Zeiss myndavélum sérhönnuðum til loft-myndatöku vegna kortagerðar. Myndirnar eru teknar með 60% lengdar og 30% hliðaryfirgrip. Loftmyndir ehf. nota hugbúnað frá ZiImaging við myndkortagerðina og filmurnar eru skannaðar með 21 mikrona upplausn (hver myndeining (pixel) er 21 mikron) með bestu fánlegu skönnum frá ZiImaging. Myndirnar eru notaðar í hefðbundinni myndmælingu (photogrammetry) þar sem þær eru tengdar saman í heila blokk og fastmerki (landmældir GPS-punktar) fundin á myndunum og útjöfnun gerð þar sem nákvæm hnit og afstaða hverrar myndar fæst. Vegna yfirgríps myndanna er unnt að greina landið í þrívídd og vinna eftir þeim nákvæmt hæðarlíkan yfir það svæðið sem myndað er. Myndkortin eru hliðarafurð þessa ferlis þar sem myndirnar eru lagðar yfir hæðarlíkanið og togaðar eða teygðar til leiðrétta skekkjur. Við þessa vinnslu breytast myndirnar úr „mynd“ með vörpun þar sem ljósgeislar frá jörðu fara í gegnum brennipunkt linsu yfir í myndkort með hornréttu ofanvörpun eins og á hefðbundnu korti. Eftir á eru myndirnar klipptar saman og litir jafnaðir til að mynda samfelldar myndkortabekjur yfir stærri svæði. Nákvæmni landlíkansins, stærð myndeininga í myndkortum og nákvæmni þeirra ræðst af þeirra hæð sem myndirnar eru teknar í.

Myndkortin sem afhent voru óbyggðanefnd og nákvæmni þeirra er eftirfarandi:

3000 m flughæð frá 1999, 2000, 2001 og 2003.

RMS $x=0.3$ $y=0.3$ $z=0.5$ m

Myndeining í myndkort 1x1 m

8000 m flughæð frá 1999

RMS $x=0.9$ $y=0.9$ $z=1.5$ m

Myndeining í myndkort 1x1 m

VIÐAUKI 2

Landmælingar Íslands, Ingvar Matthíasson

Upprétting og vinnsla á hluta úr Landsat7TM-myndinni: LE7219015000023350

Unnið fyrir óbyggðanefnd 2004-10-06

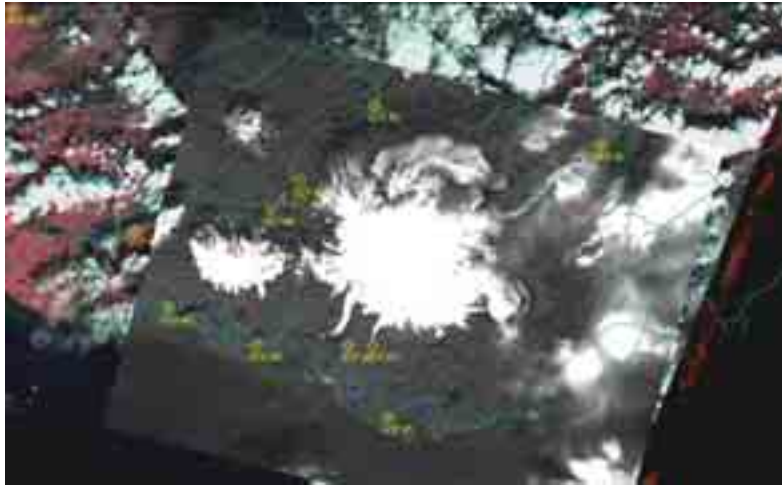
1. Bönd 2, 3, og 4 sameinuð í eina mynd.
2. Sú mynd sameinuð við Pan bandið.
3. Upprétting gerð með viðmiðunarpunktum frá SPOT5-myndinni:
ICELAND_714_219_030918_T_714_219_0 SPOTView og GPS-mældum vegum
Myndin var rétt upp í ERDAS Imagine forritinu með aðferðinni: „Polynomial rectification 1st Order“. Sjá niðurstöður hér að neðan.

Control Point Error: (X) 4.5840 (Y) 4.7780 (Total) 6.6214

Point ID	> <	X Input	Y Input	> <	X Ret.	Y Ret.	g	X Residual	Y Residual	RMS Error	Contrib.
GCP #1		430382.972	302905.659		430358.769	302909.116	n	0.075	-0.092	0.000	0.133
GCP #2		521002.056	363646.668		520952.392	363676.466	n	2.452	-4.247	4.904	0.741
GCP #3		460176.008	340681.537		460140.248	340687.086	n	-2.760	-2.255	3.564	0.530
GCP #4		489285.236	369175.400		489240.121	369203.860	n	-3.742	6.314	7.339	1.108
GCP #5		491088.307	325131.577		491061.768	325145.731	n	6.961	-4.213	8.136	1.229
GCP #6		474422.133	354421.127		474382.714	354441.276	n	-6.446	5.340	9.376	1.265
GCP #8		472595.072	335487.489		472565.581	335499.285	n	-0.872	-0.358	0.943	0.142
GCP #9		455372.710	351381.848		455353.464	351385.039	n	6.036	-2.960	6.723	1.015
GCP #10		478784.245	358686.832		478754.304	358696.287	n	5.487	-7.499	9.292	1.403
GCP #7		485476.689	335372.311		485436.700	335398.172	n	-6.595	8.658	10.884	1.644
GCP #11		400943.000	335356.000		400906.922	335375.067	n	-1.396	1.303	1.910	0.280

Mynd 4: Mýrdals- og Eyjafjallajöklar klipptir út úr Landsat-myndinni.

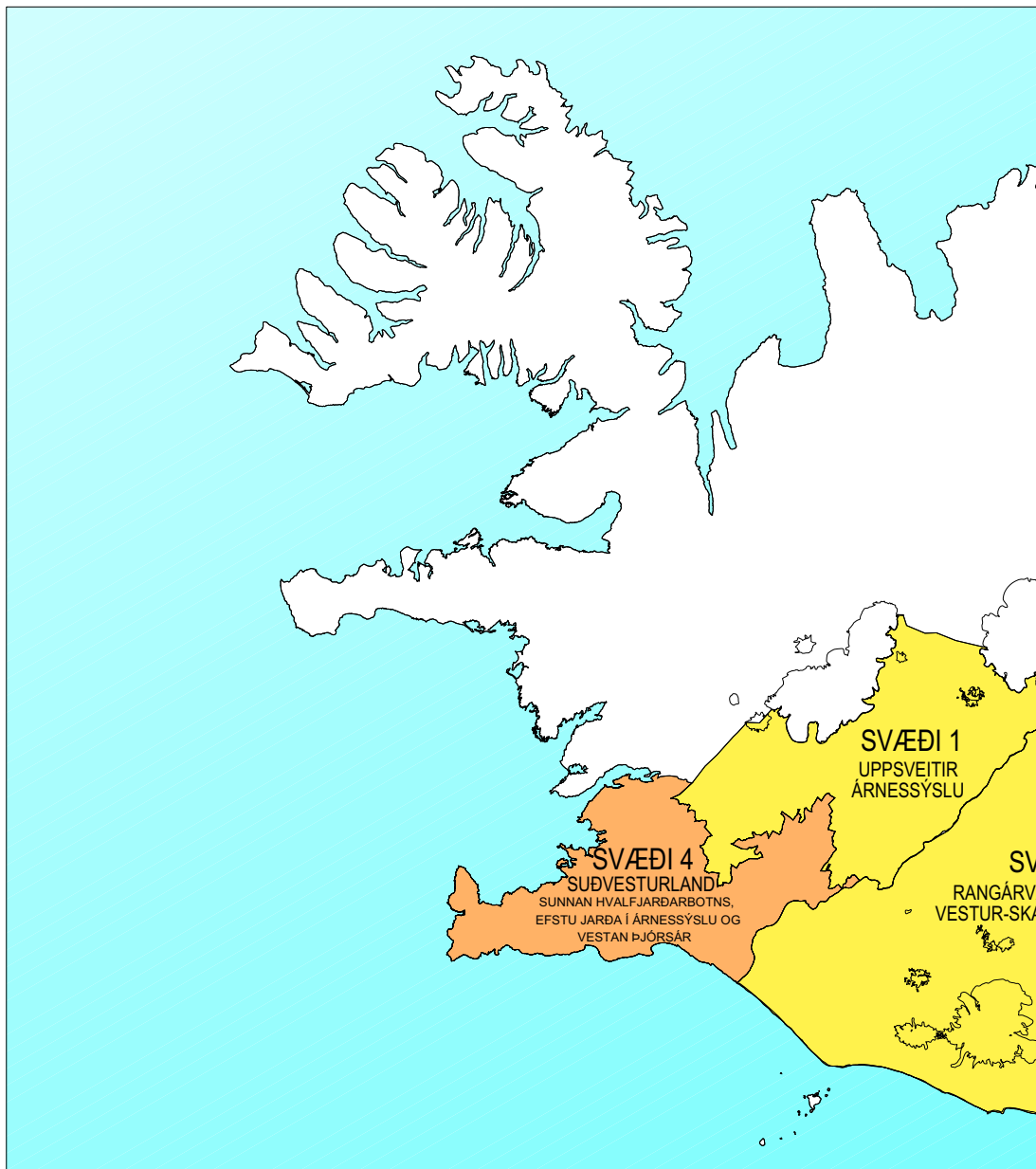

Mynd 5: Landsat-myndin ásamt vegakerfinu og SPOT-5-myndinni sem voru notuð við að staðsetja myndina.

VIÐAUKI 3

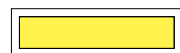
Yfirlitskort af jökuljöðrum í Rangárvallasýslu og Vestur-Skaftafellssýslu. A. Jökuljaðrar Mýrdalsjökuls, Eyjafjallajökuls, Tindfjallajökuls, Kaldaklofsjökuls og Torfajökuls, auk Heklu. B. Jökuljaðrar Vatnajökuls.

YFIRLITSKORT UM STÖÐU ÞJÓ

ÞJÓÐLEENDUMÁL

Grunnkort: Birt með leyfi Landmælinga Íslands (L02030013)

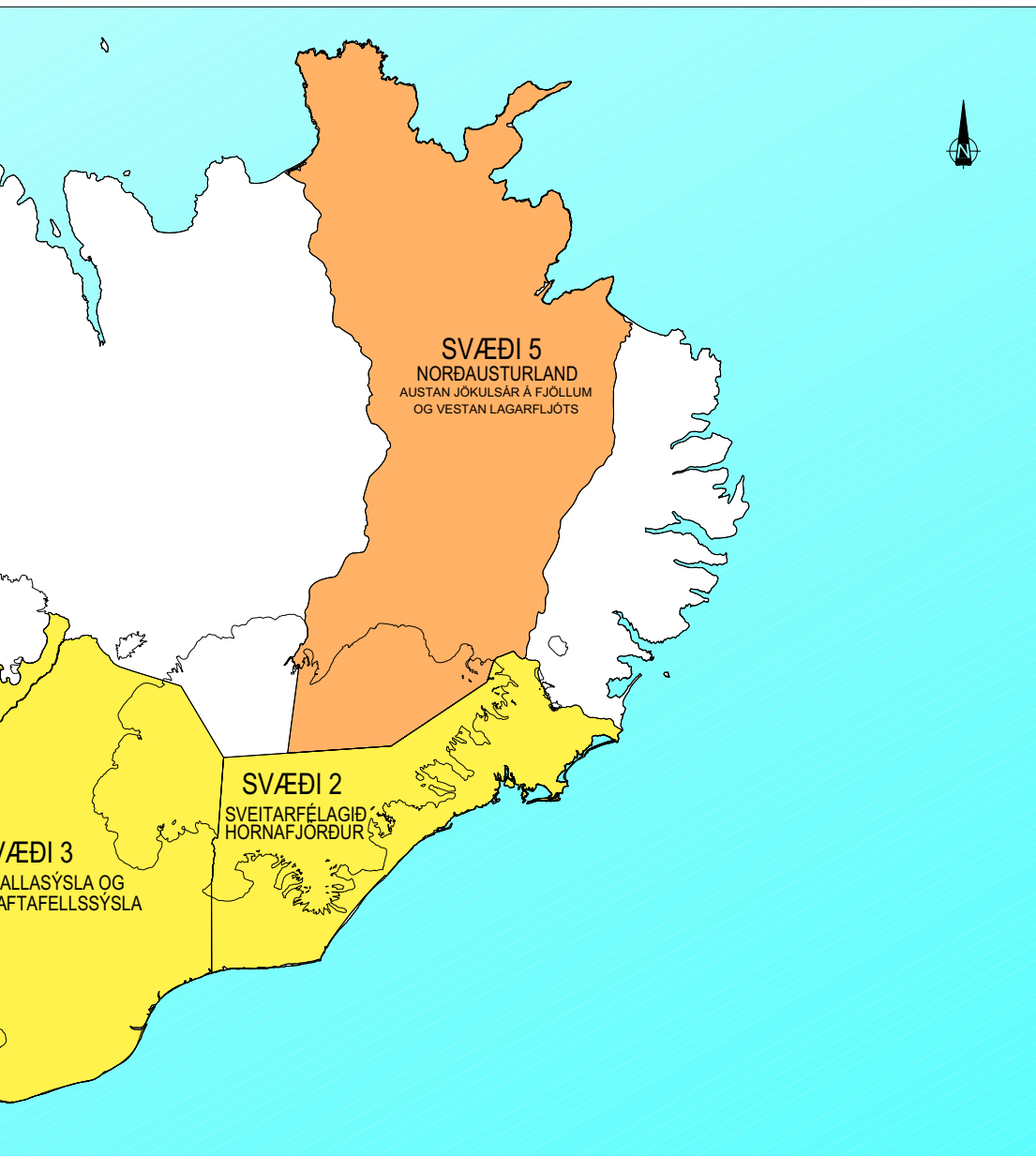

Málsmeðfer

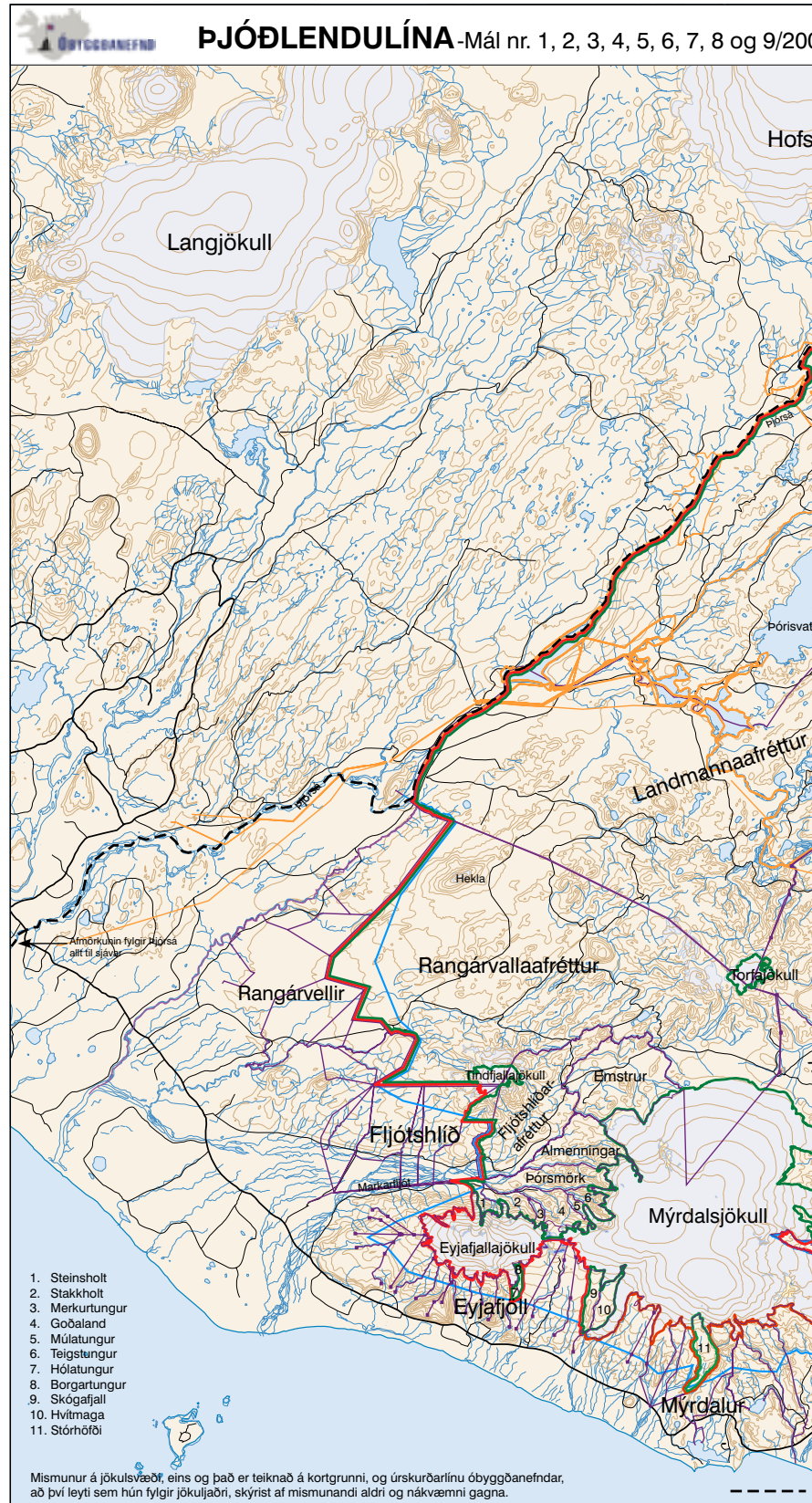
Málsmeðfer

ÞEENDUMÁLA Á LANDINU ÖLLU

Þó lokið og úrskurðir kveðnir upp

Þó hafin

03, í sveitarfélögum í Vestur-Skaftafellssýslu og Rangárvallasýslu

